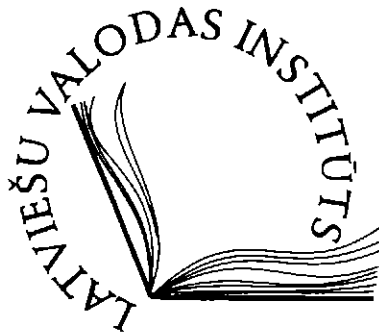

LINGUISTICA

3

LETTICA

1998

LINGUISTICA LETTICA

LATVIEŠU VALODAS INSTITŪTA ŽURNĀLS

1998

RĪGA

3

Dibinātājs
LU LATVIEŠU VALODAS INSTITŪTS
Reģistrācijas apliecība Nr. 000311118

Redakcijas kolēģija
Aina BLINKENA, Ojārs BUŠS, Ina DRUVIETE,
Ilga JANSONE, Jānis VALDMANIS,
Andrejs BANKAVS (franču val. red.), Agris TIMUŠKA
(vācu val. red.), Andrejs VEISBERGS (angļu val. red.)

Korektore
Dorisa ŠNĒ

Redakcijas adrese
Akadēmijas lauk. 1, 902. ist., Rīgā, LV-1050, tālr. 7227696,
fakss 7227696, e-pasts <latv@lacis.lza.lv>

Mākslinieks

J.Riņķis

ISSN 1407 1932

© LU Latviešu valodas institūts, 1998

SATURA RĀDĪTĀJS

Andrejs BANKAVS. Leksikogrāfija un arhaiskā leksika.	5
Andrejs VEISBERGS. False Friends in Latvian, Dictionaries, Current Problems.	12
Ilga JANSONE. Varianti izlokšņu vārdnīcās: problēmas un risinājumi.	27
Elga KAGAINĒ. Vārdu cilmes norādes dialektālajās vārdnīcās. . .	37
Agris TIMUŠKA. Leksikogrāfiskas pārdomas par dialektālās frazeoloģijas variabilitāti.	61
Brigita BUŠMANE. Izlokšņu tekstu fragmenti "Latviešu valodas dialektu atlantā"	70
Benita LAUMANĒ. <i>Braucīt</i> un citi tautā lietotie masāžas paņēmieni nosaukumi.	84
Anna STAFECKA. Verbi ar nozīmi 'rakt' un 'apbedīt' latviešu valodas izloksnēs.	100
Inese ĒDELMANĒ. Asociācijas latviešu valodas augu nosaukumos.	108
Māra ŠNĒ. Par vistas nosaukumiem latviešu valodas izlokšņu leksikā.	117
Sarmīte LAGZDIŅA. Mūsdienu principu izmantošanas iespējas latviešu valodas vārdšķiru klasifikācijā.	125
Daina NĪTIŅA. Verbu pamatformas un verbu locīšana.	140
Andra KALNAČA. Verba darāmās un ciešamās kārtas sinonīmija.	155
Juris GRIGORJEVS. Latviešu valodas patskaņu akustisko ideālformu noteikšana.	163
Maija BRĒDE. Daži vērojumi par sonanta // variantiem latviešu valodā. . .	181
Genovaitē KAČIUŠKIENĒ. Akustinēs dvibalsiņu priegaidziņu ypatybės šiaurės panevėžiškių tarnėje: instrumentinis tyrimas.	188
Daina NĪTIŅA. Vārdu izvēles pragmatika.	195
Olga OZOLIŅA. Daži sistēmas un normas mijiedarbības attīstības aspekti.	203

=====	
Gunta LOČMELE. Latviešu reklāmas valodas attīstības tendences: informācijas kompresija.	210
Giedrē ČEPAITIENĒ. Kalbos etiketo situācijās ir poētiskā funkcija.	219
Ieva ZAUBERGA. Feminisma ietekme uz mūsdienu tulkošanas teoriju un praksi.	233
 <i>GRĀMATU APSKATS.</i>	
Vajadzīga un noderīga grāmata. (<i>J.Valdmanis</i>).	244
 <i>IN MEMORIAM. Antoņina Reķēna. (B.Bušmane).</i>	
<i>Juris Riņķis. (A.Blinkena)</i>	251
	256
 <i>HRONIKA.</i>	
Sesto reizi Viļņā. (<i>I.Jansone</i>)	257
Zinātniskā konference “Vārds un tā pētīšanas aspekti” Liepājā (<i>I.Ozola</i>)	264
Valoda un tās elementi. (<i>A.Timūška</i>)	266
Artūra Ozola konference “Valodas vēsture un dialektoloģija” 1998. gada 18. martā. (<i>E.Kagaine</i>)	270
Lingvistisko cilvēktiesību problemātika zinātnē un politikā. (<i>I.Druviete</i>)	274
Baltisti tiekas Ņevas krastos. (<i>L.Balode</i>)	280
Izloksnes: pētniecība un perspektīva. (<i>A.Timūška</i>)	283
Zinātniskā konference Rēzeknē. (<i>A.Bankavs</i>)	286
Risinot Eiropas valstu terminoloģijas problēmas. (<i>V.Skujina</i>)	288
Kārtējā Baltijas studiju konference ASV (<i>V.Skujina</i>).	290
Lituāņu valodas ikgadējā konferencē. (<i>L.Balode</i>).	292
 <i>ZIŅAS PAR AUTORĪEM.</i>	295

Andrejs BANKAVS

LESIKOGRAFĪJA UN ARHAISKĀ LEKSIKA

Leksika ir vismainīgākā valodas daļa, tā momentāni reaģē uz notiekošo sabiedrībā, radot vai aizgūstot jaunas leksiskas vienības jaunu jēdzienu izteikšanai. Bet cik tad bagāta vai nabaga ir valodas leksiskā sistēma? Neviena valoda nevēlas būt nabadzīga, katrai ir savi leksiski semantiskie izteiksmes līdzekļi, kurus tā izmanto, lai varētu skaidri un daudzpusīgi formulēt domu. Un tomēr, ja gribam apzināt leksisko bagātību, tad vispirms ir vēlme atsaukties uz leksikogrāfiskajiem avotiem. Bet vai tas būtu pietiekami? Neviens leksikogrāfiskais avots, kaut arī tas būtu visbagātākais tēzauris, nav uzskatāms par pilnīgu vārdu reģistru. Teorētiski var pieļaut domu, ka tikai mirušajām valodām ir iespējams sagatavot pilnīgu vārdu reģistru, bet darbs pat pie latīņu valodas tēzaura vēl nav pabeigts. Lingvistiskajā literatūrā sastopama atšķirīga informācija par katras valodas leksisko vienību skaitlisko sastāvu; tas ir diskutējams jautājums, jo katras valodas lietotājs vēlas redzēt savu valodu bagātu, krāšņu, niansētu un daudzveidīgu. Leksikogrāfiskie avoti dod tikai daļēju atbildi un, ja arī uzskatītu, ka K.Mīlenbaha un J.Endzelīna vārdnīca ir latviešu valodas tēzauris, tā būtu tikai latvieša ausij patīkama metafora, jo skaidri zināms, ka tajā nav iekļauti daudzi aizguvumi, termini, bet, savukārt, tā ir bagāta ar leksiskajiem arhaismiem un dialektālo leksiku.

Ja pieņem, ka K.Mīlenbaha un J.Endzelīna vārdnīcā iekļauts ap 120 000 leksisko vienību, bet Latviešu literārās valodas vārdnīcā, kura atspoguļo mūsdienu latviešu valodas literāro leksiku, ir krietni pāri par 80 000 vārdiem un vārdkopām, vai tad var uzskatīt, ka tā ir valodas vārdu skaita robeža? Protams, ka nē, jo ne jau visi literārās valodas vārdi ir fiksēti šajās vārdnīcās, nemaz nerunājot par terminoloģiju, neliterārās valodas leksiku, okazionālismiem, vecvārdiem utt. Bet, ja lasām, ka krievu valodas leksikā ir aptuveni 2 miljoni

leksisko vienību, bet franču valodā pat pāri par 5 miljoniem leksisko vienību, tad tas tikai rāda valodas leksiskās sistēmas ļoti aptuvenās robežas, uz kurām tiecas savā attīstības gaitā arī latviešu valoda.

Kā savā laikā pierādīja amerikāņu valodnieks M.Svodešs, neskatoties uz leksikas straujo attīstību, tās pamatfonds saglabā noteiktu pastāvību un stabilitāti (79 + 2% 1000 gadu laikā). Bet par to, kā paplašinās to vārdu skaits, kuri nepieder pie pamatfonda, cik zināms, algoritms nav izstrādāts. Tiesa, atsevišķi pētījumi tiek veikti Francijā izdevniecībā LAROUSSE, kur jau kopš 1905. gada ik gadus izdod (izņemot, protams, kara laiku) viensējuma PETIT LAROUSSE, katru gadu to papildinot ar jauniem vārdiem, vārdu nozīmēm, kā arī svītrojot tos vārdus, kuri kļuvuši neaktuāli. Reizi desmit gados vārdnīca tiek pārstrādāta pilnībā. Tas ļauj leksikologiem sekot līdzi leksikas attīstībai pētīt, kādi leksikas slāņi kļuvuši neaktuāli un pāriet pasīvajā leksikā. Kā liecina iepriekšējie pētījumi, PETIT LAROUSSE vārdnīcas jaunais izdevums ik gadus tiek papildināts ar apmēram 100 jaunvārdiem un 50 jaunām nozīmēm. Šāda dinamika pēc vienotas metodikas ļauj pētīt neoloģismu ienākšanu leksikā, kā arī vārdu novecošanās procesu gadsimta laikā.

Pie mums, diemžēl, leksikogrāfija attīstījusies ļoti lēni un nevienmērīgi. Ja līdz XX gs. sākumam tika publicētas tikai 22 tulkojošās vārdnīcas, tad šajā gadsimtā 5 reizes vairāk (vairāk nekā 110 tulkojošo vārdnīcu), no kurām viena trešā daļa pieskaitāmas pie aktīvajām vārdnīcām ar latviešu valodas leksiku kreisajā pusē (piemēram, latviešu angļu, latviešu krievu, latviešu franču utt.). No tām visplašākā ir K.Mīlenbaha un J.Endzelīna *Latviešu valodas vārdnīca*, kurai, kā zināms, otrs nosaukums ir *Lettisch - deutsches Wörterbuch*, un, kas ir latviešu lingvistikas lepnums un pastāvīgs izziņu avots valodniekiem. Tā bija arī pamatā pirmajai *Latviešu - franču vārdnīcai*.

Neilgi pēc K.Mīlenbaha un J.Endzelīna 4. sējuma iznākšanas 1932. gadā LU Romāņu filoloģijas maģistre

J.Baltgalve ķērās pie *Latviešu - franču vārdnīcas* sagatavošanas un 1937. gada pavasarī darbs pie jaunās vārdnīcas tika pabeigts un nodots rediģēšanai un papildināšanai prof. E.Blesem. Tikko pabeidzis darbu pie J.Langija 1685. gada *Latviski vāciskās vārdnīcas* (tā tika izdota 1936.g.), E.Blese lēnām un ar pārtraukumiem ķērās pie grūtā rediģēšanas darba, jo uz viņa rakstāmgalda jau gaidīja citi steidzamāki darbi, piemēram, *Pareizrakstības vārdnīcas* manuskripts (iznāca 1939. g. 263 lpp. apjomā) un pētījums *Valoda un tautas gars* (izdots 1940. g. 245 lpp. apjomā). Pienāca 1940. gada trauksmainais jūnijs. Trešā daļa izredīgētās vārdnīcas (apmēram 20 loksnes) jau bija iespiesta, pārējā daļa tika steigā papildināta ar jauno padomju reālīju atveidi, par pamatu ņemot 1939. gadā izdotās prof. Ļ.Ščerbas lielās *Krievu franču vārdnīcas* datus. *Latviešu franču vārdnīca* iznāca pēc pusgada – 1941. gada sākumā – 3100 eksemplāru lielā metienā un faktiski tā bija pirmā padomju laikā izdotā vārdnīca (1). Neliela formāta 875 lappusēs bija iekļauts vairāk nekā 26000 šķirkļa vārdu, kuri daudzējādā ziņā atspoguļoja latviešu valodas 20. un 30.-to gadu leksiku, kas fiksēta K.Mīlenbaha un J.Endzelīna vārdnīcas sējumos.

Kaut gan šobrīd no vārdnīcas sagatavošanas brīža pagājuši 60 gadi, tā piesaista uzmanību ar lielu skaitu vārdu, kuri latviešu literārajā valodā vairs nepastāv, tiek lietoti ar atšķirīgu gramatisko formu vai ar citu nozīmi.

Arhaiskā leksika pirmajā *Latviešu franču vārdnīcā* netiek speciāli apzīmēta, tā jaušama tikai pēc vārdnīcas lietotāja lingvistiskās izjūtas, to salīdzinot ar citu vārdnīcu dotumiem un norādēm vai arī ar franču valodas atbilstošo vārdu.

Šajā vārdnīcā pārsteidz lielais vārdu variantu skaits viena šķirkļa ietvaros. Tas var variēties no 2 - 5, piemēram,

ar diviem variantiem (*olājs, oliens; norēķins, nolēsums; krāskuris, krāsnkuris; priekšcēliens, priekšnesums*);

ar trim variantiem (*sproģis, sproggalvis, sprogainis; snāte, snātene, snātne; stadala, stadals, staduls; krimelde, krimilde, krimulda; ozolājs, ozoliens, ozolaine*);

ar četriem variantiem (*nogula, nogulda, nogulums, nogūlums*);

- ar pieciem variantiem (*priedaine, priediena, priediene, priedājs, priedulājs*).

Ja salīdzinām pirmajā *Latviešu franču vārdnīcā* iekļautos vārdus ar mūsdienu latviešu valodas vārdiem, tad, neskatoties uz ļoti īso laika atstarpi, t.i. 60 gadiem, varam secināt, ka notikušas lielas izmaiņas gan leksēmu morfoloģiskajā, gan semantiskajā raksturojumā.

Morfoloģijā vērojamas šādas atšķirības:

1) dzimtes kategorijas maiņa (galvenokārt vīriešu dzimtes lietvārdiem pārejot sieviešu dzimtē):

apetīts - apetīte (sal. fr. *appétit m*),

karnīzs - karnīze (sal. fr. *corniche f*; vācu *Karnies n*; krievu *карниз*),

korsets - korsete (sal. fr. *corset m*),

sadars - sadare,

bet *atspulga - atspulgs*;

2) atsevišķiem lietvārdiem notikušas izmaiņas vārda saknē:

attaka - atteka,

rīlis - rīma;

3) samērā bieži vērojama priedēkļu maiņa:

izslaukas - saslaukas,

izdusa - aizdusa,

atgarša - piegārša (arī *atgarža*),

aptvars - ietvars,

pamisēties - samisēties,

atkalpot - nokalpot,

atmaukt - nomaukt, novilkt (*cimdus, zeķes*),

atroce - aprobe (bet *atrocīt*),

nokāje - piekāje,

nolēse - aplēse;

4) bezpriedēkļu vārda vietā tiek lietots vārds ar priedēkli un otrādi:

pasēja - sēja,

*izdusa - dusa (iet uz dusu),
gaumēt - iegaumēt,
sauka - iesauka;*

- 5) bezpiedēkļa vārda vietā tiek lietots vārds ar piedēkli:

*caure - caurule,
atspīda - atspīdums;*

- 6) atsevišķiem lietvārdiem mainījies skaitlis:

nieva - nievas;

- 7) vārdi, kuri mūsdienās tiek lietoti analītiskā formā, vārdnīcā doti sintētiskā formā:

*grāvjos - rakt grāvjus,
grīdot likt grīdu.*

Semantikā atzīmējamas šādas īpatnības:

- 1) virkne vārdu izgājuši no latviešu valodas aktīvās leksikas:

*aceknis (= cepure) - bonnet,
adatnīca (= adatu kārbiņa) - étui à aiguilles,
aizsēklis (= sēkla nākamajam gadam) - semailles pour l'année
prochaine.*

Īpašu grupu veido salikteni ar antonīmisko paradigmu ar *maz-* pretstatā *liel-*. Tā vēl tagad lieto vārdus *lielceļš*, *lielsaimnieks*, *liellops* u.c., bet vairs nav aprītē *mazceļš*, *mazsaimnieks*, *mazlops* utt.

- 2) svešvārdi, kuri vairs netiek lietoti un pieskaitāmi pie arhaismiem, t.i., vārdiem, kuri apzīmē jēdzienus, kas pastāv vēl mūsdienās, bet tiek apzīmēti ar citu vārdu:

*fantoms (= rēgs) - fantôme,
firniss (= laka) - vernis,
ekspedēt (= aizsūtīt) - expédier,
flaga (= karodziņš) - pavillion,*

telefonēt (= piezvanīt, zvanīt pa telefonu) - téléphoner;

- 3) svešvārdi, kuri pieskaitāmi pie historismiem, vārdiem, kuri apzīmē jēdzienus, kas zaudējuši savu aktualitāti mūsdienās:

furāža (= lopbarība) - fourrage;

- 4) vārdi, kuri mūsdienās pieskaitāmi pie dialektālās leksikas:

grezele (= slēgts grozs) - panier couvert,

- pirkstele* (= dzirkstele) - *étincelle*,
plunces, plunči (= plaušas) - *poumons*,
birda (=smalks lietus) - *pluie fine*,
nāge (=varde) - *grenouille*,
kaupiņš (= krupis) - *crapaud*.
- 5) vārdi, kuri mūsdienās pieskaitāmi pie sarunvalodas leksikas:
izmozēt (= izāzēt; izsmiet kādu) - *se moquer*,
grabis (= pļāpa) - *bavard*,
bļauka (=bļāvējs) - *criard*,
- 6) vārdi, kuri neieviesās latviešu valodā, t.s. potenciālistiski:
ausa (= rītausma) - *aube du jour*,
ātrulis (= karstgalvis) - *tête chaude*,
bēdulis (= nelaimīgais) - *malheureux*;
mauceknis, mauceklis, mauklis (= gredzens bez akmeņiem) -
jonc,
mākulis (= lietpratējs, eksperts) - *connaisseur, expert*,
kniebeklis (= knaibles) - *pince*,
rasme, rasma (= veiksmē) - *profit*.

Nobeigumā gribētos atzīmēt, ka pirmā *Latviešu - franču vārdnīca* ir labs faktiskais materiāls lingvistiskām studijām. Daudzējādā ziņā balstīta uz K.Mīlenbaha un J.Endzelīna vārdnīcu, *Latviešu - franču vārdnīca* koncentrētā veidā dod bagātīgu vielu latviešu valodas leksikas pētījumiem. Tā varētu pat tikt nosacīti uzskatīta par vienīgo *Latviešu - franču* valodas dialektālās leksikas vārdnīcu, jo nākošajā *Latviešu-franču vārdnīcā* (2), kas iznāca gandrīz 30 gadus vēlāk (1970. gadā), daudz vairāk vietas bija atvēlēts nevis dialektālajai un vēsturiskajai leksikai, bet gan internacionālajai leksikai.

ATSAUCES

1. Baltgalve J. Latviski-franciska vārdnīca / Red. un papild. E.Blese. R., 1941, - LXXX + 875 lpp.
2. Bojāte A., Pizova F., Zandreitere I. Latviešu - franču vārdnīca/ I.Niseloviča red. Ap 26 000 vārdus. - R., 1970, - 900 lpp.

LEXICOGRAPHIE ET LEXIQUE ARCHAÏQUE

Résumé

Dans toute langue, on a constaté le caractère instable du lexique et cette instabilité se lit clairement, si l'on compare les entrées et les disparitions de ces éléments lexicaux dans des dictionnaires du même type, écrits suivant les mêmes normes, mais à des dates différentes (cf. le Petit Larousse périodiquement révisé).

Une analyse attentive de premier dictionnaire letton français (édité à Riga en 1941) montre que la base lexicale utilisée alors venait du grand dictionnaire de Mülenbach Endzelin (*Lettisch-deutsches Wörterbuch* en quatre volumes publié entre 1929 et 1932). Ce dictionnaire letton-français contenait un grand nombre de mots archaïques, de variantes lexicales, notamment en ce qui concerne le genre des substantifs ou la signification des préfixes. Or au cours de ces six dernières décennies la disparition de nombreux lexèmes d'origine dialectale ou étrangère, par suite de non-utilisation, n'a en fait seul caractère d'appauvrissement, mais correspond au contraire au dynamisme d'un système lexical toujours à la recherche d'un vocabulaire mieux compris de tous, et mieux adapté aux besoins de communication de notre époque.

Andrejs VEISBERGS**FALSE FRIENDS IN LATVIAN,
DICTIONARIES, CURRENT PROBLEMS**

Contrastive analysis of both related and not related languages presents a large corpus of similar or identical lexemes – words similar in spelling, pronunciation and often in meaning. Even in many non-related languages this phenomenon would reach the proportion of 10 to 20 %. It is much higher in terminological corpora where there is a high percentage of international (Neoclassical) words. A considerable share of these lexemes are false friends (FFs). The higher the number of loans in a language the higher the possibility of FFs. The more exposed a language has been to language contacts, especially with intermediary languages, the more false friends one can expect. Latvian, with its two main contact languages – German and Russian – serving as intermediary languages for distant and indirect contacts with other international languages – English, French, Latin and Greek – serves as an excellent sample of FFs studies.

In order to demonstrate that the problem is of growing importance the following extracts from a recent translation follows:

*Bija skaidrs, ka viņš nedomā sākt **akciju** pret nacistiem tūlīt...*

*Vervējot savam slepenajam dienestam vīrus, viņš tos uzmanīgi izvēlējās no vācu rezerves virsniekiem un **inteligences**.*

*Vācija bija spiesta sūtīt brīvprātīgos uz Baltijas valstīm un Somiju, lai mēģinātu iedabūt sarkano **ģēniju** pudelē, no kurienes tas šķita izplešamies pa visu Eiropu.*

*...dzelzceļa darbinieki saņēma pavēli koncentrēt **ripojošo materiālu**.*

(I. Kolvins. Kanāriss. Rīga: Junda, 1993.)

False friends are word pairs that have similar spelling and pronunciation but different meaning. The word pairs are generally of common etymology. The similarity leads to false associations, wrong use or misunderstanding, or in the best case distortion of context, imprecision, disregard for the right stylistic colouring. Language material, coupled with actual use, shows that the FFs can be divided into several types:

1. **false friends proper;**
2. **occasional or accidental false friends;**
3. **pseudo false friends.**

False friends proper.

1. Complete (absolute) false friends – pairs of words in the respective languages which are monosemantic in both or one language and this meaning differs from that of its counterpart, e.g.

English: **intelligence** (izlūkošana) **inteligence** (intelligentsia); **band** (orķestris) **banda** (gang); **preservative** (konservants) :: **prezervatīvs** (condom); **kartons** (cardboard) :: **carton** (tetrapaka);

French: **journal** (ikdienas laikraksts) **žurnāls** (revue, magazine); **atelier** (mākslinieku darbnīca) **ateljē** (haute couture);

German: **Galanterie** (galantums) **galantērija** (Galanterieartikel); **Rotte** (pūlis, banda) :: **rota** (Kompanie); **taksometrs** (Taxi) :: **Taxameter** (skaitītājs), **kotlete** (Beulette) :: **Kotelett** (karbonāde).

2. Partial False friends – pairs of words in the respective languages where the Language One word is more polysemantic than Language Two word, i.e. where some meanings coincide while some others do not. Here the situation is more subtle, the possible “trap” – more hidden.

English: **džins** **gin, genie** (ģēnijs), **etiķete** :: **etiquette, label** (uzlīme);

French: **jaquette** **žakete, apvalks; naktskreklis**
(Canadianism);

German: **Ball** **bumba, balle; Bank** **sols, banka,**
Bande **banda, mala, Mutter** **māte (sar. mutere),**
uzgrieznis.

3. Nuance differentiated word pairs basically have the same denotative meaning, yet have slight semantic, usually connotative differences. The difference can have a variety of reasons and features:

- semantic limits – the word in one language has a more general meaning than in the other, for example, the word is used as a term in one language while belongs to the general stock in another;

- register (stylistic) differences the difference between literary, neutral and colloquial type of the words
French, German **chance** :: **šanse (sar.)**;

- general attitudinal characteristics the word may have, for example, negative connotation. Words can have different usual contexts of usage or certain contextual limits can be imposed in different languages French **negre** **nēgeris**;

- there can be a difference in frequency of use, English: **akvarelists** :: **aquarellist (water colour painter), demisija** :: **demission (resignation)**;

- collocation limitations – in one language the word is lexically less free, or words may not share the same syntactic structures;

- diachronic digression – the word in one language is more archaic than in the other – this leads to the words having restricted usage sphere, when one cognate has become more archaic or even obsolete while the homonym can be used in modern speech **velosipēds** German **Velociped** (dated and dialectal), **Fahrrad**; Latvian - French **velosipēds** :: **velocipede (dated), velo, bicyclette.**

There can be a combination of the above mentioned features.

Occasional or accidental false friends – word pairs that are similar by almost pure coincidence, not by common etymology – these are non-cognate interlingual analogues. They lack the etymological link and normally belong to a different logico-subject group which usually helps differentiate them, e.g. **bite (bee) :: bite (kodiens), ogle (coal) ogle (mīlas pilns skatiens), pile (drop) :: pile (kaudze), skate (show) skate (slida)**. There are other factors that help differentiation and make mistaken understanding rare:

some of them belong to various parts of speech **mute (mēms) :: mute (mouth), ass (sharp) :: ass (ēzelis)**,

some have singular versus plural form **stars (zvaigznes) stars (ray), pants (couplet) :: pants (bikses), elks (idol) :: elks (aļņi)**,

some are proper names versus common nouns (**Ogre (town in Latvia) :: ogre (briesmonis)**).

And finally these word pairs stand isolated only in dictionaries, while context usually helps avoid misunderstanding, acts as a life saver. Occasional FFs are normally not included in dictionaries, however separate ones might be considered for it. Examples of occasional FFs in other languages:

French **pirogue (piroga) :: pīrāgs (pate), talon (papēdis) :: talons (ticquet), gars (puis) :: gars (esprit)**.

German **Gott (dievs) :: gots (Gote), bass (barfuss) :: Bass (loti, bass (mūz))**.

And thirdly, there are also actually non-existent word pairs which are rarely discussed. Let's call them **Pseudo false friends**. The language learner builds a nonexistent word on the basis of the native word, usually believing that the native word must have a corresponding identical foreign word. Though theoretically hypothetical, any teacher will have met these in the

speech of the students. The pseudo friend is usually created on the basis of false analogy, belief that the lexeme (usually international) must have the same use in the other language. For example, there is no **blocade** in French while Latvian **blokāde** (a loan from German **die Blockade**), being similar to many loans from French **kanonāde** (**canonnade**), **glisāde** (**glissade**), traditionally leads to the pseudo friend use for Latvian learners of French. Neoclassical root compounds often differ in other languages, e.g. Latvian lexemes **autostrāde**, **automaģistrāle** often lead to pseudo friend coinage in English (correct **motorway**, though Italian loan in English **autostrada**) or German (correct **Autobahn**). Also Latvian **narkomāns** leads to creation of **narcomān** (**drug addict**), the association being that the shortened affix of **māns** is the loan from English **man**. Similar: **alpīnisms** - **alpinism** (**mountaineering** though there is **alpinist**), **psihiska slimība** - **psychic disease** (**mental illness**), **aviotehnika** **aviotechnics** (**aerotechnics**). German **vitrāža** **Vitrage** (**Glasgemälde**).

An experiment carried out with advanced Latvian students, who were given a specially designed native language text and instructed to supply the English translation, but were not informed about the problem, (they were actually told to pay special attention to grammar) actually showed that in 60% of the likely cases there were pseudo friends created.

And finally one should always remember that language is in a state of flux thus changes within the corpus of FFs are possible, indeed, they are always there. Separate FFs pairs may cease to be such because the meaning of the word undergoes a change or a new meaning is developed. At specific periods of time, when there is a great language shift, this phenomenon can take an overwhelming effect. Latvian at present undergoes such a change (similar to many East and Central European countries, formerly in the Soviet block). Reorientation towards the western world means reorientation towards western languages (English, German, French). Many of the FFs were the result of Russian

=====
 serving as the intermediary language, and now, with direct contacts, say, between the above mentioned languages and English, scores of former FFs within a very short period are more and more becoming "real friends" (Veisbergs, 1996: 633).

This presents serious problems for linguists and dictionary compilers in deciding whether to accept such changes and list them in dictionaries or not. The traditional approach would claim that here is an instance of massive and deplorable foreign interference into the established semantic system of the language. The descriptive approach, supplemented by computer gathered corpus, however, would suggest a change in the reality -- a semantic change is taking place and a particular pair of false friends may cease to exist. What remains to be done is maybe in some cases fight the tendency, e.g. **biljons** (miljards), **dekāde** (desmitgade), **prēmija** (apdrošināšanas iemaksa), or agree with it and list the new meaning of the word, e.g. **ambulance** (ātrās palīdzības mašīna), **studija** (iestāde), **aktivitātes** (darbība), **kapacitāte** (spējas, joma), **dabas konservācija** (saglabāšana), **romance** (mīlestība), **konspirācija** (sazvērestība), **divīzija** (līga), etc.

Darbs, bērni un romance mobilu telefonu laikmetā vienas stresainas dienas laikā. (Piekdiena, 27.7.1997.)

Dānijā tas ir ļoti neparasti, ja autoritātes iejaucas ģimenes lietās. (Diena, 16.5.1997)

Rūpnīcas celtniecība izmaksāja Volkswagen 2,5 biljonus marku. (Dienas Bizness, 12.3.1993.)

Igaunī "arestēti", bet paši Vācijā nepadosimies. (Rīgas Balss, 1.4.1996.)

Tam nepieciešamas šādas īpašības: kapacitāte savos pētījumos... (Universitātes Avīze, 28.4.1998.)

This is the result of intrusion of Anglo-American elements – an influx which is actually enhanced because of the current political situation. Here again the compiler has to balance between the old dilemma and reckon the risk of being lost in the

flux of time. Thus false friends lists and dictionaries need regular updating. This refers in particular to languages the speakers of which belong to communities that are undergoing all-embracing transformations.

False friends dictionaries

Dictionaries of false friends, called also false cognates, faux amis, deceptive doubles, paronyms reflect a sphere of linguistics where problems of translation, learning and contrastive semantic studies interface.

It must be said that after a relatively long period of emphasis on grammatical patterns and structuralism, contrastive linguistics again addresses problems of lexicology, however, with a more semantic emphasis. Yet lexicography, particularly bilingual lexicography was the branch that maintained the contrastive studies within lexicology and the revival of interest seems to be caused mainly by learning problems in lexis. False friends (FFs) studies have always been more or less successfully exploited in practical teaching (Bankavs, 1989; Topalova, 1996) and now with attempts of setting up parallel databases, FFs are being integrated into tools for the learner (Nicholls, 1995).

Dictionaries of false friends (FFs) is a sphere of bilingual lexicography mainly addressing the needs of translators (interpreters) and language learners. The different audience determines the necessity to consider specific groups of language users. This is necessary if dictionaries are to be user-friendly as the target groups need specific form of presentation. Learners' and translators' expectations of the dictionaries will be considered.

What we observe in the world of dictionaries is a steady growth in variety of the FFs dictionaries – learner's manuals, multilanguage dictionaries, mixed variants. It also makes me question whether the FFs dictionaries are to be viewed solely as learner's dictionaries, as they are defined by Gorbahn-Orme

(1991: 2883). I suppose the difference of scope entails also different content, different presentation and different user. Of course, broadly speaking any dictionary can be viewed as a tool for learning, but specifically tailored FFs learner's dictionaries suggest that the other extensive FFs dictionaries are closer to the informative, specialist type, e.g. Hill's dictionary on FFs in 15 languages (Hill, 1982). Shall we consider it a learner's dictionary? Maybe it is better to say that what we deal with a new genre and within this new genre we see a great variety of dictionaries and the more or less sophisticated ones are closer to the informative, specialist type (Jackson, 1988:165). I presume the target audience can and must determine what and how is included in a FFs dictionary for as we see there can be quite a difference between the types of FFs and their treatment. Pseudo friends are normally not represented in dictionaries. In theory their number could be dramatically high, in practice it is rather limited. There is also a tendency to include FFs in some general bilingual dictionaries.

Of the multitude of specialized FFs dictionaries in different languages there seem to be four general types:

1. The basic or primitive FFs dictionary (Muravyev, 1969; Hill, 1982) which aims at drawing the user's attention to the diversity of meaning of the formally similar word pairs, offering, however, no explanation. The shortcoming of this dictionary type is that it can practically be used only in conjunction with another dictionary, as it offers neither explanation of the FFs meaning in the Language Two, nor the correct variant for Language One word. Thus the only function of this dictionary is that of awareness raising (informing the reader of the of the danger). This sort of dictionary normally covers only the subtype of complete false friends proper.

2. More expanded FFs dictionary (Browne, 1987; Labarre, 1989; Schwarz, 1993; Parker, 1992; Veisbergs, 1994) which gives at least the main meanings of both FFs thus offering the users the possibility of judging for themselves the real difference

in meanings and providing the correct variant. Some of these dictionaries also offer examples or / and translations of limited scope (Sane, 1992; Prado, 1993; Vanderperren, 1994).

3. A detailed FFs dictionary (Akulenko 1969; Gottlieb 1972; Dictionnaire, 1979; Thody, 1985) going into in-depth analysis of the word pairs, often presenting excerpts from original texts, translations, covering all meanings of the entries, sometimes pointing out examples of wrong use. An academic dictionary of this type has a certainly smaller number of users as neither learners nor most of the advanced users would have time, interest or ability to read the lengthy semantic analysis. Yet linguists or perfectionist users and translators may find this sophisticated approach of interest. Dictionaries of this type often present also confusable words and rather far-fetched cases.

4. Learner's dictionary of FFs (Breitkreuz, 1991, 1992) concentrates on the most typical and frequent FFs pairs, analyzing them and supplying a variety of exercises aimed at recognition and training of the right use. They tend to be typically tailored, often the words are not treated in alphabetic order – the learner's dictionary may sometimes be more like a textbook (Dretzke, 1990).

These dictionary types do not always appear in so clear-cut a form – more and more dictionaries tend to add the exercise part as appendices, there are different mixed cases.

It is evident that making a dictionary user-friendly in all cases means including apart from the word pairs also their meanings, thus providing the user with something more than a scant warning. Absence of the correct variant is as confusing for the learner as dull for the advanced reader. Thus more expanded dictionary Type 2 is certainly preferable to the basic dictionary of Type 1. Avoiding the necessity of cross-references in other dictionaries is an obligatory condition for several reasons:

- There may be FFs mistakes in the general bilingual dictionaries.

- Semantic explanations in monolingual as well as bilingual dictionaries are not always sufficient for judging the meaning details – it especially refers to the nuance differentiated FFs meanings.

- Sending the users for another dictionary is wasting their time and unethical.

On the other hand, the analysis of FFs dictionaries shows also a very broad approach – often diverse linguistic phenomena are included (diachronically diverging words of common etymology, synchronically accidental words of common spelling and / or sound, just similar words). Thus, for example, Birbrajer's (1987) dictionary deals with false friends, words "which might share several meanings (friends) but differ with regard to at least one meaning", also words that "may seem identical but are not and in such instances there is a stylistic or frequentative difference", etc. It is dealing with too many lexical groups at once and is neither effective nor useful. This often borders on the so called confusable words enhanced by the arrival of new confusable word dictionaries, sometimes called also tricky word dictionaries (Williams, 1993; Carpenter, 1993). These are as a rule monolingual (partly aimed at a native speaker) and pronunciation seems to play great role in determining what to include. It seems that inclusion of confusibles in a FFs dictionary should be carefully weighed and implemented on individual basis only.

As two rather different groups of people – learners and advanced users – seem to take interest in these dictionaries, a more specific readership targeting could be expected, along the broad lines of these two groups.

a. Translator – Advanced User

Noncognate interlanguage analogues (accidental FFs) and pseudo friends are usually of little interest for a mature bilingual speaker which the translator is presumed to be. Translators (less so interpreters) rarely confuse the complete FFs these are

generally the trap for the beginner learners. Partial FFs, with broader and more polysemantic meaning in one of the languages, are more likely to present difficulties for the translator. Perhaps the most important type for the advanced user is the nuance differentiated word pairs that basically have the same denotative meaning, yet, have connotative differences (semantic limits, stylistic colouring, collocation limitations, diachronic digression). Thus only two groups are of practical interest for the translator and these would deserve well thought-over though concise treatment.

A poll conducted by the author among translators and MA students of Translation and Interpreting suggests that they prefer the simple 2 dictionary, while the detailed dictionary was judged too sophisticated and time consuming. If even these professionals considered dictionaries of this type too hard to handle, they can be viewed as interesting research studies but not tools for professional performance.

The subgroup analysis in different translations (mistake hunting) suggested that partial friends are the real problem for translators and should be in the centre of attention of dictionaries.

This does not mean that absolute FFs have to be excluded from the advanced users' dictionaries. They have their rightful place there, but, being simpler, should command neither most attention nor most space.

b. Learner – the Beginner

The learner interest seems to lie mostly in the sphere of FFs proper, partial false friends and occasional pseudo friends, plus, perhaps, some regularly mistaken confusibles (e.g. **genius**, **genie**, **gin**). Pseudo-homonymy presents a serious problem for dictionary compilation as theoretically one can create an unlimited number of false association pairs, thus increasing the scope of corpora considerably. Here teachers' experience is of importance and could help elucidate words that really occur in

the speech of the learners. One can also set out the risk groups where there is a bigger chance of pseudo friend occurrence. These are usually compounds, one element of which is present in both languages, e.g. having **portrait** and **portrets** in English and Latvian leads to creating the pseudo friend **autoportrait** for Latvian **autoportrets** instead of **self-portrait**.

As we see not only FFs themselves as a category undergo a change but also their depiction in dictionaries is changing. As can be seen there is only one dictionary of FFs in Latvian – naturally representing one type of dictionaries and only one language pair. Thus this is a sphere where much could be done and achieved in the coming years taking into account the current changes in language.

REFERENCES

- Akulenko V (1969) *Anglo-russkiy i russko- angliyskiy slovar' "lozhnih družei" perevodchika*. Moskva, Sov. Enciklopediya.
- Bankavs A. (1989) *Les faux-amis du traducteur franco-lettons*. Rīga, LVU.
- Birbrajer J. (1987) *Friends and False Friends: a dictionary of "false friends" between Polish and Russian with an English translation of all entries*. Stockholm, Almqvist and Wiksell International.
- Breitkreuz H. (1991) *False Friends*. Rowohlt.
- Breitkreuz H. (1992) *More False Friends*. Rowohlt.
- Browne V (1987) *Odd Pairs and False Friends*. Bologna, Zanichelli.
- Carpenter E. (1993) *Confusable Words*. Collins, Cobuild.
- Dictionnaire pratique des faux freres*. (1979) Pluriguides Nathan.
- Dretzke B., Nester M.I. (1990) *Student's Guide to False Friends, New Friends and Old Friends*. Berlin, Cornelsen Verlag.

- Gorbahn-Orme A., Hausmann F.J. (1991) "The Dictionary of False Friends", in *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires*. Vol. 3. Berlin and New York, Walter de Gruyter, pp. 2882-2888.
- Gottlieb K.H.M. (1972) *Deutsch-Russisches und Russisch-Deutsches Wörterbuch "der Falschen Freunde des Übersetzers"* Moskau, Sowjetskaja Enziklopedija.
- Hill R.J. (1982) *A Dictionary of False Friends*. London.
- Jackson H. (1988) *Words and Their Meaning*. London-New York, Longman.
- Labarre/Bossuyt (1989) *Cut that Chat. Faux amis et mot perfides anglais-français*. Bruxelles, De Boeck.
- Muravyev V. (1969) *Faux amis*. Moscow, Prosveshcheniye.
- Nicholls D. (1995) "Digging deeper into false friends", in: *The Cambridge Language Reference News* Number 1, pp. 6-7.
- Parker G., Cornell A. (1992) *NTC's Dictionary of False Cognates*. Lincolnwood, NTC.
- Prado M. (1993) *NTC's Dictionary of Spanish False Cognates*. Lincolnwood, NTC.
- Sane S., Schepisi G. (1992) *Falsos amigos al acecho*. Bologna, Zanichelli.
- Schwarz H. (1993) *False friends: Lumske ligheder Dansk-engelsk*. Frederiksberg, Samfundslitteratur.
- Thody Ph., Evans H. (1985) *Faux amis and Key Words*. London, Athlone Press.
- Topalova A. (1996) "False Friends" in Translation Work: an Empirical Study. In: *Perspectives: Studies in translatology*. 4:2, Copenhagen. pp. 215-222.
- Vanderperren Fr. (1994) *Dictionnaire faux amis allemand-français*. Duculot.
- Veisbergs A. (1994) *English-Latvian, Latvian-English Dictionary of False Friends*. Rīga, SI.
- Veisbergs A. False Friends Dictionaries: A Tool for Translators or Learners or Both. In: *Euralex '96 Proceedings*. Vol. 2. Göteborg: Göteborg University, 1996. pp.627-634.

Williams D. K. (1993) *NTC's Dictionary of Easily Confused Words*. Illinois, NTC.

**VILTUS DRAUGI LATVIEŠU VALODĀ,
PROBLĒMAS UN ATSPoguĻojums VĀRDNĪCĀ**
Kopsavilkums

Viens no valodu kontrastīvās analīzes praktiskākajiem aspektiem ir t.s. tulkotāju viltus draugu (VD) izpēte. Pakļaujot gan radniecīgu, gan neradniecīgu valodas materiālu kontrastīvajai analīzei, iegūstam lielu līdzīgu vai identu leksēmu skaitu attiecīgajā valodu pāri. Zināmu daļu šai kopā veido VD, kuru analīze ir svarīga gan no tulkošanas, gan apmācības viedokļa. Jo valodas tuvākas, jo vairāk tās saistītas ar vēsturiskajām saitēm, jo vairāk šādu vārdu pāru. Latviešu valodā aizgūšana ar tās divu vēsturisko kontaktvalodu (vācu un krievu) palīdzību ir palielinājusi nozīmju maiņas iespējas.

Viltus draugi ir vārdu pāri ar līdzīgu rakstību un izrunu, bet dažādu nozīmi. Praktiski gandrīz visos gadījumos VD vieno etimoloģiskas saiknes. Izšķirami trīs VD paveidi: īstie viltus draugi, gadījuma viltus draugi, viltus pseidodraugi.

Savukārt starp īstajiem viltus draugiem izšķiram:

1. absolūtos VD, kad starp abiem vārdiem nav nozīmju sakritības, piemēram, **intelligence (izlūkošana) inteliģence (intelligentsia)**;

2. daļējos VD, kad vienā no valodām vārdam ir vairākas nozīmes, no kurām viena sakrīt ar otras valodas vārda nozīmi, piemēram, **etiquete etiquette (uzvedības normas), label (uzlīme)**;

3. niansēs atšķirīgos VD, kad starp līdzīgajiem vārdiem ir vērā ņemamas semantiskas atšķirības, stila, reģionālas, konotatīvas, biežuma, diahroniskas, valences vai citas atšķirības.

Gadījuma viltus draugu līdzībai ir gadījuma raksturs, nevis etimoloģiska izcelsme. To sajaukšanas iespējas ierobežo pilnīgi atšķirīgā semantika, piederība dažādām vārdu šķirām un citi

momenti, piemēram, **bite (bee) :: bite (kodiens), Ogre :: ogre (briesmonis)**.

Pseudodraugi ir faktiski neeksistējoši vārdu pāri, kad svešvalodas lietotājs darina tajā neeksistējošu vārdu pēc dzimtās valodas principiem parasti internacionālus salikteņus: **autoportrets autoportrait (nevis pareizais self portrait), aviotehnika aviotechnics (nevis aerotechnics), psihiska slimība :: psychic disease (nevis mental illness)**.

Jāatceras, ka valodā notiek nepārtrauktas izmaiņas, kas ietekmē arī VD sfēru. Tā deviņdesmitajos gados latviešu valodas pārorientācija no krievu valodas uz angļu valodas modeļiem (sevišķi terminoloģiskajā sfērā) kopā ar ievērojami pieaugošo interferenci noved pie ievērojamām pārbīdēm VD sfērā, kad bijušie viltus draugi iegūst otras valodas nozīmi, piemēram, **ambulance, romance, divīzija, konspirācija, aktivitātes**.

Pastāv vairāki VD vārdnīcu tipi, sākot no tādām, kas satur tikai VD uzskaitījumu, un beidzot ar tām, kas detalizēti apraksta visas vārdu nozīmes, to atšķirības, ilustrē VD ar piemēriem un citātiem no literatūras utt. Vērojama dažādu vārdnīcu tipu pārklāšanās un dažāda attieksme pret VD paveidiem. Autors ierosina šķirt vārdnīcas, kas domātas valodas apguvējiem, no tām, kas domātas tulkiem. Atšķirīgas mērķgrupas savukārt nosaka atšķirīgu pieeju materiālu atlasei. Tulkiem un valodas speciālistiem domātajās vārdnīcās nevajadzētu dot gadījuma VD, savukārt valodas apguvējiem paredzētajās vārdnīcās vajadzētu iekļaut tieši raksturīgās valodas kļūdas, neskatoties uz to loģiskumu / neloģiskumu, izcelsmi vai sadalījumu.

Ilga JANSONE

VARIANTI IZLOKŠŅU VĀRDNĪCĀS:
PROBLĒMAS UN RISINĀJUMI

Dialektālajā leksikogrāfijā, kas balstās uz mutvārdu komunikācijā iegūtu valodas materiālu, var runāt par divu veidu variantiem:

- 1) par gramatiskajiem variantiem, kad variējas vārda fonētiskais, t.sk., intonatīvais, un/vai morfoloģiskais skanējums;
- 2) par nominācijas (< lat. *nominatio* 'nosaukšana') vai sinonīmiskiem variantiem, kad vienai reālījai vai parādībai (arī darbībai, norisei) ir dažādi (ne gramatiski, bet leksiski) nosaukumi.

Variants leksikogrāfijā – teorētiski maz vai tikpat kā nemaz nepētīta problēma, taču praksē ar to ir saskāries katrs autors, kas izmanto mutvārdu komunikācijā iegūtos materiālus; un, jo plašāku areālu kāda vārdnīca aptver, jo vairāk variantu. Bez tam svarīgi ir nošķirt tā saucamos izrunas variantus, kas pārceļtajā formā neparādās, no īstajiem variantiem.

Latviešu valodas vārdnīcās (it īpaši tulkojošajās divvalodu vai vairākvalodu vārdnīcās), sākot jau ar 17.gs., ir iekļauta arī dialektālā leksika, kas apzīmēta ar īpašām vietas norādēm, piemēram,

Puhme eine beule **Curl**. Fīr. I, 178,

danga Winkel **Tahm**. St. 34,

dardedze Regenbogen **Obl**. St. 34.

Nominācijas varianti reizēm ir doti vai nu iekavās aiz šķirkļa vārda vai šķirkļa vārda ligzdā, piemēram,

Petrinsch. **Curl**. *Zeplitis*. Sem. der kleine Ofen in der vor Rije Fīr. I, 173,

Preewite, *apsēhja* ein hosen=band Fīr. I, 176,

Šnahtne (*Pamawa*, *Uhswalcka*) eine Grobe Leindwandt Decke, so die Lettinnen umb sich werffen vnd zubreetzen Lg. 2, 71.

Šajās vārdnīcās parasti tiek pievērsta uzmanība leksēmai, nevis atsevišķiem tās variantiem. Tikai atsevišķos gadījumos ir mēģināts norādīt arī gramatiskos variantus, piemēram,

pahrmatti, pahrmatŕchi Ueberwurfrock St. 185,

peedurkne, (peedrohkŕne) Ermel St. 190 (iespējams, ka *peedurkne* un *pedurksne* nav gramatiskie varianti, bet gan dažādas cilmes vārdi).

Latviešu literārās valodas vārdnīcā, kur ar norādi *apv.* ievietoti arī nedaudzi dialektālās leksikas vārdi, attieksme pret variantiem (parasti tie gan nav apvidvārdi) formulēta īsi:

“Vārda fonētiskie vai morfoloģiskie varianti parasti doti katrs savā šķirklī. Vienā šķirklī apvienoti 1) fonētiskie un morfoloģiskie varianti, kas alfabēta secībā atrodas tieši blakus vai tuvu viens otram (*lasmenis, lāsmenis*), un 2) vārdu pāri ar *-kšŕ-* un *-kš-* (*blīkšŕēt, blīkšēt*)” LLVV 1, 10.

Latviešu dialektālā leksikogrāfija līdz šim nav izgājusi ārpus vienas izloknes leksikas apkopojuma¹, tādēļ visai maz saskārusies ar variantu pārbagātību un to noteikšanas kritērijiem² “Ērgemes izloknes vārdnīcā” vienā šķirklī apvienoti:

fonētiskie varianti ar 1) atšķirīgu saknes patskani, piemēram, *čelāt* un *cilāt* ĒIV 1, 205, *izdūnkāt* un *izdònkāt* ĒIV 1, 457; 2) atšķirīgu (parasti balsīgo un nebalsīgo) līdzskani, piemēram, *čēņkūrs* un *čēņgūrs* ĒIV 1, 232; 3) dažādu saknes intonāciju, piemēram, *bùolīt* un *buólīt* ĒIV 1, 196;

¹ Kagaine E., Raģe S. Ērgemes izloknes vārdnīca. 1.-3.sēj. R., 1977-1983; Reķēna A. Kalupes izloknes vārdnīca. 1.-2.sēj. R., 1998; Ādamsons E. Kagaine E. Vainižu izloknes vārdnīca. 1.-2.sēj. (manuskripts).

² Ar variantu noteikšanu ir saskārusies “Latviešu valodas dialektu atlanta” veidotāji un visi tie, kas veic pētījumus par atsevišķām leksikas tematiskajām grupām, piemēram, B.Bušmane par ēdienu nosaukumiem, I.Ēdelmane - par augu nosaukumiem, I.Kurzemiece - par žogu nosaukumiem u.c.

morfoloģiskie varianti ar 1) dažādām galotnēm, piemēram, *būrlaks* un *būrlaka* ĒIV 1, 198; 2) atšķirīgām izskaņām, piemēram, *četrkantainš* un *četrkantains* ĒIV 1, 233.

Uz nominācijas variantiem šajā vārdnīcā norāda zīme =, piemēram, *dāvāna* 1. 'dāvana' = II *šķiņķis*; 2. 'dotības' = *duōtības* ĒIV 1, 250; *čeri* = *ķereži* ĒIV 1, 211.

Līdzīgi tas tiek darīts arī citās minētajās izlokšņu vārdnīcās.

Visvairāk variantu sastopams t.s. latviešu valodas tēzaurā - K.Mīlenbaha un J.Endzelīna "Latviešu valodas vārdnīcā" un tās "Papildinājumos", taču šeit grūti runāt par objektīviem variantu nošķiršanas kritērijiem. Vērojams, ka vienā šķirklī ir mēģināts apvienot maksimāli daudz variantu, nesaistot tos ar konkrēto vārda semantiku un izplatību, piemēram,

draca, drace, dracis, dracka Lärm, ausgelassenes, lautes, mit Prügelei endendes Aufleben, Prügelei: *krogū bija liela drace* Salis, Schujen, Adsel, Druw., Alt-Rahden, Lös. Etn. IV, 18. ME I 488. (Minēts monosēmisks šķirkļa vārds ar trim variantiem un sešām reģistrācijas vietām, taču nav skaidrs, kurš variants fiksēts katrā izlokšnē.);

cirmis Wid., auch in Livl. gehört, *cirmenis, cirmēns* C. *cirmene* Selb., *cirmiņš, cirminis* Nerft, Michalowo, *cirmulis*² Adsel, Demin. *cirmenītis, cirmentīņš*, 1) der Wurm, die Made, die Milbe: *ei, sarkanais ābuoliņ, cirmen(i)s tavu sakni grauza* BW. 12285; 2) die Raupe: *nuo uoliņas attīstās cirmentīņš* Konv. 27; 3) *tranu cirmiņi*, Drohnenbrut. ME I 386. (Minēts polisēmisks vārds ar 7 gramatiskajiem variantiem, taču nav skaidrs, kurai nozīmei atbilst šie varianti.)

Lietuviešu valodā ir izdotas samērā daudzas izlokšņu vārdnīcas³, bet nav apkopjošas lietuviešu izlokšņu vārdnīcas. Šo tukšumu daļēji aizpilda akadēmiskā lietuviešu valodas

³ Petrauskas J., Vidugiris A. Lazūnų tarmės žodynas. Vilnius, 1985; Naktinienė G., Paulauskienė A., Vitkauskas V. Druskininkų tarmės žodynas. Vilnius, 1988; Vidugiris A. Zietelos (lietuviešu sala Baltkrievijā) šnektos žodynas. Vilnius, 1998.

vārdnīca "Lietuvių kalbos žodynas"⁴, kur ievietots arī samērā daudz izlokšņu leksikas. Variantu nošķiršanā ievērots leksikogrāfiski vienkāršots princips izdalīt katru variantu atsevišķā šķirklī, piemēram,

kamāšas (l. *kamasz*, vok. *Gamasche*) 'nesuvarstomi pusbačiai su auliukais' LKŽ 6, 172; *kamāšē* = kamašas LKŽ 6, 173; *kamāšis* = kamašas LKŽ 6, 173,

kamzelka (l. *kamzelka*) = kamzolē LKŽ 5, 192; *kamzelkinis* kamzelka LKŽ 5, 192; *kamziōlē* = kamzolē LKŽ 5, 192; *kamzūlē* = kamzolē LKŽ 5, 192; *kamzōlē* 'liemenē' LKŽ 5, 192; *kamzolis* = kamzolē LKŽ 5, 192; *kamzūlē* = kamzolē LKŽ 5, 192; *kamzuōlē* 'švarkas su liemeniu ir skvernaiss, durtinys'; = kamzolē LKŽ 5, 192.

Izlokšņu vārdnīcas ir vairāku Ziemeļvalstu uzmanības lokā; deviņdesmitajos gados ir nākuši klajā igauņu, somu un zviedru izlokšņu vārdnīcu pirmie sējumi⁵, taču, nepārzinot šo valodu dialektālo fonētisko transkripciju, ir grūti spriest par variantu apvienošanas principiem (t.i. atsevišķu dažādi atzīmētu skaņu dinamiku), taču šķiet, ka šie principi ir samērā tāli no "Latviešu izlokšņu vārdnīcas" koncepcijas un dialektālās transkripcijas.

Samērā sen pie izlokšņu vārdnīcām darbu ir sākuši krievu (un arī citu slāvu valodu) leksikogrāfi⁶

Ielūkojoties krievu, baltkrievu un poļu izlokšņu vārdnīcās, kuras visvairāk tiek izmantotas, lai rastu etimoloģiskās un semantiskās paralēles ar Latgales valodas materiālu, redzams, ka variantu atspoguļošanā nav ievērota konsekvence pat viena

⁴ Lietuvių kalbos žodynas. I - (XVIII) - Vilnius, 1968 - (1997) -

⁵ Eesti murrete sõnaraamat. I - Tallinn, 1994 - ...; Suomen murteiden sanakirja. I - Helsinki, 1995 - ...; Ordbok över sveriges dialekter. I - ... Uppsala, 1991 -

⁶ Słownik gwar polskich. I - Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź. 1982 - ...; Словарь русских народных говоров. I - Москва-Псков, 1965 Псковский областной словарь. I Ленинград, 1967 ...; Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. I - V. Мінск, 1979 - 1986.

sējuma robežās. Šķiet, labākais variants ir atrasts Pleskavas izloksnes vārdnīcā (diemžēl nekonsekventi). Piemēram šķirkļu grupa, kas saistīta ar pamatšķirkli *валенки*.

валенки ‘зимние теплые сапоги, скатанные из шерсти’ + *валёнки*. Ср. *валёники, валенцы, валены, вальки, катанки; валеночки, валенчики, валешки; валенчишки; валенчуги*. Вар. *валёнки*. ПОС 3, 21-22.

валёники. То же, что *валенки*. ПОС 3, 21.

валеночки и валенечки. Ум.-ласк. → *валенки*. Ср. *валенчики, валешки*. ПОС 3, 22.

валенцы. То же, что *валенки*. ПОС 3, 22.

валенчики. То же, что *валеночки*. ПОС 3, 22.

валенчишки. Пренебр. → *валенки*. ПОС 3, 22.

валенчуги. Экспр. ‘большие валенки’ ПОС 3, 22.

валены. То же, что *валенки*. ПОС 3, 22.

вальки. То же, что *валенки*. ПОС 3, 29.

валешки. Ум.-ласк. → *валенцы*. Ср. *валеночки*. ПОС 3, 23.

Pamatšķirkli *валенки* ar norādi salīdzināt ir saistīti vārdi *валеники, валенцы, валены, вальки, катанки; валеночки, валенчики, валешки; валенчишки; валенчуги*. Visi norādītie vārdi ir izdalīti atsevišķos šķirkļos, bet atšķirīga ir to leksikogrāfiskā apdare. Piemēram, varianti *валеники, валенцы, валены, вальки* ir sasaistīti ar pamatšķirkli *валенки* ar skaidrojumu “То же, что *валенки*”, tādēļ arī tie pamatšķirkļa daļā doti pirmie un atdalīti ar komatu. Aiz semikola nākošo grupu veido trīs deminutīvi ar emocionāli ekspresīvo slodzi, tie ir *валеночки, валенчики, валешки*, taču to skaidrojumos dotās norādes nešķiet konsekventas: *валеночки* pamaz.-mīlin. no *валенки*; *валенчики* tas pats kas *валеночки*; *валешки* pamaz.-mīlin. no *валенцы*. Trešo grupu veido vārdi *валенчишки*, kas vārdnīcā ievietots ar norādi nievājošs no *валенки*, un *валенчуги* - ar norādi ekspresīvs un skaidrojumu ‘большие *валенки*’

Kāds ceļš ejams “Latviešu izlokšņu vārdnīcas” veidotājiem? Tas atkarīgs, pirmkārt, no vārdnīcas mērķa un, otrkārt, no izlokšņu materiāla kvalitātes un kvantitātes.

Latviešu izlokšņu vārdnīcai ir izstrādāta noteikta šķirkļa struktūra, kuras komponenti ir:

- ~ fonētiskais un morfoloģiskais raksturojums;
- ~ areālā izplatība un/vai reģistrācija lingvistiskos avotos;
- ~ semantiskais raksturojums;
- ~ stilistiskais raksturojums;
- ~ etimoloģiskais raksturojums.

Par šķirkļa pamatu tiek uzlūkots izlokšnes vārds pārceltajā formā, taču šeit jau rodas pirmā problēma – nošķirt pārcelto formu no izlokšnes formas, resp., noteikt vokāļa vai diftonga kvalitāti.

Kā redzams no izstrādātās šķirkļu struktūras, “Latviešu izlokšņu vārdnīca” ir universāla vārdnīca⁷, kurā apvienots leksiskais (semantiskais) un gramatiskais aspekts un, kuras uzdevums ir sniegt maksimāli objektīvu informāciju par:

- 1) vārda vai vārda nozīmes semantiku,
- 2) leksēmas gramatisko raksturojumu,
- 3) fonētisko veidolu,

to visu saistot ar konkrētu izplatības areālu.

Diemžēl darbu pie vārdnīcas apgrūtina nevienmērīgais materiālu vākums⁸, jo ir izlokšnes, kuru kartotēkas sasniedz un pat pārsniedz 100 000 leksikas vienību (Ērgeme, Sinole, Nīca, Kalupe u.c.), un ir izlokšnes, no kurām vai nu vispār nav izlokšņu materiālu vākumi, vai arī to skaits nepārsniedz dažus simtus.

Ņemot vērā iepriekš izteiktos apsvērumus, lai panāktu pēc iespējas precīzāku leksisko un gramatisko parādību

⁷ Kagaine E. Semantiskā aspekta loma izlokšņu vārdnīcu tipa izvēlē. Lietuvių kalbotyros klausimai. XXXVII. Vilnius, 1997, 127.-136.lpp.

⁸ 1998.gadā latviešu izlokšņu leksikas kartotēka ir sasniegusi 130000 vienību (Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika. (manuskripts))

atspoguļojumu vārdnīcā, vajadzētu pēc iespējas izvairīties no daudzu gramatisko variantu apvienošanas vienā šķirklī.

Apvienot vienā šķirklī varētu vārdus:

- ar dažādu fonētisko struktūru:
 - 1) ar mainīgu uzsvāra vietu, piemēram, *biškītiņ*, *biš'kītiņ*; *biškītiņ*, *biš'kītiņ* 'nedaudz, mazliet',
 - 2) ar atšķirīgu vokāļa kvalitāti, piemēram, *blumīzers*, *blūmīzers* 'mutes harmonikas',
 - 3) ar dažādu līdzskaņu kvalitāti un kvantitāti, piemēram, *bļitkuot*, *blitkuot* 'zvejot ar zemledus vizuli; žibulēt';
- ar atšķirīgu morfoloģisko struktūru:
 - 1) ar atšķirīgu nomenu celmu, piemēram, *blīgzna*, *blīgzne* 'vītoli dzimtas koks, arī krūms',
 - 2) ar atšķirīgu verba celmu, piemēram, *blūdāt*, *blūdēt*, *blūdīt* 'maldīties, arī bezmērķīgi klaiņot',
 - 4) ar dažādiem sufiksiem, piemēram, *blikstiens*, *blikstiņš* 'acu plaksts'

Taču, lai šādus vārdus apvienotu vienā šķirklī, ir jāsaņem vismaz daļai pārējo komponentu, proti, semantiskajam, stilistiskajam un etimoloģiskajam raksturojumam. Problēma rodas tad, ja nevienmērīga materiālu vākuma dēļ nevar precīzi noteikt vārda semantiku. Ja nesakrīt vārda areālais raksturojums (vispārīgās ģeogrāfiskās norādes)⁹, tad ir divas iespējas:

- 1) ja kāds no variantiem (vai visi varianti) ir reģistrēts sporādiski dažādos Latvijas apgabalos, tos var apvienot, norādot katra varianta konkrēto reģistrācijas vietu;
- 2) ja kāds no variantiem veido noteiktu izplatības areālu, lietderīgāk ir šo variantu izdalīt atsevišķā šķirklī, jo tas var norādīt uz kāda dialekta vai izlokšņu grupas īpašu pazīmi, piemēram, leksēma *bastene* 'batista lakats' ir izplatīta vidus dialekta kursiskajās izlokšnēs, bet šīs

⁹ Skat. Jansone I. Vārdu un vārda nozīmju areālais raksturojums nediferenciālā izlokšņu vārdnīcā. Lietuvių kalbotyros klausimai. XXXVII. Vilnius, 1997, 137.-144.lpp.

leksēmas variants *bastainis* ‘batista lakats’ vidus dialekta izloksnēs Vidzemē un augšzemnieku dialekta izloksnēs Vidzemē.

Ja leksēmas ir uzlūkojamas par gramatiskajiem variantiem, kas dodami vienā šķirklī, tad var būt atšķirīgs to grafiskais noformējums. Variantus var rakstīt vienu aiz otra virknē, par pirmo izvēloties vai nu izplatītāko, vai konsekventi saglabājot alfabētu, piemēram, *blikata*, *blikita* ‘spēle, kuras dalībnieks no attāluma, sitot ar nūju, cenšas izjaukt (no kādiem priekšmetiem saliktu) figūru veidojumu’ Var arī izvēlēties tā saucamo iesprauduma principu, kad īsāko variantu papildina ar iespējamiem burtiem kvadrātiekvās, piemēram, *bal(a)mute*, *bal(a)mutis* (tātad iespējami 4 varianti: *balmute*, *balamute*, *balmutis*, *balamutis*); *blurkš(k)ēt*, *blurkstēt* (iespējami varianti *blurkšēt*, *blurkšķēt* un *blurkstēt*). Praksē visbiežāk nākas izmantot abu šo principu apvienojumu. Lai “Latviešu izloksņu vārdnīcā” ietvertā informācija būtu nepārprotama, vienā šķirklī apvienotajiem gramatiskajiem variantiem jānorāda konkrētā izplatības vieta. Tātad šķirklja struktūra jāveido tā, lai būtu iespējams noteikt katra konkrētā varianta lietojumu izloksnē. Vispirms konkrētais variants realizēsies ilustratīvajā materiālā, taču, ja leksēma aptver plašāku areālu, tad, dodot konkrētās ģeogrāfiskās norādes, būtu jāuzrāda vispirms variants un tikai tad izloksnes, piemēram, *bruceklis* ‘galoda (parasti izkopts asināšanai)’ Dundagā, Kuldīgā, Saldū, Ivandē utt., *bruceklis* Dunikā, Grobiņā, Kalētos, Bārtā, Rucavā. (Izmantojot vispārinātās areālās norādes, šo principu gan nebūs iespējams ievērot.)

Bez tam leksikogrāfijas praksē ir jādomā arī par gramatisko un nominācijas variantu sasaisti visas vārdnīcas ietvaros.

Diemžēl latviešu leksikogrāfijā šī problēma praktiski nav risināta, jo K.Mīlenbaha un J.Endzelīna “Latviešu valodas vārdnīcā”, kas ir praktiski vienīgā vārdnīca, kurā iekļauts arī

plašā areālā mutvārdu komunikācijā iegūtais materiāls, norāžu sistēma nav izstrādāta, bieži pat nav iespējams vārdu sasaistīt ar konkrētu nozīmi vai izplatības areālu.

Gramatisko variantu sasaistei būtu pieņemams šāds modelis: pamatšķirklis (literārais variants vai izplatītākais variants) sasaistīts ar gramatiskajiem variantiem ar norādes **salīdzināt**, resp., **sal.** palīdzību, piemēram, *bišķrēsliņš*¹⁰ ‘augš (Tanacetum vulgare)’ Sal. *bikrēsliņš*, *bikrēslis*, *biskrēsliņš*, *biskrēsliņš*, *bišķrēslis*. Šo variantu skaidrojuma vajadzētu izmantot pamatšķirkļa vārdu (pirms tā liekot vienlīdzības zīmi), piemēram, *bikrēsliņš* *bišķrēsliņš*. Šāds šķirkļa izveides modelis ļautu izvairīties no vairākkārtējas gramatisko variantu atkārtotības pie katra no variantu šķirkļiem.

Ja vienā šķirklī ir apvienoti vairāki gramatiskie varianti, tie atkārtoti jāiekļauj vārdnīcā alfabētā (izņēmums varētu būt tad, ja šie varianti seko alfabētā tieši viens aiz otra). Vienā šķirklī apvienoto gramatisko variantu sasaiste jāveic izmantojot norādi **skatīt**, resp., **sk.** (Šie varianti, atšķirībā no atsevišķā šķirklī izdalītajiem, veidotu nepilnā jeb sasaistošā šķirkļa modeli).

“Latviešu izlokšņu vārdnīcā” tās ideālajā variantā gribētos atrast vienkopus arī nominācijas jeb sinonīmiskos variantus, taču rakstīšanas procesā tas laikam nebūs iespējams. To varētu mēģināt veikt rediģēšanas procesā, izmantojot perfekti izstrādātu datorprogrammu.

Taču šis jautājums lai paliek kā nākotnes perspektīva.

VARIANTES DU DICTIONNAIRE DES PARLERS: LES PROBLÈMES ET LES SOLUTIONS

Résumé

Une structure concrète est élaborée dans le "Dictionnaire des parlers lettons" avec les composants suivants:

¹⁰ Piemēros nav dota pilna šķirkļa struktūra.

caractéristiques phonétique et morphologique;
 étendue aréale et/ou la fixation dans des sources linguistiques;

- caractéristique sémantique;
- caractéristique stylistique;
- caractéristique étymologique.

On pourrait unir dans une même entrée des mots avec une structure phonétique différente (a) avec un accent variable, b) avec une qualité vocalique différente, c) avec une quantité et qualité différente des consonnes) et une structure morphologique différente. Pour réunir ces mots sous une entrée il faut que tous les composants (étendue aréale, caractéristiques sémantique, stylistique et étymologique) ont les mêmes paramètres.

Si les lexèmes sont considérés comme des variantes, ils peuvent avoir un autre aspect graphique. Ces variantes peuvent se suivre l'un après l'autre et le premier serait le plus fréquent, soit respectant l'ordre alphabétique, soit en utilisant le principe intercalaire, on choisi, par exemple, la variante la plus courte et on lui ajoute des lettres mises entre des crochets. *bal[a]mute*, *bal[a]mutis* quand il est possible d'avoir quatre variantes (*balmute*, *balamute*, *balmutis*, *balamutis*). L'expérience pratique démontre qu'on utilise ces deux principes à la fois.

Dans le dictionnaire, il faut aussi lier les lexèmes qui ne sont pas inclus de telle ou telle façon sous la même entrée, mais qui peuvent être considérées comme variantes; Dans ce cas on pourrait utiliser l'indice *comp.* (comparer), par exemple, à la fin de l'entrée *biškrēsliņš* 'tanaïsie vulgaire' (*Tanacetum vulgare*) sous l'indice **comp.** on énumère *bikrēsliņi*, *bikrēsļi*, *biskrēsliņi*, *bīskrēsliņi*, *biškrēsli*. Il reste encore à résoudre s'il faut donner *comp.* après chaque variante ou seulement après l'entrée principale, car on trouve une argumentation pour les deux cas.

Elga KAGAINĒ**VĀRDU CILMES NORĀDES
DIALEKTĀLAJĀS VĀRDNĪCĀS**

Ikvienam vārdnīcas tipam kā vispārīgajā, tā dialektālajā leksikogrāfijā šķirkļa sastāvā ir raksturīgi noteikti elementi – dažādas norādes, nozīmju skaidrojumi u.tml., kas nepieciešami attiecīgajai vārdnīcai izvirzīto mērķu atklāsmē. Tā, piemēram, skaidrojošajās vārdnīcās dominē vārda semantikas analīze un nozīmes skaidrojums, sinonīmu vārdnīcās sinonīmu rindas semantiskais, stilistiskais un hronoloģiskais raksturojums, bet izlokšņu vārdnīcām obligāti nepieciešami šķirkļa elementi ir vārda nozīmes skaidrojums un ģeogrāfiskās izplatības raksturojums, norādes par vārda lietojumu noteiktās izlokšnēs vai izlokšņu grupās. Cita informācija dažādas stilistiskās, hronoloģiskās un etimoloģiskās norādes, ziņas par vārda reģistrāciju vēsturiskajā literatūrā, leksikogrāfiskajos avotos un dialektoloģiskajos pētījumos – ir ļoti vēlama, taču lielā mērā atkarīga no rīcībā esošā materiāla un tā izmantošanas iespējām.

Vārdu cilmes skaidrošana ir viens no lingvistiski grūtākajiem uzdevumiem un, kā rāda dialektālās leksikogrāfijas publikācijas, daudzu valodu izlokšņu vārdnīcu veidotāji no šī uzdevuma ir arī atteikušies, atstājot vārdu cilmes jautājumu risināšanu speciālajām etimoloģiskajām vārdnīcām. Tā, piemēram, norāžu par vārdu cilmi nav igauņu¹, somu², zviedru³, krievu⁴, poļu⁵ u.c. topošajās izlokšņu vārdnīcās. Šajās valodās, protams, ir publicētas etimoloģiskās vārdnīcas, kur vairāk vai

¹ Eesti murrete sõnaraamat. I - Tallinn, 1994 -

² Suomen murteiden sanakirja. I Helsinki, 1985 -

³ Ordbok över Sveriges dialekter. Bd. I, H. 1. Uppsala, 1991.

⁴ Словарь русских народных говоров. I Москва–Ленинград, 1965 - ; Псковский областной словарь с историческими данными. I - Ленинград, 1967 -

⁵ Słownik gwar polskich. I - ... Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź. 1982 - ...

mazāk detalizēti ir iespējams iepazīties ar daudzu attiecīgajā valodā lietoto vārdu cilmi⁶. Tomēr cilmes norāžu nepieciešamību izlokšņu vārdnīcās lielā mērā balsta fakts, ka šīs vārdnīcas ietver ievērojamu perifērās leksikas daļu, kas citur nav reģistrēta un tātad par to nav informācijas arī kopvalodas etimoloģiskajās vārdnīcās, ja vien par kādu izlokšņu leksikas grupu nav veikti īpaši pētījumi, kur līdztekus ar citiem analīzes aspektiem risināti arī attiecīgo leksēmu cilmes jautājumi (piemēram, izlokšņu leksikas grupu tematiskie un areālie pētījumi; latviešu valodā šajā aspektā var minēt B.Laumanes⁷, B.Bušmanes⁸, A.Reķēnas⁹ u.c. autoru publikācijas). Tāpēc izlokšņu vārdnīcās vārdu cilmes

⁶ Sk., piemēram, Suomen kielen etymologinen sanakirja I-VII. Helsinki, 1955-1981; Suomen sanojen alkuperä I ..., Helsinki, 1992-...; Mägiste J. Estnisches etymologisches Wörterbuch I-XII. Helsinki, 1982-1983; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка I - IV Москва, 1964 - 1973; Этимологический словарь русского языка I (под ред. Н.М. Шанского). Москва, 1963 - ...; Этимологический словарь славянских языков I - (под ред. О.Н. Трубачева) Москва, 1974 -

⁷ Laumane B. Zivju nosaukumi latviešu valodā. R., 1973; Laumane B. Vienkoča laivas nosaukumi. - LPSR ZA Vēstis, 1973, № 2; Laumane B. Par dažiem Baltijas jūras floras un faunas nosaukumiem. - Latviešu valodas kontaktu pētījumi. R., 1987, 163.-185.lpp.; Laumane B. Zebiekstes nosaukumi latviešu valodā. Turpat, 186.-198.lpp.; Laumane B. Zeme, jūra, zvejvietas. R., 1995, 400 lpp.

⁸ Bušmane B. Ēdienu nominācija latviešu valodas izloksnēs. - LPSR ZA Vēstis, 1986, №8, 70.-81.lpp.; Bušmane B. Galertveida ēdienu nosaukumi izloksnēs. Latviešu valodas kontaktu pētījumi. R., 1987, 86.-137.lpp.; Bušmane B. Komentārs "Latviešu literārās valodas vārdnīcas" šķirklīm *iesņava*. - LZA Vēstis, 1994, № 9/10, 30.-37.lpp.; Bušmane B. Aizguvumi piena produktu nosaukumos latviešu valodas izloksnēs. - LZA Vēstis, 1996, № 2, 6.-14.lpp.

⁹ Reķēna A. Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izloksnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slāvu valodās. R. 1975, 707 lpp.; Reķēna A. Slāvismi Latgales dienvidu izlokšņu ēdienu leksikā. Dialektālās leksikas jautājumi II. R., 1986, 57.-96.lpp.

norādes ir ļoti vēlamas un šādu norāžu izstrāde, veidojot vārdnīcu, ir visai aktuāla.

Rakstā aplūkotā tēma par etimoloģiskajām norādēm izlokšņu vārdnīcās ir saistīta ar vienu no latviešu dialektālās leksikogrāfijas turpmākajiem uzdevumiem jaunas, apvienotas "Latviešu izlokšņu vārdnīcas" veidošanu. Vārdnīca, pamatojoties uz latviešu dialektālās leksikogrāfijas tradīcijām, tiek veidota kā izlokšņu skaidrojošā vārdnīca, kurā apvienoti sinhronijas un diahronijas elementi - sasaiste ar K. Mīlenbaha "Latviešu valodas vārdnīcu" un tās Papildinājumiem¹⁰ un īsa informācija par vārdu cilmi (diahroniskais aspekts), bet sinhroniskajā plāksnē mēģināts izlokšņu leksiku iekļaut sistēmā, kas atspoguļotu esošo stāvokli.

Izlokšņu vārdnīcām vārdu cilmes skaidrojumos nevar izvirzīt tādus mērķus, kādi ir speciālajām etimoloģiskajām vārdnīcām, jo to uzdevums nav atvedināt vārda attīstības atspoguļojumu līdz pirmvalodai (vai kādai radniecīgu valodu grupai), izsekojot visām skaņu mijām un atbilstes likumsakarībām un nosakot vārdu radniecību ar tās pašas vai citas valodas vārdiem. Tātad dialektālo un etimoloģisko vārdnīcu cilmes skaidrojumu atšķirības vispirms ir meklējamas aplūkojamo vārdu *cilmes rekonstrukcijas pakāpē*. Izlokšņu vārdnīcās cilmes norāžu uzdevumi būtu saistāmi, pirmkārt, ar izlokšņu un kopvalodas (literārās valodas) attiecībām un atšķirībām, resp., aplūkojami vienas valodas dažādu *sistēmu un apakšsistēmu līmenī*, piemēram, norādes uz dialektālām, skaņu pārmaiņu izraisītām parādībām metatēzi, disimilāciju, skaņu zudumu u.tml., norādes par vārdu vai formu kontamināciju, kā arī citiem faktoriem, kas ir ietekmējuši vienas vai otras dialektālās leksēmas veidošanos.

Nākošā cilmes norāžu pakāpe ir *starpvalodu līmenī*, tā skar attiecības ar kaimiņvalodām un ir saistīta ar aizguvuma avota konstatāciju vai arī hibrīdleksēmu komponentu noteikšanu. Arī

¹⁰ *Milenbahs K.* Latviešu valodas vārdnīca. I - IV R. 1923 - 1932; *Endzelīns J., Hauzenberga E.* Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. I - II. - R., 1934 - 1946.

aizguvuma avota *konkretizācijas pakāpe* var būt dažāda - tā var būt visai aptuvena tikai ar norādi uz valodu grupu, no kuras nācis attiecīgais aizguvums (slāvisms, ģermānisms, hibrīdforma) vai vēl vispārinātāk "svešas cilmes vārds". Šāda pieceja cilmes atspoguļojumā ir, piemēram, vairākās lietuviešu izlokšņu vārdnīcās - "dūnininku" izlokšņu vārdnīcā,¹¹ Lazūnu izlokšnes vārdnīcā¹² un Druskininku izlokšnes vārdnīcā¹³. Diferencētas piecejas gadījumā aizguvuma avots jau ir konkretizēts un norādes atspoguļo konkrētu vārdu (vai vārdus), kas ir (vai varētu būt) kāda aizguvuma pamatā. Bez tam šī analīze un salīdzinājums var notikt arī tipoloģiskā plāksnē, atspoguļojot semantiskās ietekmes un semantiskās paralēles vai arī citas tipoloģiski paralēlas parādības. Dialektālajās vārdnīcās galvenā vēriba cilmes norāžu ziņā ir pievērsta perifērās leksikas slānim, kas neietilpst kopvalodas sastāvā, un vārdnīcas, kurās ir dotas cilmes norādes, var uzlūkot par specifiskām, daļēji etimoloģiskām dialektālām vārdnīcām. Šāda ievirze ir, piemēram, vairākām vācu izlokšņu (Tīringas, Lejassaksijas u.c.) vārdnīcām, kur vārda semantiskā un areālā analīze nereti atklāj arī vārda vai nozīmes veidošanās vēsturi un cilmi.

Cilmes norāžu ziņā "Latviešu izlokšņu vārdnīcā" iekļauto leksiku var sadalīt divās lielās grupās - vārdi ar etimoloģijas norādēm un tie, kuriem šādu norāžu nav. Bez norādēm, protams, paliek tā leksikas daļa, par kuras cilmi nav ziņu etimoloģiskajos avotos un arī vārdnīcas autoriem nav izdevies atrast faktus, kas varētu dot kādu impulsu vārda cilmes skaidrojuma meklējumos. Tāpat bez cilmes norādēm paliek ievērojama daļa afiksālo atvasinājumu un salikteņu.

Otru grupu veido vārdi ar etimoloģijas norādēm, kas gan pēc sava satura, gan apjoma var būt ļoti dažādas. Pirmajā

¹¹ *Vitkauskas V.* Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas. Vilnius, 1976.

¹² *Petrauskas J., Vidugiris A.* Lazūnų tarmės žodynas. - Vilnius, 1985.

¹³ *Naktinienė G., Paulauskienė A., Vitkauskas V.* Druskininkų tarmės žodynas. Vilnius, 1988.

apakšgrupā ietilpināmi vārdi, kuriem šķirkļa beigās pievienotas norādes uz kādu publicētu etimoloģiskās informācijas avotu (ME, EH, K.Karuļa "Latviešu etimoloģijas vārdnīcu"¹⁴, E.Frenkeļa "Lietuviešu etimoloģisko vārdnīcu"¹⁵, kādu dialektoloģisku vai etimoloģisku pētījumu vai citu publikāciju), kur attiecīgā vārda vai tam radniecīgu vārdu cilme ir aplūkota sīkāk un interesenti var iegūt plašākas ziņas par aplūkojamo jautājumu. Šādas konspektīvas norādes (tikai ar informācijas avota šifru) paredzēts dot galvenokārt vispārlietojamiem, etimoloģiskajās vārdnīcās ietvertiem vārdiem (piemēram, ar šādām norādēm var tikt raksturoti mantotie vārdi *balts*, *bradāt*, *brālis*, *brēkt*, *brist* u.d.c.). Taču cilmes norādes var būt arī izvērstākas, var tikt citēti kāda pētījuma fragmenti, kur norādīts, piemēram, aizguvuma avots vai kāda cita informācija par vārda vēsturi. Daži piemēri: *bele* Kokvilnas dziedziņi, ko parasti izmanto audekla velkiem Šķirkļa beigās seko cilmes norāde, ka vārds aizgūts no baltkrievu vai poļu izlokšņu *бель* (ar to pašu nozīmi) un atsauc uz A.Reķēnas pētījumu, no kurienes ņemta attiecīgā informācija¹⁶; *birulis* Aužamo stāvu detaļa trīzuļa ripa, kam apmet auklu Seko norāde par vārda saistību ar baltkrievu izlokšņu *бырлык* (ar to pašu nozīmi) un arī atsauc uz A.Reķēnas darbu¹⁷; *biēstapiēns*; *biēstpiēns* Jaunpiens Šķirkļa beigās seko norāde par aizguvumu no vācu valodas (vācu *Biest*, *Biestmilch* 'jaunpiens') un atsauc uz B.Bušmanes rakstu, kur šis leksēmas aplūkotas sīkāk¹⁸; *bieršķis* Asaris Seko norāde par

¹⁴ Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. I - II. R., 1992.

¹⁵ Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. I II. Heidelberg; Göttingen, 1962-1965.

¹⁶ Reķēna A. Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izloksnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slāvu valodās. R., 1975, 353.lpp.

¹⁷ Turpat, 372.lpp.

¹⁸ Bušmane B. Aizguvumi piena produktu nosaukumos latviešu valodas izloksnēs. - LZA Vēstis, 1996, N° 2, 11.lpp.

aizguvumu no vācu dialektālā vārda *Berschke* un atsauce uz B.Laumanes pētījumu¹⁹

Atsaucoties uz vairākiem etimoloģisko ziņu avotiem, nereti nākas saskarties ar pilnīgi vai daļēji atšķirīgu vārda cilmes skaidrojumu. Arī šajos gadījumos paredzētas piebildes par to, ka attiecīgā vārda cilmes skaidrojumā pastāv atšķirīgi viedokļi, norādot uz to ar piezīmi "citādi" vai arī citējot attiecīgo pētījumu fragmentus. Piemēram, *brangs* ME I 323 - 324 uzlūkots par aizguvumu (Als Lehnwort aus dem Kurischen od. Litauischen wohl zu d. *Prunk* resp. mhd. *prangen* "sich zieren, prahlen"). Citāds skaidrojums rodams K.Karuļa "Latviešu etimoloģijas vārdnīcā" (pamatā ide. sakne **bhren-* 'tūkt, izcelties' ar g paplašinājumā); sk. LEV I 141.

Daudzos gadījumos vārdnīcas autoriem nākas patstāvīgi risināt vārdu cilmes skaidrošanu. Šeit analizējamā materiālā ietilpst galvenokārt dialektālās leksēmas, dažādi lokālie aizguvumi, salikteni, hibrīdformas u.c. leksikas vienības, kas vai nu reģistrētas tikai pēdējos piecdesmit gados vai arī (atbilstoši toreiz J.Endzelīna pieņemtajiem vārdu atlasē principiem) netika iekļautas līdzšinējā plašākajā izlokšņu leksikas apkopojumā - K. Mīlenbaha "Latviešu valodas vārdnīcā" un tās Papildinājumos, un tāpēc to cilmes apskats bieži vien jāveic pirmoreiz. Šo leksēmu vidū ir daudz lokālu aizguvumu: lezjemnieku izlokšnēs - ģermānismu, beķ augšzemnieku dialektā - slāvismu vai ar slāvu valodu starpniecību pārņemtu vārdu. Daļai relatīvi jaunāka slāņa aizguvumu ir visai "caurspīdīga" etimoloģija, resp., ir diezgan precīzi konstatējams fonētiski atbilstošs un daudreiz arī semantiski idents aizguvuma avots.

Daži piemēri:

beķene 1. Vecs, neglīts trauks (krūze, bļoda u.tml.); 2. Baseins; (ūdens) tvertne; aizgūts no vācu *Becken*;

beseŗēt .. Ārstēt; labot aizgūts no vācu *bessern*;

¹⁹ *Laumane B.* Zivju nosaukumi latviešu valodā. R., 1973, 72.lpp.

binzuole, bindzuole Saistzole aizgūts no vācu *Bindsohle*;

birnis Bumbierābele; bumbierābols aizgūts no vācu *Birne*;

borka Koka miza .. aizgūts no vācu *Borke*;

bindēt Saitēt aizgūts no vācu *binden*;

bintēt Saitēt aizgūts ar slāvu valodu starpniecību no vācu *binden* (šeit salīdzinājumam minēts arī krievu *бинтовать*, baltkrievu *бинтоваць*);

bobuškas Bakas aizgūts no krievu izlokšņu *бобушки* (ar to pašu nozīmi);

bociki 1. Saišu zābaki 2. Kurpītes (*Aconitum*) aizgūts no baltkrievu izlokšņu *боцѝки* (ar analoģu nozīmes attīstību);

boika Sviesta kuļamā muca, ķērne aizgūts no krievu izlokšņu *боѝка* vai baltkrievu izlokšņu *боѝка* (ar to pašu nozīmi);

boja; bojs Flanelis Aizgūts; seko salīdzinājums ar lietuviešu *bajus*, poļu *baja*, baltkrievu *баѝ*;

botva Vārītas, ieskābētas, sasmalcinātas bietes, retāk kāļi; ēdiens no šiem dārzeņiem aizgūts no krievu *ботва* '(sakņaugu) lapas; laksti' vai baltkrievu *ботва*.

Runājot par vārda cilmes skaidrojumu īpatnībām izlokšņu vārdnīcās salīdzinājumā ar vispārējām etimoloģiskajām vārdnīcām, ir jāņem vērā tie faktori, kas saistīti ar izlokšņu mutvārdu komunikācijas formu. Tā kā jaunu leksēmu parādīšanās (aizgūšana) izlokšņu pārstāvju valodā bieži notiek vai ir notikusi mutvārdu formā, tad te zināma loma var būt arī cilvēku psiholoģiskajām un fiziskajām īpatnībām (piemēram, kāda vārda izrunas neprecīzam uztvērumam), vārdu individuāliem lietojumiem u.c. faktoriem. Līdz ar to vārdu cilmes skaidrojumus bez tīri lingvistiskiem vispārpieņemtiem kritērijiem fonētiskās atbilstes un vārda skaniskā sastāva attīstības likumiem, kā arī morfoloģiskajiem kritērijiem izlokšņu vārdnīcās vairāk nākas saskarties ar tautas etimoloģiju un vārda motivācijas meklējumiem svešvārdiem un

mazāk pazīstamiem vārdiem, dažādiem kontaminācijas gadījumiem, analogiju, arī individuāliem lietojumiem u.c. parādībām, kas izloksnēs (atšķirībā no normētas valodas) ir daudz biežāk sastopamas.

Vārda motivācijas meklējumi, cenšanās svešāku vārdu (vai vārda daļu) pielīdzināt pazīstamam, zināmam vārdam izloksnēs parasti noris ar tautas etimoloģijas starpniecību. Tā, piemēram, Sinoles izloksnē ir reģistrēti zābaku nosaukumi *šķirgati* un *ķirzaki*²⁰ (*biļ z'ābaki, sāuce pār ķirzakiem, pār škirgatiem tūsos vōlkāja viēnu laikā brīesmīgi*). Vārda pamatā ir ādas aizstājēja nosaukums *kirza*, kas uz fonētiskas līdzības pamata pielīdzināts izloksnē pazīstamiem vārdiem - dzīvnieku nosaukumiem *ķirzaka* un *šķirgata*, tādējādi izveidojot gandrīz homonīmas formas. Te vērojama tendence radīt motivāciju nosaukumam, un tautas fantāzija šajos gadījumos var iet visdažādākajos virzienos.

Arī Zemgales izloksnēs reģistrētais nevārīta maizes ēdiena nosaukums *sidarbiksis* un tā varianti *siderbiksis*, *siderbikse*, arī *sudrabbisīte*, *sudrabbisītis* u.c. kvalificējami kā tautetimoloģiski pārveidojumi no tās pašas reālījas apzīmējuma *sigapiksis*, kura pamatā savukārt varētu būt igauņu *sīga* 'cūka' un ME III 213 II *piksa* 'biezs (sevišķi cūku) ēdiens' (?); šos vārdus sīkāk analizējusi B. Bušmane rakstā par maizes ēdienu nosaukumiem²¹. Nereti dažādu leksēmu pamatā var būt arī toponīmu vai to sakņu pārveidojumi un atvasinājumi. Piemēram, daudzās Vidzemes sēliskajās izloksnēs - Praulienā, Mētrienā, Mēdzulā, arī Lizumā, Sinolē, Adulienā u.c. - ir reģistrēts ābola - sīpoliņa - nosaukums *boršs* ar daudziem variantiem *boršīnš*, *borštiņš*, *boršītis*, *borškīns*, *buorštiņš* (*bōršīni mō'zi ziēmas ābuēlt'iņi bōršus kā're pie eglītes*) un arī šīs šķirnes ābeles nosaukums *boršīņa* (*bōršīnāi pilli z'ā'ri ābuoļu*). Vārda pamatā ir ābolu šķirnes nosaukums vācu valodā *Borsdorfer* (*Borsdorfer* 'eine

²⁰ Putniņa M. Sinoles izloksnes apraksts. R., 1983, 29. lpp.

²¹ Bušmane B. Nevārītu maizes ēdienu nosaukumi latviešu valodas izloksnēs. - Dialektālās leksikas jautājumi II. R., 1986, 48.-50. lpp.

Apfelsorte' Wahrig 739; sal. arī vācu toponīmu *Borsdorfa*²²), no kura tad tālāk ir izveidojušies visi iepriekš minētie šī ābola nosaukuma varianti.

Atsevišķos gadījumos ar tautas etimoloģiju šķietami var sasaukties arī izlokšņu pārmaiņu izraisītās sekas, it īpaši tad, kad vārdā vērojami ne tikai kāda viena, bet vairāku fonētisko pārmaiņu rezultāti un vārds fonētiski ievērojami atšķiras no sākotnējā. Piemēram, dažās Ziemeļvidzemes izloksnēs ir reģistrēts auga - *strutenes* - nosaukums *trusene*, kam, domājams, sākotnēji nav asociatīva sakara ar dzīvnieka nosaukumu, bet analogā forma radusies vairāku fonētisku izmaiņu rezultātā - ar *s* skaņas atmetumu vārda sākumā (šāda parādība attiecīgajās izloksnēs ir sastopama) un disimilāciju (*strutene trutene trusene*). Norādes uz šīm fonētiskām izmaiņām arī ietilpināmas cilmes norāžu sastāvā.

Skaidrojot dialektālo vārdu cilmi, nākas saskarties arī ar analogiju, kad vairāki cilmes ziņā atšķirīgi vārdi tiek satuvināti vai vienādoti uz zināmas asociatīvas skaniskas līdžības pamata. Tā, piemēram, galvenokārt lībiskajās izloksnēs ragavu balzeņa apzīmēšanai tiek lietots atbilstošā literārās valodas vārda *balzenis* variants *balzuons* (*miētns iēkš sliēcem iēliēk iēkša un ta liēk balzoņs viřsa* Vainižos), kuram, domājams, pēc analogijas ir pielīdzināts arī puķes balzamīnes nosaukums (*balzuona puķe jou ir istabas puķe, dārza balzuoni ar ir Pālē; balzonim i skaīst, krūžen rōza ziēd* Jeros) un, iespējams, arī alkoholiska dzēriena - balzāma apzīmējums *balzuons* (*balzoņc slimņekam labakeš zāl* Vainižos).

Rakstā vārdu cilmes norāžu izveide un tās specifika dialektālajās vārdnīcās ir tikai ieskicēta; tālākajā darba gaitā nepieciešams šim jautājumam pievērsties detalizētāk un izveidot

²² Rudolph H. Vollständigstes geographisch-topographisch-statistisches Orts-Lexikon von Deutschland... Leipzig, 1870. - Bd. I - II.

zināmu sistēmu norāžu atspoguļojumā, kaut arī šī tipa vārdnīcās biežāk nekā citās nākas saskarties ar dažādām neregularitātes izpausmēm, kas var traucēt konsekventu sistēmas realizāciju šķirkļa struktūrā.

Šķirkļu paraugi.

beķene; beķens subst. 1. Vecs, neglīts trauks (piemēram, krūze, bļoda). *prostu bļūodu sāuce pār beķeni. tāūs sacija: kūo l'ādu beķeni liec uz goļda Sinolē; kūo l'ādu beķanu, vacu krūzi, liki uz goļda? tēice, ka krūzēi biļ voi k'āc rūops iesisc voi Sinolē.*

2. Neliela, padziļinājumā izveidota (ūdens) tvertne, baseins. *batistiēm [baptistiem] visu cilēku vaiģ pakristīt upē pagremdēja zem ūdeņa. taga i tāt beķēns - tāda bedre ietaisīta ar ūdeni, tur iēkāp liēli un vēci cilvēki Gaviezē.*

3. Slikts, nepatīkams cilvēks. *stāvi nu miērā, beķene! tas lomū v'ārc ir Sinolē.*

Aizgūts; sal. vācu *Becken*.

belēt; beļit v. 1. Balsināt; kaļķot. *kotru godu pavasarā b'el'ēju kukn'i. b'el'iēju ar gl'ēizdu Kalupē; s'īmas bel'iēt ai [ar] krēitu Baltinavā; pavasar'e b'el'eļ uōbul'n'ēicys Līvānos; arī Līksnā, Nīcgalē, Vārkavā.*

2. Aizdarīt ar pienu, krējumu; darīt baltu, pievienojot pienu, krējumu. *putru b'el'ēja ai p'īnu Baltinavā; putru v'āl b'el'ājā ai soļdonū k'riėjumu - aizvūor'ā ai p'īnu, ka ād'ā, dal'ā k'riėjuma Nautrēnos; Leļjā piktin'ī putru ād'ā nabalātu Mērdzenē.*

Sal. krievu *белить* 'заправлять пищу молоком, сметаной' ПОС I 161.

Aizgūts; sk. Reķēna 1975, 124 (< krievu *белить*, baltkrievu *бяліць*, poļu *bielić*).

beñdele; beñdelis; beñde subst. 1. Šķērskoks, kas savieno un satur celtnes divas pretējās spāres. *bendele* - šķērskuoks, kas jumtu spāres satur kuopā Valmieras apkārtnē; *beñdelis* sasiēn spārs kuopa vidū pār Vainižos; tie ir *bēndeļi*, kas zām jūnta l'ādi stipruma šķērši salikti nūo spāres uz spāri Sinolē; *bēndeles* bāļķi nū vīnas spāres uz ūtru, lāi spāres naplešās Kalncempjos; *citrēz* divas *beñds* staīpas uzlik pēls, citas akal saīms Jeros; *bendele* arī Aiviekstē, Bauņos, Braslavā, Īvandē, Kārķos, Kūdumā, Limbažos, Mazsalacā, Mežotnē, Naukšēnos, Nītaurē, Pālē, Rencēnos, Svētcimā, Vecatē, Vilzēnos; *beñdele* ME I 279; EH I 212 Vecpiebalgā, Ungurmuižā, Praulienā, Rankā, Lielsalacā, Trikātā; *beñdele* EIV I 161.

2. ME I 279 die Schicht, die Abteilung des Heues od. Getreides, gew. *panta* genannt (siena vai labības kārtā, slānis, daļa, parasti saukts *panta*); EH I 212 Līvberzē, Džūkstē (Džūkstē arī *malkas b.*).

3. EH I 212 *bendeles* (pl.t. ?) "kuoki pie arkla ..., pie kuņiem piesien dzenaukšas" Tirzā.

Aizgūts; sk. ME I 279 (anscheinend aus mnd. *bendel* "Binde").

bēndzīt; bēndzēt v. Neskaidri, nesaprotami runāt; runāt svešā, nesaprotamā valodā. *navār sa:prast, kù tur bēndzej* Dignājā; *ben'dzej kr'ivysku* Aknīstē.

EH I 212 *bēndzīt*² Liezērē, Aknīstē.

Aizgūts; sal. baltkrievu dial. *бэндзюгацца* 'rieties' Слoўнiк I 181.

biēstapiēns; biēstpiēns subst. Jaunpiēns. *tuō piēnu, kuō piīmuōrēz slaūc pēc atnešanās, saūc paīr biēstapiēnu, jaūnpiēnu* Grobiņā; *biēstpiēns* Nīkrācē; arī Vērgalē.

Hibrīdleksēma; sal. vācu *Biestmilch*; sk. Bušmane, 1996, 11.

bīlļa; bīlle subst. 1. Raudulīgs cilvēks (parasti bērns); raudulis. *tā bīlļāšana i raūdāšana. mēs paši cic citām tā sacijām - bīlļa bīlļā* Vijciemā; *muni bārni nabēi tuōdi bīlļas, pīņkškataji* Alūksnē; *cāuru nakti tis mozis bīlļa bīlļāja* Alsviķos; *riktīks cīga tas ir, ir gan bīlle riktīks, kas tā raūd viēn mēŗ un vis* Ilzenē; *bīlļa* arī Sinolē; ME I 296 *bīlļa* Liepupē; sk. arī *piļļa*.

2. dsk. Raudas. *ka bārnis raūdāja, ta sacija - nu jōu atkāl bīlļas vaļā* Sinolē; *meitene laīda bīlļas vaļā, vusa ustaba skaneja* Zeltiņos; *bīlļas* arī Alūksnē, Annā, Vecatē, Ziemeros; ME I 296.

Par cilmi: ME I 296 (wenn altererbt, wohl aus **bilŋa*, und in dem Fall zu *bālss*, an. *belja* "brüllen", schwed. dial *bjāla* "jammern, weinen" u.a.). Raģe 1970, 140-147 (saista ar Baltijas somu valodu ietekmi, ig. *pill*, somu *pilli* 'mūzikas instruments', arī 'raudas; raudulis', ig. *pillima* 'raudāt' u.c.).

¹*bizīteris* subst. Piesēdētājs. *bizīteris - piesēdētājs varbūt tiesā vai kādā sanāksmē* Valmieras apkārtnē.

EH I 222 *bizīteris*: PS kennt ein auf mnd. *bisitter* beruhendes *bizīteris* 'Beisitzer (beim Gericht)'; (prof. P.Šmits (no Raunas) pazīst uz vlv. *bisitter* balstītu vārdu *bizīteris* 'piesēdētājs (tiesā)').

Aizgūts; sk. arī Sehwers 1918, 143 (mnd. *bisitter*); sal. vācu *Beisitzer*.

²*bizīteris; bizīters* subst. Kustīgs, veikls cilvēks (arī dzīvnieks), kas ātri iet, daudz skrien u.tml. *skraida kā bizīters* Jaunburtniekos; *tūo uz bārniem sacija - kūo tu te skrāidi k'â l'âc bizītērs, k'â skrāideklis* Sinolē; *vāi tu seīdes miēra vāi ne! skrāūd ka bizīteŗs!* Vainižos; *bizīteris - apkārt staigulis, cilvēkam nav miera, darba nav, nezin, kur laiku kavēt, staigā apkārt pa*

nāburgiem pļāpādams Valmieras apkārtņē; *skatīs, līlis bizīters* [bullis] *atsprucs vaļā un bizuō kuō troks* Alūksnē.

EH I 222 ar "?: *kuo tu te skraidi kā b.* (d.h. sehr schnell) Ķieģeļos, Mazsalacā, Smiltēnē, Trikātā, Valmiermuižā; *bizīteris*; *bizīters* EIV I 174.

Iespējams, veidojies *bizuot* ietekmē.

blazdarēties; *blazderēties* v. Pavadīt laiku bezdarbībā, slinkot; klaiņot, staigāt apkārt; arī blēņoties, palaidņoties. *puīka sācis blazdarētiēs, tapēc nuō skuōlas padzīc* Bauskā; *kad es te atmācu, viņš jau blazdarejās bez darba* Iecavā; *kuō tu blazdarejies apkārt! gājis darbā, lai mātēi viēglāk!* Bauskā; *blazdafs ir tāt cilvēks, kas nau nuōteīkc savā ģimenē, blazdarejas nuō viēna piē uōtra* Iecavā.

Aizgūts; sal. lietuviešu *blazdarinēti* 'klīst bez darba, dīkā, klaiņot' LKŽ I 894.

Sk. arī *blezderēties*.

blazdars; *blazders* subst. Cilvēks, kas mēdz pavadīt laiku bezdarbībā, slinkot, klaiņot, staigāt apkārt; arī nenopiētns, vieglprātīgs cilvēks. *blezdefs, blazdefs - saka uz jaūnu cilvēku, ka viņš nestrādā un ka* [viņam ir] *visādas sliktas īpašības* Iecavā; *Dūmiņu puīka tāt blazdafs, negrib mātētiēs, tik blaņdās apkārt* Bauskā; *blazdafs tas biļ tāt sliņķis, kas sliņķuō* Iecavā; *blazdefs ir nenuōpiētns cilvēks* Bauskā.

Aizgūts; sal. lietuviešu *blāzdaras* 'nemierīgs, skraidīgs cilvēks' LKŽ I 894.

blicis subst. Plicis (Blicca bjoerkna). *nābuŕg poišs a vakař vis diēn douđzijas pa up ař pikšer* [makšķeri] - *mazuos blicišs lai bi dabūš* Ternejā; *tepat dīķi joū vaīg būt kādiņ blicīņ ař, vaīg tik palūkat viēn* Lodē; *blics tok i viēn trakuōt pēñ ziņ, es tuōs cits* [citas zivis] *ne maz tā negrib* Rūjienā; arī Pļaviņās.

EH I 229 Talsos; ar skaņu miju < *plicis*, sk. Laumane 1973, 183.

blūds subst. 1. Klaiņotājs; klaidonis. *ak tu, vacāis blūc, kūr tu b'ēji?* Līvānos; *M'ijai* [personvārds] *na v'ēirs – stāigoi k'eī blūc nu v'ina pakša da ūtra* [no vienām mājām uz citām], *kap kūr k'eīdu ōls las'i nūgiut' Rēznā*; arī *Pildā*, *Maltā*.

2. Vadātājs. *blūd'i vār dasas'it'* [piesiet], *i nat'iks nu m'eža ūorā Preiļos*; *pa myūsu kryūm'īm blūc vodoj Šķilbēnos*; *jū suōka blūds voduōt'*, *vusu nakt'i atvodova Baltinavā*; *īsalaīžu it' da sātāi, dasasyta blūc i nūv'ed'ā da patmal'is' navār dasadūmuōt'*, *kūr it' dagūoju p'i Gabrava, c'iert'a gaiļ'i d'zīduōt Kalupē*; *Zos'i* [personvārds] *blūds voduō pa pūru Pildā*.

Sal. krievu *блудить* 'блуждать, плутать' СРЯ I 116, *блудня* 'тот, кто блудит' СРЯ I 116.

bobuškas subst. *Bakas. ka gul'ā ar bobuškōm s'eņoīk, slymūo, vusa mutā* [seja] *ār dūb'ām patyka Nautrēnos*; *bārn'īm šud'īm išk'āl'ā* [iepotēja] *bobuškys Mērdzenē*.

Aizgūts; sal. krievu izlokšņu *бобушки* 1. *Оспа, оспенные пятна*; 2. 'корь' СРНГ III 39.

bociki subst. 1. Saišu zābaki. *boc'iks šyva nu uōdys, ar jī gūo gūdūs, kotru d'īm jāu nanosūo Galēnos*; *s'āu zūobokus p'ierka i bocikus mātōm Nautrēnos*; *nūp'iērc, tāv, Juon'išām t'iergā jaunūs boc'ikus Baltinavā*; arī *Maltā*, *Mērdzenē*.

2. Kurpītes (*Aconitum*). *boc'iki jir tūos pošys kūrp'eit'is' m'yusu boc'ik'i z'īd'ie t'ims'īm i gaišy z'il'īm z'īd'īm Kalupē*.

Aizgūts; sal. baltkrievu *боцiки* 1. 'ботинки'; 2. 'сапожки'; 3. 'бот. борец синий'

boika subst. *Mucaī līdzīgs koka trauks sviesta kuļšanai; sviesta kuļamā muca, ķērne. [sviestu] s'eņoīk n'eja [kūla] ai l'iz'eīku mūoļa blūdā, vāloīk bōikā Nautrēnos*; *k'riejumu saļā*

kūka bōikā, ityka krysteņus, izlyka vuōku, cār kurū b'eja probuōsc kūks, i n'eja Pildā; bōikā sal'āi skuōbu k'r'iejumu i n'ei t'ik il'g'i, koļč s'v'isc gotōus. bōikys vysod jir nu kūka tās'ēitys Preiļos; s'v'ista bōikāi vuōks v'iersā, cār bōikys vuōku izgr'isc opōls cāurūms, cār cāurumu izbuōsc kr'ist'ēņč. cyllava tū krist'eņu i sasasytuōs s'v'isc Kalupē (Reķēna 1975, 233); ār bōiku vār ūotr'i san'ēit' [sakult] s'v'ikstu Dricēnos; arī Asūnē, Bebreņē, Istrā, Ozolainē, Rēznā; sk. karti.

Aizgūts; sal. krievu izlokšņu *бойка* 'простого устройства аппарат для сбивания масла' СРНГ III 66, baltkrievu *бойка* (для сбивания масла) 'маслобойка, пахталка'

boršīņa; boršīņš subst. Sīpoliņš (ābele). *dārzā bija viēna bōršīņa. bōršīņai pilli z'ā'ri ābuōļu Mēdzulā; bōršīņa jāu ziēd. bōršīņam smu:ki, ieso:rkā'ni ziēdi Mēdzulā.*

Sk. *boršs*.

boršs; boršīņš; borštiņš; boršītis subst. 1. Ziemas ābols; sīpoliņš. *bōršsus kā'rē pie eglītes Mēdzulā; bōršīni na:vaid lili - mō'zi ziēmas ābuēlt'īni Praulienā; bōršī:ni ir gā:rsīg ā'b'ēļi Mētrienā; ziēmā bōršīsi bij t'ā'd'i dza:lt'ā'nīgi, sā'ldnēji Mēdzulā; bōrštiņš Lizumā.*

2. Sīpoliņš (ābele). *bōršīni bij vōi ko:trā dārzā Mēdzulā.*

Pārveidojums no ābolu šķirnes nosaukuma (sal. vācu *Borsdorfer*).

Sk. arī *borškīns, buorstiņš*.

borda; borde; bords subst. 1. Svītra vai ornamentēta josla (uz sienas), kas norobežo griestu un sienu krāsojumu. *agrāk jōu tāisij strīp [istabas sienām] un ta tādus raibumus. tuō [svītru] soūc pa bořdu Pālē; bořda i, ku pabeidzas siēnas krāsuōjums un sākas griestu krāsuōjums, ta tur nuōvēlk strīpu un tuō saūc pa bořdu Kursīšos; bořda ir rubežlinija stařp gristim un sīnas*

krūsosajumu Ziemeros; kad pērveļ istab, tad oūkšmala lik tāds bořds Vainižos; arī Aiviekstē, Dignājā, Kalncempjos, Krimuldā, Svētcimā, Valmieras apkārtņē. // Apmale; līste. luōg sleņģim gar mal lik bořd, tād tumšak tuō pērveļ Jeros; borda līste istabās, kas nuoslēdz sienas, griestu un grīdas dēļu galus Valmieras apkārtņē; ka nuōbeīdz [laivu gatavot], ta nāk tāda lakta [lata] līka apkārt laīvai. tuō saūc buōrda, bořc. bořdā blakus dullis Nīcā.

2. Svītra, ornamentēta josla (apgērba gabalam, tekstīlijai). *ieaūdis bōrdu [šallei malās], ta tūr l'ādu sovādāku ieaūž, ta l'ā ir bōrda. bōrdas [ir arī] ap bruņčiem ap apukšas molu Sinolē; [lakatam] viducs brūns, gar molām bōrdes Sinolē; aūda šuōteļu aūdumu, tādu bořdu ieaūda iekšā, stripu Kārķos. // Apmale; lente, aukla (parasti apgērba gabala malās). gar mal šuōteļam tād citādak baņt, tā biļ bořd. apužbruņči a biļ a bořdem, citadak baņt apuža, ka paš apužbruņč Jeros; [priekšautam] tāda bořdīte, liēla, plata leņta, kuō sasiēt lecevā; bořda tok i kleītam, kuo šuv gar apkakli, gar ruōkam Mazsalacā; siēveš cepurem bi bořd gar mal, tāt ka striķic Jeros; gar malu nuōšuva bořdi. lai smukāk Zaļeniekos; arī Aiviekste, Dignājā, Valmieras apkārtņē.*

3. Auduma krokojums, savilkums (piemēram, ap kaklu, piedurknēm); volāns. *brūts kleīts jou tāisij tikai līdz zemi, bořds bij ap kakļ un us krūtīm savilkts Idū; [kleitām] liek tādas zīda falberes apužā, lai žvikst. falberes ievīktas, tāda bořda Pālē; plānam jakam tāisij bořd apař kakļ uz riņķ Jeros; [apakšsvārkiem] platā bořda apakšā, bruņči stāvēja tik kupli. tagad saka volāni, mēs jāu saucām pa bořdām Burtniekos.*

Aizgūts; sal. vācu *Bordüre, Borte*.

borka subst. 1. Koka miza. *stutmaļk: saciērt nuo priēž un ēgl kuōk'ēm. stutmaļk: bořk'e a bořk:dzēlz, bořk:s tur pat*

sadedzn'ę Puzē; *bork:s* vien *i palikuš*, *maļk:* *i aizvēst* Popē; arī Dundagā.

2. Rīks, instruments kokmateriālu mizošanai. *a bork borķę stutmaļk* Dundagā.

Aizgūts; sal. vācu *Borke*.

borkdzēlzis; *borkdzēlzs* subst. Rīks, instruments kokmateriālu mizošanai. *jāuztrin borkdzēlzis - palicis pa visam truls* Piltēnē; *a borkdzēlzs bi janoborķę stutmaļķę mīz nuostę, lę iļgak kaļķę* Dundagā; *stutmaļk: boŕk'e a boŕk:dzēlzs* Puzē; *a borkdzēlzs nuoborka baļķ:s* Popē; *borkdzēlziš* Kuldīgā.

Hibridleksēma; sal. vācu *Borkeisen*.

borska subst. Liels koka āmurs. *boŕsk taīs katra māja būmaņ no baļķę rēzgal, vis vātrak no priēz kuōk* Jeros; *nem nu tuō boŕsk un vaza [sit] viŕsu baļķkam* Jeros; *bōrska vāi būrska, kùo guovim miefinus sit. kùoka klucis, sānuōs ielike kác Ērgemē; tūo kùoka ģemuri sàuc pa bōrsku. ka a ciri sit, ta mietim gali plīst pušu, bet ka a tūo kùoka ģemuri sit, ta neplīst. paņēm tūo bōrsku ūn àizēi iesit mietu!* Rencēnos.

Aizgūts; sal. lv. **barske*, vācu *Barte*.

Sal. arī *borsts*, *burska*.

Braņči, vsk. *Braņcis* subst. Noteikta kalendāra diena (Labrenča diena), kad tiek rīkots gadatirgus. *tiŕgus būdas Baūskā sacēla tik [tad], kad bij gadatiŕgus - uz Vastlājiēm ūn Braņciem* Bauskā; *Vastalāja tiŕgus ūn Braņči nuōtika katru gadu. māte Braņču tiŕgū maņ nuōpiŕka mutes ģŕmūņikas* Bauskā.

Personvārda *Labrencis* pārveidojums.

brede; brede subst. 1. Bedre. *met karpeļš iēkša brede un zems viſu Jeros; briēsmigi agrak bij sniēga kāpas, te bij tādas bredes Mazsalacā; Pēter, nac nu prātig, te i bred Rozēnos; us ceļa brede piē bredes Vecatē; vai tu redzeļ a, ka viſks iēgāš akal brede! Jeros; arī Alojā, Idū, Ipiķos, Katvaros, Ūņos, Lodē, Pociemā, Rūjienā, Skaņkalnē, Ternejā; ME I 329 Rūjienā, Mazsalacā; EH I 240 arī Valkā.*

2. Kaps. *akminc apš galvas, un visi tā pat būs tamī bredē Mazsalacā.*

Ar metatēzi < *bedre*.

breksis subst. Plaudis (Abramis brama). *Cepšu ežārs, liēlc ežārs, tūr jāu agrāk bija zivis. galvenāis līdakas, asari, brekši. brekši jāu laba zive Kārķos; Buŕtniēku ežerā brekši i tādi trekni, biezi, Gaūjā tādi asakaīni Lugažos; breksis i līdziks raūdaī, bišķūt tāc savādāks, savādākas zvīņas Kursišos; ka breks noguļd pludiņ, ta i japiēcērt un javeļk Laucienā; vīnu zīmu izvilkāms deviņi tōnmu brekšu Alūksnē (Laumane 1973, 164); brekši tuōdys z'ius' Dālgavā. brekšy - opol'is, pal'el'is i palākys z'ius' Kalupē. brekse, breksis, brēkša, brekšķis; breksme; breksne, breksnis. Šie nosaukumi sastopami galvenokārt Kurzemē, Vidzemē, reti Latgalē; Laumane 1973, 164 - 166; LLVV II 117, ĒIV I 184.*

Aizgūts; sal. vācu dial. *Bräkse (Brechsen)*, sk. Laumane 1973, 166.

buōkāt; buōkēt v. 1. Kuļot, dauzot u.tml. dalīt nost (akotus miežiem); kult (graudus otrreiz), lai nodalītu akotus. *tāus cik rēizu tēice: buōkāsēm nu miežus! ka viņiem bij akuoti kl'ātu, ta viņus ar v'ālēm - ar spruguļiem pīdaŕbā vē dāuzija, lai nuoiēt nuōstu tē okuoti. tuo sāuce par buōkāšanu Sinolē; miēžs akal bi jābuōka. pīēdraba, kad iskūl miēžs, sabēr kluōna un a ruļl pa viſs, kamet ziŕks putas. nuōdouziņ akuōts nuōst Vainižos; ja grib*

miēzim dabut akots un sēnāls nuô, tuôs izvēti, tad isklāj zeme piēdraba uz riņķ un a tuô paš rull un ziņg buōķe Svētcie mā // Ar vāli, spriguli kult. pāt':ē aúdzēju sēkļeniekus, pāt':ē buōkāju; sākļas mún po:sāļ Kusā; tās goluótníteš, kur sēkļiņas, kot sòusas, tad jàbùokà Ērgļos; buōkât arī Sausnējā, Zaubē, Vaidavā; buōķēt Limbažos; ME I Pļaviņās; EH I 258 Rankā, (mit ùo²) Ērgļos; EH I 258 buōķēt arī Saldū, Lielsalacā. Sk. arī bükât (1).

2. Svinēt apkūlības. *da rīta buōkāiām - ēdēm un dzēr'ēm, un dōncuōjām Kalsnavā; ku:r jòu kūle, tu:r buōkāja. [paziņa] gāi tik bükādams, dza:rdams Bērzaunē. Sal. bükât (3).*

3. Ēst (daudz, ar lielu apetīti). *bùokà, ká ka bu:tu ri:ju kūluši Viesienā; ēd'iet, pūikas, bùokajiet! Lazdonā; bùokà, ka lej plūst! Kusā.*

EH I 258 (mit ùo²) Bērzaunē; EH I 258 buōķēt Svitenē. Sk. arī buōķēties.

4. Sist; pērt. *bùokà kà uōrmān'c' soju zi:rgu Liezērē.*

ME I 361 buōkât Vecpiebalgā.

5. EH I 258 (getrocknete Wäsche) mit einem Bleuel glättend bleuen ((izzāvētu veļu) ar vāli gludinot kult) Vecpiebalgā.

Aizgūts; sk. ME I 361 (Anscheinend aus mnd. *boken* "klopfen, schlagen").

burnass subst. Vatēts sieviešu ziemas mētelis vai pūsmētelis. *būrnasu nosava vāla rud'in'iē i z'imā Kalupē; a'pāl'c būrnosu, tod aj ūorā! Pildā; būrnas: šyun nu pošāustuôs vodmoļys Galēnos; arī Kārsavā, Maltā, Rēznā. cesnais burnass cieši piegulošs sieviešu ziemas mētelis. c'esnajim būrnas'im sagrīz'ē is kroja muguru, būrnass b'ie vys'cāuri da z'em'èi v'īnuôc, p'akal'iē p'ilyka grūmbu. ap plac'im būrnass b'ie brīs'm'eik aps't'īpc .. būrnasa p'īdūorkn'is b'ie plotys Kalupē.*

// Vatēts vīriešu vadmalas pusmētēlis. *pūišim b'ie taīd'i vodmola
pusm'iet'eļi ar vatu iškā - sāuc'ēm pār būrnas'im* Tilžā.

Aizgūts; sk. Reķēna 1975, 472 līdz ar liet. izl. *buřnasas*
'silts sieviešu ziemas mētēlis' aizgūts no bkr. izl. *бурнас*, sal. kr.
бурнус, poļu *burnos* < fr. *bournous* < arābu *burnus*.

SAĪSINĀJUMI

- Bušmane 1996 *Bušmane B.* Aizgūvumi piena produktu nosaukumos latviešu valodas izloksnēs. LZA Vēstis, 1996, N° 2.
- EH - *Endzelīns J., Hauzenberga E.* Papildinājumi un labojumi K.Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. I - II. R., 1934-1946.
- ĒIV *Kagine E., Raģe S.* Ērgemes izloksnes vārdnīca. I - III. R. 1977-1983.
- Laumane 1973 - *Laumane B.* Zivju nosaukumi latviešu valodā. R., 1973.
- LEV - *Karulis K.* Latviešu etimoloģijas vārdnīca. I II. R., 1992.
- LKŽ - Lietuvių kalbos žodynas. I - Vilnius, 1968-...
- LLVV - Latviešu literārās valodas vārdnīca. I - VIII. R., 1972-1996.
- ME *Mīlenbahs K.* Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I - IV R., 1923-1932.
- Raģe 1970 *Raģe S.* О некоторых заимствованиях из эстонского языка в говорах Видземе. Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов. Рига, 1970, с. 135-155.
- Reķēna 1975 - *Reķēna A.* Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izloksnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slāvu valodās. R., 1975.

- Sehwers 1918 *Sehwers J.* Die deutschen Lehnwörter im Lettischen. Zürich, 1918.
- Wahrig *Wahrig G.* Deutsches Wörterbuch: Mit einem "Lexicon der deutschen Sprachlehre" München, 1980.
- ПОС Псковский областной словарь. I Ленинград, 1967 -...
- Слоўнік Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. I Мінск, 1979 -
- СРНГ Словарь русских народных говоров. I Москва- Ленинград, 1965 -
- СРЯ Словарь русского языка. I IV Москва, 1981-1984 (2).

ANGABEN ZUR HERKUNFT DER WÖRTER IN DIALEKTALEN WÖRTERBÜCHERN

Zusammenfassung

Das im Beitrag erörterte Thema betrefflich der etymologischen Angaben in Mundartwörterbüchern steht mit einer der künftigen Aufgaben der lettischen dialektalen Lexikographie der Erstellung des neuen vereinten "Wörterbuchs der lettischen Mundarten" in Verbindung. Dieses Wörterbuch wird bei Stützung auf Traditionen der lettischen dialektalen Lexikographie als ein erklärendes Mundartwörterbuch gestaltet, das Elemente der Synchronie und Diachronie vereinen würde neben der Verknüpfung mit dem "Lettisch-deutschen Wörterbuch" von K.Mühlenbach sowie seinen "Ergänzungen" und kurzen Angaben zur Herkunft von Wörtern (diachronischer Aspekt) wird im synchronischen Aspekt versucht, die mundartliche Lexik in ein den heutigen Stand reflektierendes System einzufügen.

An die Mundartwörterbücher können bei Herkunftsdeutungen nicht solche Ziele wie an spezielle etymologische Wörterbücher gestellt werden, denn ihre Aufgabe ist nicht die Widerspiegelung der Wortentwicklung bis auf die Ursprache (bzw. eine verwandte Sprachgruppe) nachzuvollziehen, indem man alle Lautwechsel und Gesetzmäßigkeiten von Entsprechungen verfolgt und die Verwandtschaft des Wortes mit den Wörtern derselben oder einer anderen Sprache feststellt. Daher bestehen Unterschiede zwischen Herkunftsdeutungen in dialektalen und etymologischen Wörterbüchern vorwiegend auf dem *Niveau der Herkunftsrekonstruktion* des betreffenden Wortes. Die Aufgaben von Herkunftsangaben in Mundartwörterbüchern wären zum einen mit den Beziehungen und Unterschieden zwischen Mundarten und der Gesamtsprache (Literatursprache) zu verbinden resp. auf dem *Niveau unterschiedlicher Systeme und Untersysteme* einer Sprache zu betrachten, z.B. Verweise auf dialektale, durch Lautwechsel erwirkte Erscheinungen Metathese, Dissimilation, Elimination von Lauten u.dgl., Angaben zur Kontaminierung von Lauten oder Formen sowie weiteren Faktoren, die die Bildung des einen oder anderen dialektalen Lexemes beeinflusst haben.

Die nächste Stufe von Herkunftsangaben liegt auf dem *zweisprachlichen Niveau*, sie betrifft die Relationen zu den Nachbarsprachen und ist an die Feststellung der Entlehnungsquelle oder aber die Ermittlung von Komponenten der Hybridlexeme gebunden. Auch die Konkretisierungsstufe der Entlehnungsquelle kann unterschiedlich sein sowohl ziemlich annähernd, nur mit Verweis auf diejenige Sprachgruppe, aus der die betreffende Entlehnung stammt (Slavismus, Germanismus, Hybridform), als auch noch mehr verallgemeinert "fremdstämmiges Wort" (ähnlich wie in mehreren litauischen Mundartwörterbüchern). Im Falle differenzierten Zuganges ist die Entlehnungsquelle bereits konkretisiert, und die Angaben reflektieren ein konkretes Wort (bzw. konkrete Wörter), das (die) der Entlehnung zugrunde liegt (liegen) oder liegen

könnte(n), wobei die Hauptaufmerksamkeit der zum Bestand der Gemeinsprache nicht gehörenden Schicht der peripherischen Lexik gilt.

Die Herkunftsangaben können sowohl ihrem Inhalt als auch ihrem Umfang nach recht unterschiedlich sein. Bei einem Teil der Wörter sind am Ende des Wörterbuchartikels Verweise auf eine veröffentlichte Quelle der etymologischen Information (ME, EH, LEV, LEW, eine dialektologische bzw. etymologische Forschung oder sonstige Veröffentlichung) gegeben, wo die Herkunft des betreffenden Wortes oder ihm verwandter Wörter eingehender betrachtet wird und der die Interessenten umfangreichere Daten über das zu behandelnde Problem entnehmen können. Solche konspektive Angaben (nur die Abkürzung der Informationsquelle beinhaltend) sind vor allem für allgeingebräuchliche, in etymologischen Wörterbüchern erwähnte Wörter vorgesehen (z.B. durch solche Angaben können die ererbten Wörter charakterisiert werden). Die Herkunftsangaben können aber auch mehr detailliert sein, es können Fragmente von Forschungen zitiert werden, worin z.B. die Entlehnungsquelle angegeben oder weitere Information zur Geschichte des Wortes geboten wird.

In vielen Fällen müssen die Autoren des Wörterbuches die Herkunftsdeutung von Wörtern selbständig vornehmen. Zum eigentlichen Untersuchungsmaterial gehören hier vorwiegend dialektale Lexeme verschiedene lokale Entlehnungen, Zusammensetzungen, Hybridformen u.a. lexikalische Einheiten, die entweder in den letzten fünfzig Jahren fixiert sind oder aber gemäß den Prinzipien der Wortwahl in die bisher umfangreichste Sammlung der mundartlichen Lexik das "Lettisch-deutsche Wörterbuch" von K.Mühlenbach und seine "Ergänzungen" nicht aufgenommen wurden, so dass ihre Herkunftsanalyse des öfteren erstmalig durchgeführt werden soll. Unter diesen Lexemen gibt es viele lokale Entlehnungen: in niederlettischen Mundarten Germanismen, im hochlettischen Dialekt

Slavismen oder mittels slavischer Sprachen entlehnte Wörter (z.B. *beķene* ..; *borka* ..; *bobuška* ..; *boika* ..).

Im Vergleich mit den allgemeinen etymologischen Wörterbüchern sind bei Betrachtung der Eigenart von Herkunftsdeutungen in Mundartwörterbüchern solche Faktoren in Betracht zu ziehen, die an die mündliche Kommunikationsform der Mundarten gebunden sind. Da die Erscheinung (Entlehnung) neuer Lexeme in der Rede von Mundartträgern häufig in der mündlichen Form erfolgt oder erfolgt ist, so können hierbei auch psychologische und physische Eigentümlichkeiten der Menschen (z.B., ungenaue Auffassung der Aussprache von Wörtern), individueller Wortgebrauch u.ä. Faktoren eine gewisse Rolle spielen. Somit stößt man bei Herkunftsdeutungen von Wörtern außer rein linguistischen, allgemeingültigen Kriterien - den Gesetzen der phonetischen Entsprechung und der Entwicklung des Lautbestandes von Wörtern in Mundartwörterbüchern mehr auf die Volksetymologie und Motivationsversuche für Fremdwörter und weniger bekannte Wörter, verschiedene Fälle der Kontaminierung, Analogie sowie individuellen Gebrauch u.a. Erscheinungen, die in Mundarten (im Unterschied von der normierten Sprache) viel häufiger vorkommen.

Agris TIMUŠKA

LESIKOGRAFISKAS PĀRDOMAS PAR DIALEKTĀLĀS FRAZEOLOĢIJAS VARIABILITĀTI

Izlokšņu leksikas, bet jo īpaši frazeoloģismu variantu daudzveidība un tās adekvāta leksikogrāfiskā atveide ir viens no aktuālākajiem leksikogrāfijas teorijas jautājumiem. Par frazeoloģismu klāsta daudzveidību varam pārliecināties itin apjomīgajās dažādu valodu frazeoloģismu vārdnīcās, tostarp arī ne pārāk sen izdotajā “Latviešu frazeoloģijas vārdnīcā” Toties fiksētais valodas materiāls parasti kvantitatīvā ziņā ievērojami pārsniedz vārdnīcā ietvertu, tādēļ īpaši aktuāla ir autoruprāt “īsto”, reprezentatīvāko un semantiski visvairāk relevanto frazeoloģismu variantu atlase un leksikogrāfiskais atspoguļojums. Mazāk būtiska minētā problēma ir literārās valodas vārdnīcu izveidē, turpretī, sastādot kādas valodas visu izlokšņu vārdnīcas, piemēram, “Latviešu izlokšņu vārdnīcu”, praksē ar to nākas saskarties visai bieži. Šī šķietami tehniskā jautājuma veiksmīgs risinājums ļauj apjaust valodas elementu sistēmu tās pilnskanībā, savukārt optimāla atspoguļojamo variantu atlase, palielinot autoru darba apjomu, vairo topošās vārdnīcas draudzīgumu lietotājam.

Ieskatam sīkāk raksturoti galvenie, visvairāk izplatītie dialektālo frazeoloģismu variantu veidi:

1. **fonētiskie varianti (FV).** “Latviešu izlokšņu vārdnīcā”, frazeoloģismu skaidrojumu sakarā priekšplānā izvirzot semantikas atspoguļojumu, nav tik būtiski uzrādīt viena frazeoloģisma fonētiskās atšķirības dažādās izlokšņu grupās. Tātad par pilnīgi apmierinošu uzskatāms risinājums - šķirklī kā ilustratīvo materiālu dot vienu FV no katras lielākās izlokšņu grupas, bet skaidrojumā tos apvienot, piemēram, šķirklī **braukt**: frazeoloģiska rakstura vārdu savienojumus □ *braukt² pēļņā²* Dignājā; □ *braukt² pēļņās²* Vainīzos un □

braūkt² peļņās² Nīcā atveidot kā *braukt peļņā(s)*, kam seko skaidrojums, proti: [strādāt papilddarbu, kas saistīts ar kā pārvadāšanu].

2. **morfoloģiskie varianti (MV)**. Arī šie frazeoloģismu veidi semantikas atklāsmē nav pārāk relevanti, zināmas problēmas rada vienīgi daudzo frazeoloģiska rakstura vārdu savienojumu grupējums. Piemēram, s.v. *ak* būtu dodami vairāki izlokšnēs fiksētie MV ar interjekcijas *ak* un lietvārda *diena* deminutīva vokatīva formas variantu kombināciju:

- ak tu diēniņ²* (Vainižos);
- ak tu mana diēniņ²* (Vainižos);
- ak manu dieniņ* (Pālē);
- ak mūža² diēniņa²*! (Nīcā);
- ak tu manu diēniņu²* (Kursišos);
- ak tu ma(:)n diēniņ²* (Popē);
- ak tu mīļa diēniņa²*! (Kursišos);
- ak tu mīļu diēniņu²*! (turpat);
- ak tu dieņ²*! (Bebrenē);
- ak tu dieniņās²*! (Bruknā).

Acīmredzot no nule minētajiem 10 frazeoloģisma morfoloģiskajiem (un morfoloģiski leksiskajiem) variantiem šķirklī atspoguļojamas vismaz 5 nosacītas morfoloģiskās ligzdas: *ak tu (mana) dieniņ*, *ak (tu) manu dieniņ(u)*, *ak tu mīļa dieniņa* (arī *mīļu dieniņu*), *ak mūža dieniņa*, *ak tu dieniņās* (arī *dieņ*) ar vienu, kopīgu nozīmes skaidrojumu: [lieto, lai paustu dažādas jūtas un/vai izteiktu emocionāli intelektuālu attieksmi].¹

3. **sintaktiskie varianti (SiV)**. Tie tradicionāli tiek uzskatīti par visai atšķirīgiem tieši savas sintaktiskās konstrukcijas

¹ Par izlokšņu leksikas morfoloģisko variantu atspoguļojumu "LIV" šķirkļos skat. arī *Jansone I*. Varianti izlokšņu vārdnīcās: problēmas un risinājumi. // *Linguistica Lettica III*. - R., 1998, 27.-36. lpp.

dē], līdz ar to parasti formāli (bet tikai formāli) atšķiras arī to nozīmes skaidrojumi. Piemēram: \diamond *iekrist kā akā* - pēkšņi, bez pēdām pazust; un \diamond *kā akā iekritis* - saka, ja kas pēkšņi pazūd un nav vairs atrodamš. Tomēr derētu apsvērt arī iespēju šādu formālu šķīrumu pārvarēt un vārdnīcā šiem ļoti līdzīgas semantikas frazeoloģisma SiV dot kopīgu skaidrojumu, proti, vispārināt variantu ar verba nenoteiksmes lietojumu, tātad: \diamond *iekrist kā akā* (arī *kā akā iekritis* u.tml.): [pēkšņi, bez pēdām pazust (arī pazudis)] (protams, seko pāris piemēru ar abu variantu lietojumu un vairāk vai mazāk pilnīgs, varbūt arī vispārināts reģistrācijas vietu uzskaitījums). Šādas atveides koncepcijas dzīvotspēju uzskatāmi demonstrē “Zviedrijas izlokšņu vārdnīcas”² paraugs. Tajā norādes par vārdformu, tostarp arī frazeoloģismu variantu, izplatību nereti dotas diezgan vispārinātā veidā kā, piemēram, *allm[änt]* (parasti), *i vissa uttr[lyckor] som* (noteiktos izteicienos kā ...), *motsv [arande] från S[ö]d[er]m[anland]*, *M[är]k[e]*, *U[pp]l[and]* (atbilstes no Sēdermanlandes, Nerkes, Uplandes), tātad no noteiktiem Zviedrijas reģioniem.

4. **leksiski semantiskie varianti** (LSV). Arī tie, tāpat kā jau minētie MV, mēdz būt visai daudzveidīgi. Neapšaubāmi, nozīmju atšķirības dēļ atsevišķi skaidrot nāksies jo daudzus tādus frazeoloģismus ar verba *braukt* lietojumu, kas apzīmē kādas konkrētas darbības nolūku vai adresātu kā, piemēram, \square *braukt kacībās*; \square *braukt mežā*; \square *braukt nabaguos*; \square *braukt reizās*; \square *braukt svātuos*. Tomēr no semantiskās relevances viedokļa nav būtisku atšķirību starp šādiem latviešu izlokšņu frazeoloģismu variantiem: \square *braukt klaušās* (fiksēts Rankā), \square *b. gabaluos / kārtuos* (Svētciemā), \square *b. pastuos* (Nīcā), \square *b. šķūtēs* (Popē), \square *b. šķūtīs* (Džūkstē) - “Latviešu izlokšņu vārdnīcā” tie iederētos

² Ordbok över Sveriges dialekter. Red. Reinhammar V. m.fl. 1-. Uppsala, 1991-.

vienā frazeoloģismu variantu ligzdā (cerā) šķirklī *braukt*, resp., arī šiem formāli atšķirīgajiem frazeoloģisma LSV būtu viens kopīgs nozīmes skaidrojums, proti - [pildīt klausas jeb noteikta veida piespiedu darbus, kas saistīti ar kā pār- vadāšanu, izmantojot savu vilcējspēku un transportlīdzekli].

Frazeoloģismu LSV daudzveidības ilustrācijai vēl varam minēt sub v. *ak* atspoguļojamo frazeoloģiska rakstura vārdu savienojumu repertuāru, proti:

- ak tu brīnums ar ārā
- ak debess
- ak tu debestiņ
- ak dievs
- ak tu gaisā
- ak jē
- ak jēmalīņas
- ak Jēziņ
- ak kungs (ap'žēluojies)
- ak tu kungs un pestītājs
- ak tu mī, ak tu žē
- ak tu mī un žē
- ak tavu muļķi (tava muļķa)
- ak (tu) mūžs
- ak tavas nedienas
- ak tava negala
- ak tu nuolāpīts (nuo'lāpīts)
- ak tu pačibējis
- ak (tu) pasaulīt
- ak tu piķis
- ak tu mī]ā stundiņ
- ak tēvs
- ak tu (debess) tētīt
- ak tu traks
- ak tu (tev) tūškis tejuo
- ak tu veļls (pa'rāvis)
- ak tu viens

□ ak tu vilks ar ārā

□ ak tu žē;

tā tad kopā 37 LSV, kā arī jau minētās 5 MV ligzdas ar leksēmu *dienīņ*.

5. **stilistiski ekspresīvie varianti** (StEV). Tā kā ne vienmēr iespējams konstatēt fiksētā frazeoloģismu materiāla objektīvo ekspresijas pakāpi un reizēm vienīgais rādītājs ir teicēja izmantotā subjektīvā mēraukla, turklāt daudz ko nosaka ekstralingvistiski faktori, nākas veidot savu stilistisko shēmu, kurā būtu paredzētas arī variācijas iespējas. Šajā valodas līmenī frazeoloģismu varianti veido vismaz trīs galvenās grupas: I. relatīvi neitrāli varianti (piem., □ *brauc bēkās!*; □ *brauc pupās!*; □ *brauc purā!*); II. jau ekspresīvāki (□ *brauc uz elli (vēl nam par zelli)!*, □ *brauc iz elni!*); III. visai rupji izteicieni (□ *brauc dirst!*). Arī šādi sagrupētiem frazeoloģismu variantiem nozīmes skaidrojums būtu gandrīz identisks, variētos vienīgi stilistiskā norāde **hum**[oristiski], **iron**[iski], **niev**[īgi], **lit**[erārisms] vai **vienk**[āršruna].

Apkopojot līdzšinējo pieredzi "Latviešu izlokšņu vārdnīcas" manuskripta izveidē un darba procesā aktualizējušos problemātiku, šķiet, ka optimālākie frazeoloģismu variantu leksikogrāfiskās atveides risinājumi varētu būt šādi:

α. **tradicionālais**, atsevišķi neatspoguļojot fonētiskos un morfoloģiskos variantus, ja to eksistence izskaidrojama ar regulārām skaņu un formu atbilstībām, bet izdalot sintaktiskos, leksiski semantiskos un stilistiski ekspresīvos variantus; nepieciešamības gadījumā uz atšķirībām vispārinātā formā iespējams norādīt šķirkļa sākumdaļā (vēl vispārinātākā veidā vārdnīcas ievadā). Šī tradīcija, kas iedibināta latviešu dialektālās leksikogrāfijas pieminekļu triloģijas aizsācējā Mīlenbaha/Endzelīna "Latviešu valodas vārdnīcā", principā neizraisa iebildumus, tomēr attiecībā uz turpmākiem leksikogrāfiskiem avotiem jaunā gadu tūkstoša priekšvakarā šķiet nedaudz iesīkstējusi.

β. t.s. “novatoriskais”, par pamatkritēriju ņemot vienīgi semantisko relevanci un attiecīgā frazeoloģisma ekspresiju: līdzīgi kā “Zviedrijas izlokšņu vārdnīcā” šķirklī ietverot frazeoloģisma izplatītāko leksiski semantisko variantu, tā nozīmes skaidrojumu un pievienojot norādi, piemēram: *Varianten från Sm[åland], Å[nger]m[anland], L[a]p[pland], N[o]r[r]botten* varianti no minētajiem reģioniem, vai arī vienkārši *Dal[arna] [och från] H[äl]s[ing]l[and] – (till) V[äster]b[otten]* Dalarnā un no Helsinglandes līdz Vesterboteni. Latviešu izlokšņu vārdnīcā tas varētu izskatīties apmēram šādi: [kāds frazeoloģisms], [tā skaidrojums]: [piemērs]; [norāde]: varianti no Dignājas, Dunikas, Jeriem, Kalupes, Meirāniem, Mežotnes, Nautrēniem, Pildas, Rucavas, Saikavas, Sinoles, Vainižiem, Valmieras, Ziemera; vispārinātākā veidā Ziemeļvidzemē, Malienā, Dienvidvidzemē, Viduslatgalē, Zemgalē, Dienvidaustrumkurzemē u.tml.

Varētu apsvērt arī šādas formalizētas norāžu sistēmas noderīgumu topošajā LIV, tomēr jau apriori šķiet, ka latviešu dialektālajā leksikogrāfijā tā diez vai būtu pieņemama vismaz divu iemeslu dēļ. Tie ir 1) uz pilnīgi pretējo, analītisko principu un vietas piesaistes lingvistisko, nevis ģeogrāfisko klasifikāciju vērstā latviešu valodniecības tradīcija, kā arī 2) materiālu vākumu nevienādīgums, kas neļauj pilnīgi droši spriest par valodas parādību lingvoģeogrāfisko stratifikāciju, resp., modelēt to lietojuma izplatību visās izlokšņu grupās.

Hipotētisks secinājums: novatoriska risinājuma gadījumā uz formvariantu daudzveidības rēķina iegūtu vārdnīcas leksikogrāfiskā precizitāte un zinātniskums, gan jūtami apgrūtinot šķirkļa uztveri kopumā; savukārt turpināt tradīciju tikai tradīcijas dēļ nebūtu pārāk lietderīgi. Ņemot vērā ne vien vārdnīcas veidotāju, bet galvenokārt arī “patērētāja” viedokli, acīmredzot ieteicamāks būtu kāds kompromisa variants starp tradīciju un inovāciju.

PROPONĒTĀ DIALEKTĀLĀS FRAZEOLÓĢIJAS VARIANTU
ATVEIDES SHĒMA

Variantu veidi	Šķirkli ietvertie frazeolģģismi	Šķirkļa apdare	
I. FV:	☐ <i>br�uikt² peļņ�²</i> Dign�j� ☐ <i>bra�kt² peļņ�s²</i> Vaini�zos ☐ <i>bra�kt² peļņ�s²</i> N�c�	☐ <i>braukt peļņ�(s) -</i> [skaidrojums].	
II. MV:	☐ <i>ak tu di�niņ�²</i> (Vaini�zos); ☐ <i>ak tu mana di�niņ�²</i> (Vaini�zos); ☐ <i>ak tu ma(:)n di�niņ�²</i> (Pop�);	☐ <i>ak tu (mana) dieniņ,</i>	
	☐ <i>ak manu dieniņ</i> (P�l�); ☐ <i>ak tu manu di�niņu²</i> (Kursi�sos);	☐ <i>ak (tu) manu dieniņ(u),</i>	
	☐ <i>ak tu m�ļa di�niņa²!</i> (Kursi�sos); ☐ <i>ak tu m�ļu di�niņu²!</i> (Kursi�sos);	☐ <i>ak tu m�ļa dieniņa</i> (ar� m�ļu dieniņu),	
	☐ <i>ak m�ža² di�niņa²!</i> (N�c�); ☐ <i>ak tu di�ņ�²!</i> (Bebren�); ☐ <i>ak tu di�niņ�s²!</i> (Brukn�).	☐ <i>ak m�ža dieniņa,</i> ☐ <i>ak tu dieniņ�s</i> (ar� di�ņ) - [skaidrojums].	
	III. S�V:	◆ <i>iekrist k� ak� -</i> [skaidrojums];	◆ <i>iekrist k� ak�</i> (ar� k� ak� <i>iekritis</i> u.tml.) [vienots skaidrojums]:

	◇ <i>kā akā iekritis</i> - [atšķirīgs skaidrojums].	[piemēri ar abu variantu lietojumu; reģistrācijas vietu uzskaitījums].
IV. LSV:	☐ <i>braukt klaušās</i> (Rankā), ☐ <i>b. gabaluos / kārtuos</i> (Svētciemā), ☐ <i>b. pastuos</i> (Nīcā), ☐ <i>b. šķūtēs</i> (Popē), ☐ <i>b. šķūtīs</i> (Džūkstē):	[skaidrojums].
V StEV:	☐ <i>brauc bekās!</i> ; ☐ <i>brauc pupās!</i> ; ☐ <i>brauc purā!</i> ; ☐ <i>brauc uz elļi!</i> ; ☐ <i>brauc iz elņi!</i> ; ☐ <i>brauc uz elļi vēlnam par zelli!</i> ; ☐ <i>brauc d---!</i>	relatīvi neitrāli ekspresīvāka izteiksme visai rupji izteicieni

Lexikographische Überlegungen zur Variabilität mundartlicher Phraseologie

Zusammenfassung

Im Beitrag wird die Vielfältigkeit der Varianten mundartlicher Phraseologismen im Lettischen erörtert sowie ein allgemeines Schema für ihre Wiedergabe in dem zu erstellenden "Mundartwörterbuch des Lettischen" proponiert. Es werden die wichtigsten Arten von Varianten kurz charakterisiert: 1) phonetische Varianten; 2) morphologische Varianten; 3) syntaktische Varianten; 4) lexikalisch-semantische Varianten; 5) stilistisch-expressive Varianten.

Von der semantischen Relevanz und dem Expressivitätsgrad des im neuen Wörterbuch zu reflektierenden Sprachmaterials

(darunter auch der Phraseologismen) ausgehend, gelangt der Verfasser zur Schlussfolgerung, dass die traditionelle Praxis der lexikographischen Wiedergabe mundartlicher Lexik, obgleich sie mit den wesentlichsten theoretischen Prinzipien übereinstimmt, so doch um die Jahrtausendwende etwas veraltet erscheint. Daher wird den Erstellern von Mundartwörterbüchern der sogen. "novatorische" Lösungsweg dieses Problems nahe gelegt, und zwar - mittels eines neuartigen, unifizierten Systems von geographischen Ortsangaben und adäquater synthetischer Beschreibung sprachlicher Fakta auch die Aufbaustruktur des Wörterbuchartikels optimal zu gestalten.

Außerdem dürfte im Fall einer novatorischen Lösung auf Kosten der Vielfältigkeit von Formvarianten die lexikographische Genauigkeit des betreffenden Wörterbuchs gesteigert werden, wenn auch die visuelle Auffassung der Artikel dadurch erschwert würde. Es wäre wohl angebracht, nach einem vernünftigen Kompromiss zwischen der Tradition und Innovation auf diesem Gebiet zu suchen.

Brigita BUŠMANE

**IZLOKŠŅU TEKSTU FRAGMENTI "LATVIEŠU
VALODAS DIALEKTU ATLANTĀ"¹**

"Latviešu valodas dialektu atlanta" leksikas daļa² ir pirmais plašākais darbs latviešu valodas dialektu izpētē lingvoģeogrāfiskā aspektā. Tajā iekļautas 100 kartes ar komentāriem, kuru tematika ir daudzveidīga: ir apkopoti ar floru, faunu, kā arī ar tautas materiālo un garīgo kultūru saistīti nosaukumi. LVDA galvenais mērķis ir sistematizēt izlokšnēs sastopamos dažādu reāliju, parādību un jēdzienu nosaukumus un atspoguļot to izplatību.

Atšķirībā no pēdējos gadu desmitos kaimiņvalstīs izdotajiem, piemēram, lietuviešu un baltkrievu valodas leksikas atlantiem³, LVDA ir vairāk ietverts ilustratīvais materiāls: izlokšņu tekstu fragmenti teikumi vai teikumu daļas. Ilustratīvais materiāls komentāros (iekavās aiz attiecīgās izlokšnes numura) ir dots ar zināmu atlasī. Tā izvēli ir nosacījuši kā valodiski, tā nevalodiski faktori, kas dažkārt ir cieši saistīti.

I. Valodiskā aspektā izlokšņu tekstu fragmenti ir nozīmīgi vārda semantikas atklāšanā, izlokšņu raksturīgo parādību ilustrācijā, vārdu krājuma dinamikas atainošanā.

¹ Raksta pamatā ir Šauļu universitātes Humanitārās fakultātes dialektoloģijas centra organizētajā zinātniskajā seminārā 1998. gada 24. aprīlī nolasītais referāts; sk.: *Bušmane B. Izlokšņu tekstu fragmenti Latviešu valodas dialektu atlantā // Tarmēs: tyrimas ir perspektyva: Mokslinis seminaras, skirtas kalbininkēs dialektologēs Aldonos Jonaitytēs 70-mečiui. Pranešimų tezēs: Šiauliai, 1998 m. balandžio 24 d. – Šiauliai, 1998. – 6.– 7. lpp.*

² Tā sagatavota Latvijas ZA Valodas un literatūras institūtā; kopš 1989. gada atrodas izdevniecībā "Zinātne" (turpmāk – LVDA).

³ Lietuvių kalbos atlasas, I. Leksika. – Vilnius, 1977.; Лексічны атлас беларускіх народных гаворак у пяці тамах. – Т. 1. – Мінск, 1993; Т. 2. – Мінск, 1994.

1. Viens no svarīgākajiem izlokšņu tekstu fragmentu uzdevumiem ir atklāt vārda semantiku, jo LVDA ir iekļautas vairākas tematiskas grupas, kurās izloksnēs konstatētas semantiskas atšķirības.

Semantiska dažādība vērojama dažās ar floru vai faunu saistītajās leksikas grupās. Piemēram, nosaukums *ķirsis*, kas ir arī literārās valodas vārds (LLVV IV 548; aizgūts no lv. *kirs*, sk. ME II 385, LEV I 475), ir izplatīts Kurzemē, Zemgalē un Vidzemē, retāk to sastop Augšzemē un Rietumlatgalē (sk. LVDA 3. kartē). Bet vairākās izloksnēs Kurzemē, Zemgalē un Augšzemē līdzās tam sastop otru aizguvumu – *ķezbere* vai tā variantus *ķezbēre*, *ķezberis*, *ķezbiere*, *ķezbieris* (aizgūts no vlv. *kersebere* (*kasbere*) ME II 372 vai lv. *kessebēre*, *kābbēr* Sehwers 64). Daļā izlokšņu vārdu *ķezbere* vai tā variantu uzlūko par senāko koka apzīmējumu, piemēram, Džūkstē: *ķīrsi⁴ pa večam saūca ķezbēre, taganās saķa – ķīrsis*; Jēkabniekos: *ķezbēre – tas i veču laīku vārc*. Bet vietām teicēji ir norādījuši, ka vārdu *ķezbere* vai tā variantu lieto ar nozīmes niansi, proti, tas apzīmē kādu noteiktu ķiršu šķirni, piemēram, Remtē: *ķezbēre – tā tāda večāka zorte*; Iecavā: *ķezbeŕs bij tāt večmuōdīts ķīrsis ar mazām uōziņām*; Zantē: *ķezberi – vēliē ķīrši, liēlāki kuōki, ar uōgas liēlākas, skābāki*. Piebilstams, ka Latviešu literārās valodas vārdnīcā (LLVV IV 541) vārds *ķezbere* dots ar nozīmi ‘saldais ķirsis’ un tiek atzīts par apvidvārdu; ilustrācijai ir minēts tikai viens piemērs no literatūras.

Cits piemērs. Uz kokiem parazitējošas sēnes resp. piepes apzīmēšanai gandrīz visā Latvijā lieto arī literārajā valodā pazīstamo vārdu *piepe* (LLVV IV₂ 98; sk. LVDA 13). Bet

⁴ Lai atvieglinātu teksta uztveri, rakstā norāde uz intonāciju sakritumu vārdā (t.i., divnieks aiz attiecīgā vārda pie mazā burta augšējās līnijas) nav dota. Par intonāciju sakritumu izloksnēs sk.: *Rudzīte M.* Latviešu valodas vēsturiskā fonētika. – R., 1993. – 109.– 110.lpp.

galvenokārt Kurzemē atšķirīgs nosaukums ir reģistrēts bērza piepei – te sastop no krievu valodas aizgūto vārdu *čaga* (< kr. dial. *чара* ЭСРЯ IV 310). Ilustratīvais materiāls ietver gan čagas aprakstu, gan norāda uz tās atšķirību no piepes, piemēram, *čaga ir tāda meļļa, grubuļaināka. piēpe ir tāda līžēnāka* Īslīcē; *bērž piēp tāt gludans, bet čāg i tāt čumařs, tāt sačumařes, tāt krobļauņs* Popē. Īpašs nosaukums, kā liecina izlokšņu dotumi, senāk ir bijis arī piepei (parasti uz bērziem parazitējošai), ko raudzējuši un žāvējuši uguns uzšķilšanai, piemēram, *daglis Remtē: daglis izaūg nuō bērza, ievainuōjumā aūg, saciētē. arī nuō piēpes mīkstumiēm iskalītēja šķiltavām dezināmuō dagli; ķempe* Augstkalnē: *bērziēm aūg ķemp^os. iēšķil^o – uņ tā ķemp^o aizdegās; puoss* Mārcienā: *agrēk piēpas rāužēši priekš puosa.*

Ziemeļrietumvidzemē, kur sastop arī literārās valodas vārdu *varde*, to lieto ar nozīmi ‘zaļā varde (*Rana esculenta*)’, bet pļavu vārdes resp. pelēkās vai brūnās vārdes apzīmēšanai parasti ir aizguvumi *konna* vai *kunna* (< ig. *konn* ME II 316, sk. LVDA 29)⁵, piemēram, *Ainažos: koņn i peļēkie un brūnie, kas uz zem žvuō, bet tiē zaļie i vařds; Omuļos: mēs saucām tūo zaļuō pa vařd, ka pa sàuszem¹ – kuņn^o*

28. kartes (**žurka**) komentārā ietvertie izlokšņu tekstu fragmenti atklāj vārda *kaļmuks* nozīmi Kurzemes dienvidrietumos parasti tā sauc lielu, vāju žurku, piemēram, *Grobiņā: tiē liēliē šuōrki – tiē jaū ir kaļmuki; Nīcā: tāt vāš, ispūris, kūc, ta tiē i kaļmuki.*

Nozīmes skaidrojumi ir nepieciešami vai vēlami vārdiem, kas saistās ar materiālo kultūru. Tāpēc samērā daudz ilustratīvā teksta ir iekļauts komentāros, kas veltīti dažādiem siena krāvumiem, kam Latvijas novados vērojamas nianses.

⁵ Par to sk. arī *Kagaine E.* Lokālo aizguvumu semantikas sašaurināšanās un diferencēšanās (Baltijas somu valodu aizguvumi) // *LZA Vēstis. A daļa.* – 1997. – Nr. 3/4. – 24.–25. lpp.

Atlantā ir izdalīti divi galvenie siena krāvumu veidi: apaļi krauta siena gubiņa un neliels, garens siena krāvums – stirpiņa (LVDA 68, 69). Teicēju skaidrojumos rodamas norādes par dažviet sastopamo nozīmju diferenciaciju, tie dod priekšstatu par niansēm gubiņu kraušanā (par lapkoku zaru, paresnu koku ar apcirsiem īsiem zariem – žeperu – izmantojumu) u.tml.

2. Izlokšņu teksti palaikam atklāj nosaukuma semantisko jeb leksisko motivāciju. Tie liecina par tautas bagāto iztēli, tradīcijām un var sniegt materiālu ne tikai ar nomināciju saistīto jautājumu, bet arī citu valodisku problēmu risināšanai, piemēram, vārda cilmes skaidrojumiem, sistēmisko sakaru un attiecību izpētei dialektālajā leksikā un vārddarināšanā, leksiski semantiskās variēšanās cēloņu noskaidrošanai.

Piemēram, bērzu piepes nosaukumi *dagle*, *daglis*, *dagls* ir atvedināti no verba *degt*, jo piepe tika īpaši sagatavota izkaltēta – uguns uzšķilšanai un labi dega. To apliecina Rendā pierakstītais teksts: *tikai bērziem aūg dagles. kad nebij špicuku, tad večiē šķīla uguni ar šķiltavu. saūsa dagle labi aizdegās* (LVDA 13).

Norādes uz lietvārda – putna, auga, priekšmeta, ēdiena nosaukuma – saistību ar verbu atrodamas arī citos komentāros; piemēram, kovārņa nosaukums *čāguons* ir saistīts ar verbu *čāgāt*: *čāgūonu dāuc', t'ì čāgòì v'īnā čāgoīšonā* Bērzgalē (LVDA 37), *rèibenēs* 'zilenes' – ar *rèibt*: *nu rèib'enu goļva rèipst i naļops griš* Šķilbēnos (LVDA 25), *deñcītis* 'vērpjamā ratiņa klanīņa' – ar *dañcuot*: *deñc'c dañcuō, ka rañnu min* Smiltēnē (LVDA 80), *čīkstalas* 'dradži' – ar *čīkstēt*: *čīkstalas ēdām àr sēnēm. isčīkstinātas bi, pie tečināšanas čīkstēja* Smiltēnē (LVDA 73), *kriūkši* 'dradži' – ar *kriūkšēt*: *kriūkš' jaū kriūkš, viņ tād ciēt ir* Ozolos (LVDA 73).

Dažkārt teicēji, skaidrojot nosaukumu, ir minējuši kādu būtisku priekšmeta, dzīvnieka pazīmi, kas ir nosaukuma motivācijas pamatā. Šādas piezīmes rodamas, piemēram, pie

spīlarkla nosaukuma *divkājītis: dijkājīc, kuó kartupeļus ar. citi paŗ dijkājīti sauc, tādas plezņiņas divas bija Jaunsvirlaukā un ragānītis: tis vārc jāu pa:s', tāt rāgoņīc' viēn i:r āŗ rogiēm* Kusā (LVDA 64), pie vērpjamā ratiņa klanīņas nosaukuma *spēcīņš: pāŗ spēciņu sauca, viņām tas spēks* Lēdmanē (LVDA 80), pie stārķa nosaukuma *svētulis: stōrk^as – vi:ņ^us sōu^c pāŗ svātūjiēm ar, tāmdeļ kā svō^ac pu:tņs* Mētrienā (LVDA 36).

Semantiski daudzveidīgi ir pelašķu nosaukumi, vairākus no tiem teicēji ir skaidrojuši: *asīns zāle. āŗ asīns zuōles lopām vār āisturēt asinis* Kalncempjos; *ežu puķ:e aūg uz ežas* Zvārdē, *ežu zāle aūga pa ežām, tur viņas nēizara* Bērzē; *mēŗa puķes. biis liēls mēŗ's, ciļvēk atraduš, zēŗuš, mēŗ's beļziēs* Basos; *tūtardiļliņ' mazejiņ' tūtariņim labākā tēi, piŗmā zāŗ* Usmā (LVDA 16).

3. Izlokšņu tekstu fragmentos nereti ir dotas teicēju norādes par vārda lietojuma ierobežojumu resp. tā lietojumu dažādu paaudžu pārstāvju valodā vai arī dažādos laika posmos. Tās ļauj spriest par vārdu krājuma dinamiku. Šīs ziņas ir nepieciešamas, jo atlanta kartotēkā bez tās pamatmateriāla, tas ir, vākumiem, kas pierakstīti ekspedīcijās kopš 1953. gada, ir ietverti arī senāki materiāli, piemēram, Filologu biedrības rakstos publicēto izlokšņu aprakstu dotumi, K.Mīlenbaha "Latviešu valodas vārdnīcā" un tās papildinājumos reģistrētā leksika, daļēji K.Barona "Latvju dainās" sastopamais vārdu krājums. Tādējādi leksikas daļas kartēs ir iekļauts materiāls, kas savākts ap 100 gadu garā laikposmā.

Atlantā materiālu vācēju piebildes par nosaukumu lietojumu dažādu paaudžu valodā, dažādos laikos komentāru tekstā bieži ir dotas saīsināti, piemēram, "jaun. p." (lieto jaunākā paaudze), "vid. p." (lieto vidējā paaudze), "vec. p." (lieto vecākā paaudze), "visvec. p." (lieto visvecākā paaudze). Norādes "senāk", "tagad", "novec." (novecojis), "liter." (literārisms), "jaun. nos." (jaunāks nosaukums), "jaun. f." (jaunāka forma),

“vec. nos.” (vecāks nosaukums), “vec. f.” (vecāka forma), “parasti”, “biežāk”, “reti” devuši vai nu paši vācēji, vai arī tās izsecinātas no konteksta – teicēju stāstījuma, paskaidrojumiem. Bet dažkārt komentārā teicēju skaidrojumi, kas liecina par vārdu krājuma attīstību, par lietojuma biežumu u.tml., ir citēti, tā saglabājot visu doto informāciju.

Piemēram, nereti tekstu fragmentos ir norādes, kurš nosaukums izloksnē ir senāks, kurš jaunāks: *senāk sili viēn bij, tādi virši nebij ziņdēti* Zantē (LVDA 21); *agrak cūcens viē bi mežos, mellens ne maz nesāuc* Jeros (LVDA 24); *ātrak tig runē pa koupiņim, pa kobiņim, kā kūr reļz* Upesgrīvā (LVDA 30); *tagad sak – muš^a, bet agrak sacij – mūs^a tā tok i vēc^u laik^u valod – mūs^a* Naukšēnos (LVDA 31 A); *puķēm sālda smaķa, bet jaūnsmuōdīgi saķa – smārža* Skrundā; *māla plāns rijā, ķēķē, visuŗ. pēc šuō laķu – kluōns* Ezerē (LVDA 59). Bieži ir minēts, ka nosaukumu vai tā variantu lietojusi vecākā paaudze resp. māte, vecāmāte u.c., piemēram, *šuōrks – tā teic man māt, es sak šūrk* Rendā (LVDA 28); *vēcāmāte kādreļz vārdi saūca pa ķaūpi, teica: “re, kuŗ ķaūpis ļec!”* Augšiecavā (LVDA 29); *vēc'ē ļō^u ž sālš sō^c pa kallām un kuōk pud'er pļāvs vid'ē a pa kall* Puzē (LVDA 31 B); *kaņģs – dāž vēcuŗ vēc cilēciņi saūc^a* [stelles] Kurmālē (LVDA 81). Ir sastopamas piezīmes par nosaukuma lietojuma biežumu, piemēram, *pār osūkl'ām toža saūc* [ērķšķogās), *vairoiķ vus – ogrušķys* Nautrēnos (LVDA 26); *tupuļus* ['kartupeļus'] *sauce gōn pār zemes “ābuliem, bet reši* Sinolē (LVDA 44), par lietojumu ar pejoratīvu nozīmi, piemēram, *zviŗķš tāc ka palaŗm vārc zviŗbuļam* Liepupē (LVDA 39 A), *ķrup' aŗ saūc pa depi. kuŗ tu, depi, ļeksi? tas ta kā lamu vārc būtu* Virgā (LVDA 30), kā arī par vārda semantikas paplašināšanos, piemēram, *ka lamātiēs grib, ta jaū tas vārc bi – depis. ak tu ķrupi, depi!* Bunkā (LVDA 30).

Interesants ir Gaigalavā pierakstītais teksts, kurā skaidrota kartupeļa nosaukumu daudzveidības cēlonis izloksnē: *kaī m'èilām bārnām dāuži vūordu, taī i būlvai* (LVDA 44).

4. LVDA komentāros pa lielākajai daļai ir ietverti tekstu fragmenti, kas atspoguļo izlokšņu iezīmes dažādos valodas līmeņos, piemēram, fonētikā vokālisma kvalitātes un kvantitātes maiņas, patskaņu un līdzskaņu zudumu un iespraudumu, morfoloģijā īpatnības vārdu darināšanā, deklinācijā un konjugācijā, refleksīvformu veidošanā, sintaksē – locījumu formu lietošanā. Ilustrācijai fragmenti no dažādās izlokšņu grupās pierakstīta teksta: *pāuseruōs viē nēdi āpluōki jāsālābuō, citēdi luōpi āziēš kūr kurāis* Vecpiebalgā (LVDA 52); *iē-iēm^u dār'zā – vība's pār' galvai* Līvberzē (LVDA 19); *te nuō piļsāta adgāja, sarāva vīžiņnes* Dunikā (LVDA 20); *joūna mēnesa stāditi karīņi izoūg lakstas* Svētcimā (LVDA 44); *vāivārāji – tie priē's kuōdēm* Cesvainē (LVDA 18); *pajagļu p'i myūs moz jira* Nīcgālē (LVDA 9); *saza-iēs's'i dāuž' r'ēib'īnu i apr'ēips'i* Ozolainē (LVDA 25); *pokūls' to gādnyš ka dazatāisa, ta c'īkām vysas vystas abgrīš* Šķilbēnos (LVDA 27); *lops kaim'in'c' tāišņi lobuōks kaī tuōl'ejš rad'in'īks* Gaigalavā (LVDA 92).

Ilustratīvais materiāls ataino arī leksisko daudzveidību. Piemēram, 38. A kartes (**pūce**) komentārā minēti dažādi verbi, kas raksturo pūces radītās balss skaņas, piemēram, pūce *bļāū – kū vīst?* Tumē, *brēc* Augšiecavā, Bilskā, Braslavā, *kliedz* Bilskā, *m'iekš k'eī jārs* Nautrēnos, *vaid* Tīrzā, *vēkški* Kalsnavā. Savukārt 43. kartes (**kaņepe**) komentārā atrodami vairāki kaņepju produktu un ēdienu nosaukumi: *alejs* Vārkavā, *kaņepju sviests* Bērzē, *kaņup(j)u biezaputra* un *kaņup(j)u piens* Līvānos, *kami* Ozolos, *piki* Mārcienā, *teņpis* Kārķos.

Ilustratīvie fragmenti dažkārt atspoguļo vārda lietojumu salīdzinājumā. Salīdzinājumi var sniegt liecības par noteiktām

likumsakarībām valodas veidošanās procesā, jo tieši salīdzinājumi kā metaforu rašanās pamatmehānismi tiek uzskatīti par vienu no svarīgākajiem pasaules izzināšanas un valodas veidošanas līdzekļiem.⁶ Kā liecina izlokšņu materiāli, izloksnēs reģistrētajos salīdzinājumos bieži ietilpst dialektālā leksika, piemēram, *vèikla ká ķirzata* Mēdzūlā (LVDA 34), *sylđoás koá šķ'ierzlānc sàul'eit'ē* Aknīstē (LVDA 34), *siēna maīs pīlls tā kā depis* Medzē (LVDA 30), *krēit kuō mōusas iz mada* Jaunlaicēnē (LVDA 31 A), *p'izapyutus'ā s'āt' kaī p̄yuc'ā* Sakstagalā (LVDA 38 A), *skoūdiks ka piēps* Limbažos (LVDA 13), *sād kuō vaca peše* Ziemeērī (LVDA 13), *stāigōi, sal'ēic'c' k'eī k̄uplys* Bērzgalē (LVDA 63 B), *spross [-ts] k'eī vosorys komoc* Nautrēnos (LVDA 63B), *gūl' k'eī šņops* Nautrēnos (LVDA 40), *iēt kā pažaga – tas i tāt palamvārc, ka tādas dikti žiglas sieviētes, skrējējas lielas* Vecumniekos (LVDA 75 A), *nedeļas iēt kā vēveŗa atspuōles* Džūkstē (LVDA 82), *muē ká laīdara vārti* Skaņkalnē (LVDA 52), *slīņķs tā kā guŗķ's* Basos (LVDA 93 A).

II. Ilustratīvo piemēru izvēlē ir ņemti vērā arī vairāki nevalodiski nosacījumi.

1. Saturiskais aspekts, piesātināta kultūrvēsturiska informācija ir īpaši aktuāli, piemēram, etnogrāfijā. LVDA komentāros ir iesaistīti tekstu fragmenti, kas ietver ziņas par tautas materiālo un garīgo kultūru. Ir doti nelieli dažādu reāliju, to uzbūves, ieguves apraksti. Šī informācija ir būtiska komentāros, kas veltīti etnogrāfiskām reālījām, kuras mūsdienās nav sastopamas vai to lietojums ir ierobežots.

⁶ Par salīdzinājumiem dažādos aspektos sk., piemēram, *Timuška A. Vārda semantiskās struktūras aktualizācija salīdzinājumos // LZA Vēstis. A daļa. – 1997. – Nr. 3/4. – 20.–23. lpp.; Timuška A. Reģionālas dialektālas komparatīvkonstrukcijas salīdzinoši vēsturiskā aspektā // VIII tarptautinio baltistu kongreso “Baltų kalbos XVI ir XVII amžiuje” pranešimų tezēs 1997 m. spalio 7–9 d. – Vilnius, 1997. – P. 137–138.*

Piemēram, 41. kartes (rudzu **statiņš**) komentārā atrodamas teicēju norādes par kūlīšu skaitu, krāvuma veidu u.tml.: *kuōpiņas sanēs gubās, saliek trīs vidū un citas liēk riņķi apkārt, ap sešpacmit Īz astuōņpacmit kuōpiņas gubā. tad tāisa nuō viēnas kuōpiņas cepuri. citi likuši kuōpiņas galu ar vārpām, graūdiēm viřsū [uz augšu], bet citi liēk saļmus viřsū, tad vārnas nelaīžuotiēs. tad apvij gubu grīstēm, piēsiēn cepurīti Allažos; kotrā stajānkā pa d'ev'in'i snop'i, i dasm'it'is snops šļapa Viļakā.*

56. A kartes (**apcirknis**) komentārā var gūt priekšstatu par apcirkņu uzbūvi, to izmantošanu labības, arī produktu (piemēram, gaļas, olu) uzglabāšanai: *apciřkņi bi aūksti, bi ciļvēkam gaļs klāt, ka bi jākarās iēkšā Džūkstē; ka gaļ abžāveļ, ta lik ruž apciřkni iēkša, ūn labiba, sāūsuma, viņč vēc negāi Jeros; kviēšu apciřknī ir uōlas iērakātas Braslavā.*

57. kartes (**pelūde**) 'novietne pelavu glabāšanai' komentāra ilustratīvajā materiālā ietvertas ziņas par pelavu novietņu veidiem (vaļējām vai daļēji slēgtām), par nojumes vai piebūves atrašanās vietu u.tml.: *gubeņ bi piētaīsīt pie kūcgāl vaī klēc gala Vainižos; p'i kula ār s'l'ēipu jūmtu datāis'eīta pašeļa. pašel'ie sažēiņa palavys Kalupē; pēļavas mēt stāgenē – tā tiēk būvēta tuvu piē luōpu kūc Medzē.*

65. A kartes (**grābeklis**) komentārā var uzzināt par materiālu koku, kas ir parasti izmantots grābekļa, tā daļu gatavošanai: *grābekļa kuōtu tāisija nū eglītes, goļvu nū apses, apse viģla ūn isturīga, zorus nū ūzula Stāmerienā; grābeklim gaļviņu tāisa nuō uōzuōla, uōša, kātu – nuō egles kuōka Bārtā; grābeklē iēliēk jaūn"s zar"s nuō iskaltušiēm plēderiņ zariēm Valgalē.*

Nelieli tekstu fragmenti biežpiena nosaukumiem veltītajā komentārā (LVDA 71) ietver īsu produkta iegūšanas paņēmieni aprakstu, jo nereti nosaukumi *biežpiens, kupināts*

piens, sildīts piens u.c. apzīmē dažādos veidos (tas ir, sildot, mazāk sildot vai pat īpaši nesildot) iegūtu produktu, kā arī norāda uz šo nosaukumu atšķirīgo lietojumu. Piemēram, *sarūgūšu piēnu iēliēk grāpīti, sasīlda, nuōtēcina sūkalas, tas tad ir sīldīc piēns vai sīldītais piēns. sīldītuō piēnu sabeŗza, piēmēta sāli, ķīmenes, piēlika kreīmu klāt, samīcīja, sataīsīja knapsīerus Džūkstē; kadreīz nesīldīja [rūgušpienu]. uzgāza sarūgušu piēnu uz linu drān^os un ta tik īlgi turēja, līz tā sūkaliņa nuōtēk nuōst. tas bi kupinātais piēns Virgā; kupušpiēns [ir] biēspiēns, sajaūkc aŗ rūgušpiēnu, krējumu Matkulē.*

Etnogrāfiska rakstura ziņas atrodamas vēl vairākos citos komentāros, piemēram, 53. kartes (**govju kūts**), 55. A kartes (**šķūnis**), 59. kartes (**klons**), 63. A kartes (**zirga sakas**), 67. kartes (**apārnis**), 44. kartes (**kartupelis**) komentārā.

2. Etnogrāfiska rakstura informāciju nereti papildina ilustratīvais materiāls, kas atklāj tautas vērojumus, dzīves pieredzi, ticējumus un paražas. Virkne vērojumu, ticējumu saistās ar dabas parādībām, laika apstākļu un ražas prognozēšanu, piemēram, *ka ābeles ziēdēja, ta sāka stādīt kāpuōstus Ērgēmē (LVDA 1); griķi skāidrā dienā j'āsēļ. ka migla, ta griķi na-izduōdās Sinolē (LVDA 42); ka pileņģi ziēd, ta zivim i nārsc Dauguļos (LVDA 5–7); ka eglēm pūlka ciekūrzu, ta tupuļi labi izduōduotiēs Sinolē (LVDA 10); ja piŗmēs pērkoņc iērūc salapoīšos kuōkas, būs sīlt vasar Vainīžos (LVDA 85); zēģuri živina, boūs līti Litenē (LVDA 39 A); z'īmā, ka vūornys saamat kūka v'iersyūn'ī, soka byūs soŗtum'ī Nautrēnos (LVDA 12); pūtnā m'ien'es'ī cūka jūokaūn i klubn'iks jūostota Bērzgalē (LVDA 23).*

Vairāki ticējumi saistās ar jaunpiena ēšanu, piemēram, *jaūnuō piēnu ar karuōti neēda, tad gūos speruotiēs Liepā; jōuna piēn ēdat, atstāi cepuŗ galva, lai biēs kreīms Pociemā;*

joūnguōupiēn nedrīkst griēst, tad guōvem pavasara sprēga pups
Duntē (LVDA 70).

Dažos komentāros iekļauti izlokšņu tekstu fragmenti, kas ļauj ieskatīties tautas ārstniecībā, piemēram, *žēiv'i s'v'eķķēļi rānas žīd'ēj* Aknīstē (LVDA 11); *večāmāte kadiķa sluōtiņu piřli applaūceja tas labi paļīzuōt pret tādiēm niēzuļiēm* Augšiecavā (LVDA 9); *pāgl'is' sakn'is' s'p'irtā lab'i nu raka 'vēža'* Šķaunē (LVDA 9); *dēles i labas. senāk katra viēna saīmniēce turēja dēles butelēs, ik pa trīs diēnām tik ūzlika skaīdru ūdeni* Nīgrandē (LVDA 33), *meļnās [dēles] liētuō ārstniecībā. tās veļķ neparežzās asinis, rudās nē* Bārtā (LVDA 33).

Ilustratīvais materiāls dažkārt atspoguļo ticējumus un paražas, kas saistās ar gadskārtu svētkiem, ar mitoloģisko būtņu aizdzīšanu, piemēram, *Ziemassvātku no:ktie gū ovāna ķa:rt* Lubejā (LVDA 51), *meitai Jaūngada nakti jāķer aītkuīls* Idū (LVDA 51); *pīlāzis ir viēnc bura kūoks. tas ir veļla peramāis kūoks* Ķēčos (LVDA 5–7), *pīlāži tak svēļ' kuōķ' – ar tiēm vis's muōšķ's aīz zēņ* Sidgundā (LVDA 5–7), *pīlēgu kuōkus sprāūda dārzuōs un staffuōs, lai nenāk raganas un muōšķi* Zemītē (LVDA 5–7).

Kopumā daļā komentāru ietvertie tekstu fragmenti sniedz daudzpusīgu, interesantu informāciju par tautas senāko dzīves veidu, garīgo kultūru. Tā, piemēram, 29. kartes (**varde**) komentārā izlokšņu materiālā ir ne tikai norādes uz iepriekšminētajām semantiskajām atšķirībām šajā leksikas grupā (sk. 72. lpp.), bet arī piezīmes, kas liecina, ka pēc varžu krāsas vai atrašanās vietas ir pareģoti laika apstākļi, govju pienīgums (*ja kuīna i zēļtēna, ta liētus nāu, ka meļla – tas i uz liēt'* Kārķos; *soūsa laīka jāsit kuīns, tad liēts līst* Pociemā; *ka nūsyt varģli, byūs' l'eīc* Višķos; *ka kuīn reż* [pavasārī pirmo reizi] ūdeni, *ta būšim būt piēn gac; ka reż uz sāūs zem, ta nāu* Jeros), ka vārdes

izmantotas ne tikai vēžu ķeršanā (*a kuñnām vēž's ķeř – nuōđtrā kuñn's un liēk uz vēžu ķeramiem krīfniēm Skaņkalnē; samekle ķāūķiš, ta iēsīm vakara vēžot! Jeros*), bet arī tautas ārstniecībā pret čūsku kodumiem (*ka ir iēkuōds čūsk, ta jāsālas vařdi un jāliēk viřsa, kamāt vařd vāi nuōst nepaliēk, ta i jipt izvīlkc. piřmař vařd i uz viēt beīkc Svētcimā*), ka varžu kurkuļos mazgājuši seju, lai neiedegtu saulē (*nages kuřkuļuōs beřni mazgāja muī, lai nēnuōdēg Nicā*), ka vārdes liktas pienā, lai tas nesaskābtu (*zaļe vā:rd lik iēķš piēna, leņ nesaskāpst tas piēns Popē*) un ka bērni ir mācīti – nemocīt vārdes (*namūk vařd'iv'is'! t'ē't'ē vōi mama nūm'ier's'! Varakļānos*).

3. Izlokšņu leksikas ilustrācijai paretam LVDA komentāros ir iekļauti tautasdziesmu fragmenti, retāk parunas, sakāmvārdi, kas reģistrēti izloksnē un kuros saglabāties lokālais resp. senākais jēdziens, parādības, priekšmeta u.tml. nosaukums, piemēram, *taut'enoīs nūz'ēl'ieju k'eī zaļtona kļova lopa Nautrēnos* (LVDA 4 A); *īva b'eja smūordām loba, na b'it'āi madu n'ās't' Aglonā* (LVDA 14); *ķeķatīnas iēlaīdušas staļli mazas avefīnas Bārtā* (LVDA 50); *rakstā sītū sprigulīti maīzes tēva piēdārbā Vecpilī* (LVDA 58); *pēřkuona tēvaņ deviņi dēļi – trīs spēra, trīs rūca, trīs zibināja Grobiņā* (LVDA 85); *l'ālu g'āju sievas nēmt, n'ābořguōs lāiskas meītas Sinolē* (LVDA 92); *uōbūls nu uōb'ēl'n'īcas tuōl'i nazav'ēļ Viļakā* (LVDA 1).

Tādējādi LVDA komentāros ar noteiktu atlasi ir ietverti izlokšņu tekstu fragmenti, kas ne tikai sniedz papildinformāciju par konkrēto leksēmu resp. reāliju, parādību un jēdzienu, bet var būt izmantojami kā turpmākos valodnieciskos pētījumos, tā arī citās zinātņu nozarēs.

SAĪSINĀJUMI

- LEV – *Karulis K.* Latviešu etimoloģijas vārdnīca.
– R., 1992. – 1.–2. sēj.
- LLVV – Latviešu literārās valodas vārdnīca. – R.,
1972–1996. – 1.–8. sēj.
- LVDA – Latviešu valodas dialektu atlanta materiāli.
(Skaitlis aiz saīsinājuma apzīmē kartes un
komentāra numuru “Latviešu valodas
dialektu atlanta” leksikas daļā.)
- ME – *Milenbahs K.* Latviešu valodas vārdnīca /
Red., papild., turpinājis J. Endzelīns. – R.,
1923–1932. – 1.–4. sēj.
- Sehwers – *Sehwers J.* Sprachlich–kulturhistorische
Untersuchungen vornehmlich über den
deutschen Einfluss im Lettischen.
Leipzig, 1936.
- ЭСРЯ – *Фасмер М.* Этимологический словарь
русского языка. – Москва, 1964.–1973.
– Т. 1–4.

dial.	– dialektu	lv.	– lejasvācu
ig.	– igauņu	vlv.	– viduslejasvācu
kr.	– krievu		

**FRAGMENTE MUNDARTLICHER TEXTE
IM DIALEKTALEN ATLAS
DER LETTISCHEN SPRACHE**

Zusammenfassung

Der lexikalische Teil des Dialektalen Atlases der Lettischen Sprache ist der erste umfangreichere Beitrag zur Erforschung der Dialekte des Lettischen unter geolinguistischem Aspekt.

Im Unterschied zu den in den letzten Jahrzehnten in Nachbarländern erschienenen Atlanten der Lexik, z.B. zum Atlas des Litauischen und zum Atlas des Weißrussischen, enthält der Dialektale Atlas der Lettischen Sprache mehr illustratives Material – Fragmente mundartlicher Texte: Sätze oder Teilsätze.

Im Artikel werden sprachliche und extralinguistische Faktoren erwähnt, die die Auswahl mundartlicher Texte bestimmt haben; zwecks Illustration sind mehrere Beispiele geboten.

Benita LAUMANE

**BRAUCĪT UN CITI TAUTĀ LIETOTIE MASĀŽAS
PAŅĒMIENU NOSAUKUMI**

19. gs. beigās “Dienas Lapas” etnogrāfiskajā pielikumā publicēti padomi un skaidrojumi tautas ārstniecības materiālu vācējiem,¹ kā arī paši materiāli – praktiski padomi, ieteikumi saslimšanas gadījumos un ticējumi, kas novēroti dažādos Latvijas novados (Jūrkalnē, Kursīšos, Tīnūžos u. c.).² Apzināmo jautājumu loks ir plašs: ārstnieciskie augi un no tiem gatavotās zāles, dažādi tautas līdzekļi pret čūsku kodumiem, kaulu un zobu sāpēm, kārpām, tūkumiem, ādas izsitumiem, ēdēm, locekļu sasitumiem, sastiepumiem, mežģījumiem u. tml.

Etnogrāfisko ziņu krājējs A. Alksnis aizrāda arī uz dažiem apstākļiem, kas apgrūtina tautas ārstniecības un higiēnas zinātnisku izpēti. Ar ārstniecību saistītie nosaukumi un apzīmējumi, resp., termini tautā sastopami ar vairākām nozīmēm (piemēram, vārdu *tūsks* lieto trīs atšķirīgu slimību apzīmēšanai),³ tādēļ ārsts dažreiz nebūt nevar saprast zemnieka slimības tēlojumu”⁴

Sevišķa uzmanība, pēc A. Alkšņa domām, pievēršama tām ārstnieciskām metodēm, ko veic bez zālēm, kā, piemēram, “braucīšanai” un “svēcīšu likšanai”, jo šo ārstniecisko procedūru aprakstos atrodami zelta graudi ne vien ārstniecībai, bet arī tās kultūrvēsturiskai attīstībai.⁵

¹ *Alksnis A.* Dažas piezīmes tautas ārstniecības materiālu krājējiem // Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem, II. – “Dienas Lapas” pielikums. 1892. – R., 1892. – 130.–136. lpp.

² Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem, II. – R., 1892. – 9.–11., 56.–57., 133.–136., 147.–150. 161.–167. 186.–187. lpp.

³ *Alksnis A.:* turpat, 130.–131. lpp.

⁴ Turpat, 131. lpp.

⁵ Turpat, 133. lpp.

A. Alkšņa pieminētā *braucīšana* ir viens no masāžas paņēmieniem.⁶ “Man tika sacīts, ka braukot iesākot no kāda locekļa gala un aizbraukot līdz nabai. Naba uzskatīta itin kā kāds viducis, uz viņu aiziet visi rokas braucieni”⁷

Latviešu tautas ārstniecībā masāža parasti veikta kopā vēl ar citām ārstnieciskām procedūrām un tautas dziedniecības līdzekļiem, piemēram, pirtī pēršanos, “krūziņu vai podiņu likšanu”⁸ un svecīšu likšanu.⁹

Latviešu tautas ticējumos iekļauts plašāks apraksts no Blīdenes: parasti masāžu veikušas gados vecākas sievietes, “kuņas pagastā tam nolūkam vien stāvēja; viņas nodarbojās arī ar svecīšu likšanu, ragu likšanu, asins un dēļu laišanu. Kad kāds bija “saraustījies” jeb “nabu atstiepis”, tad izkurināja pirti un tūlīt nosūtīja pēc braucītājas. Slimniekam vajadzēja kāpt lāvā,

⁶ “Masāža (fr. *massage* < gr. *massein* ‘glaudīt, mīcīt’) dažādi paņēmieni (manipulācijas), ar kuriem masiera rokas vai speciāli aparāti mehāniski vai reflektoriski iedarbojas uz audiem vai orgāniem.” (Populārā medicīnas enciklopēdija. R., 1985., 295.) Izšķir vispārēju masāžu (masē visu ķermeni) un vietēju masāžu (masē tikai kādu ķermeņa daļu). Masāžu lieto higiēniskā, ārstnieciskā un profilaktiskā nolūkā, arī sporta medicīnā. Masāžas iedarbība uz cilvēka organismu ir vispusīga (LPE VI 475).

Sal. *masāža* ‘sistemātiska mehāniska iedarbība uz cilvēka ķermeņa, tā daļu virspusi ārstnieciskos vai higiēniskos nolūkos, izmantojot speciālus paņēmienus’ un *masēt* ‘izdarīt masāžu (cilvēkam, tā ķermeņa daļai)’ (LLVV V 101).

⁷ *Alksnis A.* Tautas medicīna // Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem, II. R., 1892. – 163. lpp.

⁸ “Krūziņas lika itin visur, uz muguras, gūžām, pleciem, uz vēderu. Uz nabu uzlika arvien vislielāko podu...” (Turpat, 164. lpp.)

⁹ “Svecīšu likšanu izdarīja braucītāja. Izgrieza labu cietu maizes garozu ar apaļu caurumu vidū, uz kuņas tad visapkārt uzlīpināja 4–6 vaska svecītes. Visas svecītes aizdedzināja un uzlika slimniekam uz nabas; svecītēm virsū uzspieda alus glāzi. Tā ļāva viņām stāvēt kādu stundas laiku. Pēc izdarītās likšanas slimnieks juties spīrgts un vesels.” (Blīdenē LTT IV 1792).

ņēma slotu rokā, labi izpēra un tad sāka braucīt. Papriekšu sāka no kakla, tad braucēja citus locekļus un vispēdīgi vēderu. Kad slimnieks bija izbraucēts, tad vidu nosēja ar jostu. Vēderu braukot, to arī vārdoja ar vidus vārdiem.” (LTT 1004).

Masāžu izdarīja arī pēc dzemdībām (“Bātene māti izbrauka, nomazgā ..” Raņķos LTT III 1455).

Par to, ka masāža bijis tautā plaši atzīts dziedniecisks paņēmiens, liecina latviešu folklorā: piemēram, pasakā no Skrundas vēstīts, ka ar *braucīšanu* izdziedē slimo,¹⁰ bet pasakā no Džūkstes – ka atdzīvina pat mirušo.¹¹

Zināšanas par tautas dziedniecības terminoloģiju īpaši svarīgas daļu tekstu nemaldīgā interpretācijā, resp., klasifikācijā, sal.:

Saiminieku meitiņami
Spaļu krekli mugurā;
Visus linus atdevušas
Par vēdera braucīšanu.

(Kurzemē LD 20536, 8).

Dainas, kurās minēta (*vēdera*) *braucīšana*, reģistrētas Dursupē (Talsu apriņķī), Džūkstē, Mežotnē, Stendē un Ventspilī (sk. LD 20536, 2, 7 v).

Ar šo pašu nozīmi dainās sastopams arī apzīmējums (*vēdera*) *braucījums*, sal.: Līziņai, māsiņai,

Diega zeķes kājiņā;
Villātnās atdevuse
Par vēdera braucījumu.

(Saukā LD 20536).

¹⁰ “Slimniece kunkstēja, vaidēja, bet šī labinās klāt: kas kaišot?

“Tā un tā – spiež tīri nost, cik nelabi.”

“Ai, tā maza lieta! drusku tikai nobraucīšu – būsi vesela.”

Un tiešām: līdz labi nobraucēja, palika vesela.” (Pas. VIII 45).

¹¹ “Nekas,” lapsa pamāca, “sūc tu, vilciņ, no pakauša nelāgās asinīs ārā; pūt tu, lācīt, nāsīs dvašu; es braucīšu locekļus..”

Un nu vilks sūca, lācis pūta, lapsa braucēja.. nebij ilgi – brālis dzīvs un vesels.” (Pas. III 338).

Dziesmu varianti fiksēti Blīdenē, Rudbāržos un Sesavā (LD 20536, 2).

Kā masāžas paņēmiens *braucīšana* līdzinās berzēšanai, aizrādījumi par to atrodami 18. gs. avotos. “Latviešu Ārstē” (1768) šai sakarā dots padoms: “Lai tā braucīšana un berzēšana ne tik nikni notiek! Lai tā pārsvišana mērena paliek!” (LĀ 23).

Ar nozīmi ‘berzēt, (ar roku) novilkt, pieskarties, resp., masēt’ vārds *braucīt* un *braukt* minēts jau 17. gs. avotos: sal. *braukt* ‘fahren; streiffen’ (Lettus 1638, 178) un *braukt* ‘fahren; streichen’, *nobraukt* ‘abstreiffen, abstreichen’, *nobraucīt* ‘t. p.’ (Für. I 45, II 77), *braucīt* ‘den Leib abstreichen’ (L 1773, 63), *vēderu braucīt*, arī *vēderu nobraucīt* ‘t. p.’ (St. 1789 I 27, U 1872, 36).

Mūsdienu latviešu literārajā valodā vārdu *braucīt* lieto ar nozīmēm ‘berzēt (ar plaukstu); glaudīt; vilkt, raut’ (LLVV II 114), nozīme ‘masēt’ reģistrēta galvenokārt tikai izlokšņu vārdnīcās: sal. *brāucīt* ‘zur Heilung streichen, massieren (namentlich in der Badstube)’: *luoceķļus, vēdēru, vīveles braucīt; gudras vecenītes vājiniekus uz lāvas maigi pēra, braucīja un laistīja; braucīties* ‘sich streichen’ un *brauciens* ‘das ein malige Massieren’ (ME I 325); sal. arī *braucāt* ‘(eine kranke Stelle) heilend (be)streichen’ Sērenē (ME I 325), *izbraucīt* ‘ausmassieren’ Saikavā (EH I 435).

Arī jaunākos avotos vārda *braucīt* nozīme definēta līdzīgi: sal. *brāucīt* ‘berzēt ar plaukstu (parasti kādu ķermeņa daļu); masēt’ Ērgemē (ĒIV I 182), *brāucīt*² ‘berzēt, masēt’ Kalupē (KIV I 187).

Pēc izlokšņu leksikas dotumiem,¹² vārds *braucīt* ‘masēt’ sastopams Kurzemē, Zemgalē, Vidzemē, retāk Latgalē; tas reģistrēts Baltinavā, Bunkā un Gaviezē (sal. *Ne māte pērusi, ne braucījusi* LD 20342 v), Dignājā, Dricēnos, Dundagā, Jeros (*brāūk a ruōk kakļ. tas jo nāc pe viņ brāucīt mācites*), Kārķos,

¹² Izmantota Latviešu valodas institūta apvidvārdu vārdnīcas kartotēka.

Kazdangā, Lubejā (*ar tādu dzelzi braucij*), Nīcā (*tēvam sâpēja mugura, ta bij jāguļ uz mūrīti, lai mâte vaŕ braucīt*), Popē, Saikavā, Sinolē, Strazdē (*kad kakļs sâp, vaig tik kriētņ braucit, ta paliēk lāb*), Vainižos, Vecatē (*braucija ruoku, kamēr sâpe pārgāja*), Zantē un Ziemeŗi (Apv.).

No verba *braucīt* 'masēt' atvasināts darbības veicēja nosaukums *braucītājs* (*braucītāja*) 'wer streicht, der Massierer, der Quacksalber' (ME I 325); tas pierakstīts Blīdenē (LTT IV 1792), Jeros (*ka atnāc brāucitaš, ta tū-li uz piŗl gāj brāucites*), Kalupē (KIV I 187), Lazdonā, Rencēnos (*/ja sâpēja mugura/ brāuca pīe brāucītājim uz muguras brāucīšanu*), Svētcimā (*agrak joū bi tādi broūcitaji, vęci vŗi un siēvi; ta saziēpej ruōks un broūcij, glumaki iēt*), Valmierā un Vainižos (*man bi isslavet broūcitej, mâcej izbroūcit pakrūt un viš oūguņ* Apv.).

Cilmes ziņā *braucīt* 'masēt' atvasināts no *braukt* 'berzt, notraukt (lapas, ziedus; slaucīt asaras)' un tam atbilst liet. *braukti, braukyti* ar līdzīgu semantiku (ME I 325, EH I 238, LEV I 142); arī lietuviešu izloksnēs vārds *braukyti* reģistrēts ar nozīmēm 'berzēt, masēt' (LKŽ I 1011). Nozīmju attīstība latviešu valodā: *braukt* 'berzt' → 'braucīt, traukt' → 'šļūkt, slidināt' → 'braukt (ar transporta līdzekli)' (sk. LEV I 142).

Līdzīgi semantiski procesi vērojami vārdam *brucināt* 'burzīt, berzēt; asināt' (tās pašas cilmes *brukt, braukt, braucīt* ME I 338, 339), kam reģistrēta arī nozīme 'masēt' Aizviķos (EH I 244).

Par nozīmes attīstību 'berzēt' → 'masēt' liecina arī vēl citi piemēri. Dainās līdzās vārdu savienojumam *par vēdera braucījumu* vai *par vēdera braucīšanu* sastopami arī ģermāniskas cilmes atvasinājumi dziesmās no Ziemeļkurzemes: sal. *par vēdera strikuojumu* Alsungā, *par vēdera striķējumu* (LD 20536, 2 v, EH II 589) un *par vēdera striķēšanu* Ancē (LD 20536, 2 v).

Vārds *striķēt* ‘masēt’ fiksēts arī 19. gs. rakstu avotā (sal. v. *streichen* – *braucīt*, *striķēt*, *laitīt* U 1880, 678). Izloksnēs vārdu *striķēt* sastop ar nozīmēm ‘berzt; līdzināt, darīt gludu; asināt’ (vārds aizgūts no vlv. *striken*, sk. ME III 1091, ĒIV III 447), sal. *striķēties* ‘sich reiben’ Džūkstē, Lizumā, Raunā, Vārkavā u. c. (LD 20887, ME III 1091).

Masāzā kā vienu no paņēmieniem mēdz lietot arī knaibīšanu: sal. *knaibīt* ‘vairākkārt kniebt; sāpīgi kairināt (par vēju, salu)’ (LLVV IV 279). Par šī paņēmiena izmantošanu tautas dziedniecībā liecina folklorā: “Gan rauga pakausi knaibīt, nosiet, appūst, gan izmocās šā, gan tā – nelīdz.” (Saleniekos Pas. VIII 405).

Par citādu masēšanas paņēmieni (pretstatā berzēšanai vai knaibīšanai) – masēšanu ar lēnām, maigām roku kustībām – norāda dainās sastopamie apzīmējumi, kas atvasināti no verba *glāsīt*, resp., *glāsītīt* ‘glaudīt’, sal.:

Māmiņai bij divas meitas,

Abas divas amatnieces:

Viena visu vecākā,

Tā bij tauku pūtēja;

Otra visu jaunākā,

Tā vēdeņa glāsītāja.

(Rencēnos LD 20911).

Dziesmai reģistrēts arī variants ar īsu patskani vārda saknē: sal. (*vēdeņa*) *glasītāja* (LD 20911, EH I 391).

Kādā citā dainā atrodams vārdu savienojums *par vēdera glāsījumu(u)* Rencēnos (LD 20573), kas liecina, ka lietojums nav nejaus.

Vārds *glāsīt* ‘glāsītīt’ sastopams Lietuvas pierobežā, piem., Nīgrandē un Vidzemē Āraišos, Jaunrozē, Rankā, Vecpiebalgā u. c. (ME I 623, EH I 392). Tas minēts jau 17. gs. rakstu avotos (sal. *glāsīt*, *glāsītīt* ‘streicheln’ Für. I 81, II 133), bet *glasīt* sastopams 19. gs. avotos (‘streicheln, mit der Hand sanft überfahren, reiben’ U 1872, 75).

Cilmes ziņā *glāsīt* (*glasīt*), *glāstīt* ‘glaudīt’ atbilst liet. *glóstyti*, *glósti* ‘slīpēt, gludināt’, *glodūs* ‘gluds’, pr. *glosto* ‘galoda’ (ME I 623, LEV I 299); no verba atvasināts arī darbības veicēja nosaukums *glāsītājs*, *glāsītāja* (*glāstītājs*, sal. liet. *glóstytojīs*).

Otrs latviešu valodā izplatītākais vārds ar nozīmi ‘masēt (dziednieciskos nolūkos)’ ir *laitīt*; tas minēts arī “Latviešu Ārstē”, aprakstot tautā iecienītās ārstnieciskās procedūras: “Sāp vēders un pakrūts, tad bāba virsū nāk laītīt. Kad vēdera graize, tad pārkariski jāgul jeb pods nabā tiek likts, lai tas ievelkas, lai tas sarežģetu nabu atšķetina” (LĀ 13).

Vārds *laitīt* ‘masēt’ sastopams jau 17. gs. rakstu avotos, sal.: *kaulus laita ar slotas kātu* (Manceļa Postilas II 262, ME II 414), *laitīt, izlaitīt, nolaitīt* ‘in der Badstuben abstreichen’ (Für. I 122, II 198). Vēl citi vārda *laitīt* atvasinājumi un nozīmju precizējumi atrodami 18. un 19. gs. vārdnīcās: sal. *nolaitīt* ‘den Leib abstreichen’ (L 1773, 212), *laitināt vēderu* ‘den Bauch abstreichen’ (St. 1789 I 132), *laitīt* ‘sanft mit der Hand hin und her fahren’ (U 1872, 134). Mūsdienu literārajā valodā to lieto reti (novec. LLVV IV 584).

P.Šmits norāda, ka *laitīt* senāk mācēja gandrīz katra vecāka sieviņa un ar *laitīšanu* lūkoja dziedēt dažādas hroniskas kaites: kaulu sāpes (reimatismu), stīvus locekļus, nespēku un pat trieku (Raunā LTT III 1004).

Laitīšana pieminēta arī dainās:

Tā sēd Dārtiņa
Kā veca kaķe:
Ne māte pērusi,
Ne laitjusi.

(Sidgundā, Lejasciemā LD 20342).

Atalgojums par masēšanu jeb *vēdera laitījumu* nav bijis dižs: cimdu pāris, zeķes vai tml. (LD 16773, 7), sal.:

Panāksniņu meitiņām
Mellas zeķes kājiņās;
Baltas zeķes izdevušas

Par vēdera laitījumu.

(Bruknā, Misā LD 20536, 7).

Ar nozīmi 'masāža' vārds *laitījums* reģistrēts Galgauskā (LD 20536 v), Kliģenē (LD 20536, 5), Meirānos (sal. *par vēdera leitijumu* LD 20536 v) un *laitējums* 't. p.' Višķos (sal. *par vādara lait'ējumu* LD 20536, 3). Dziesmas variantā *laitīšana* minēta no Jaunlaicenes (sal. *par vēdera laitīšanu* LD 20536, 6 v).

Masāžas veicējs ir *laitītājs*, *laitītāja*. Un arī šie nosaukumi sastopami dainās, sal.:

Kur palika panāšnu
Skaistās meitiņas?
Aizgāja pirtī laitīties.
Viens vecs tēvīts
Ūdeni briņģēja,
Viena veca māmiņa
Laitītāja..

(Valmierā LD 20896).

Tā Dārtaņa lielijās,
Veselīga mātes meita;
Māte kuili nojādīja,
Laitītājas meklēdama.

(Sidgundā, Viskāļos LD 20338).

Vārds *laitītājs* reģistrēts arī Vietalvā (LD 20338 v), *laitētājs* Višķos un Daugavpils apkaimē (.. *mòt'ē brauc'ē, lait'ētòju maklādama* LD 20133), *vēdera laitītājs* Dūrē (sal. *vēdera laitītāji* LD 18309), Galgauskā (sal. *Līdzi gāja sāls pūtēji, I vēdera laitītāji* LD 20998).

Ar izskaņu *-iķis* (izloksnēs atvasina deminutīvus bez maiguma nokrāsas vai pejoratīvas nozīmes vārdus, sk. Lgr. 358, 359; Latv. dial. 199) darinātais *laitiķis* reģistrēts tautasdziesmā, sal.:

Brāļam braucu vedējos,
Gara krekla gribēdams:
Man iedeva cimdu pāri

Kā vēdera laitīkim.

(Lieljumpravā LD 25456).

Pēc izlokšņu dotumiem, vārda *laitīt* un tā atvasinājumu areāls ir Vidzeme, Augšzeme un Latgale: *lāitīt* 'masēt' reģistrēts Smiltēnē (ME II 414), Nītaurē; *lāitīt*² Aknīstē, Bērzgalē, Druvienā, Lubejā, Praulienā, Saikavā, Varakļānos (ME II 414, EH I 715), Kalupē (arī *nūolāitīt*, *palāitīt*, *salāitīt* KIV I 552); *laitināt* Smiltēnē (ME II 414); *lāitēt*² Dricēnos un Nautrēnos (*ka suôp'â rûka vôi plac̃s, b'ēja bûobys, kas prota lab'i lāit'ât'* Apv.); *aplaitīt* Praulienā (*visa miesa jau aplaitīta* EH I 97); *izlaitīt* Lizumā (*izlaitīt kādam muguru* EH I 461); *salaitīt* Galgauskā (*salaitīt kādam muguru* ME III 666).

Deverbālie atvasinājumi: *lāitīkis*² 'masētājs' Lizumā (ME II 414); *lāitītājs*² 't. p.' Iršos, Nautrēnos un Saikavā (Apv.); *laitinis* 'ein Kranker, der massiert werden muss' Bērzgalē (EH I 715), kam blakus ar vārda nozīmes pārnesumu sastopams arī *laitinis* 'Mummel' Zvirgzdenē (ME II 414; ir norādes jau no 18. gs., ka masēšana notikusi vienlaikus ar vārdošanu, sk. LTT II 1004).

Pēc J.Endzelīna uzskata, *laitīt* saistāms ar liet. *lytėti, liēsti* 'skart, aizskart, aiztikt' (ME II 414). K.Karulis *laitīt* 'masēt' saista ar *laist* 'virzīt (slīpi) uz leju' → 'slidināt' → 'glaudīt, masēt' (sk. LEV I 493). Minētā masāžas paņēmiena apzīmēšanai abi skaidrojumi ir motivēti un ticami.

Blakus verbam *laitīt* un tā atvasinājumiem dainās sastopami arī varianti, kas atvasināti no verba *laistīt* (sal. 'liet ūdeni; masēt' ME II 413); *laistījums* 'masāža' Kastrānē (sal. *gaŗas zeŗes izdevuŗas par vēdera laistījumu* LD 20536, 4 v), *laistīŗana* 't. p.' Birzgalē (*par vēdera laistīŗanu* LD 20536, 7), *laistīŗāja* 'masētāja' Mēdzūlā un Stukmaŗos (LD 20338 v, ME II 413).

Cilmes ziņā, kā norāda K.Karulis, *laistīt* 'masēt' saistāms ar *laitīt*; *laistīt* 'masēt' radies kā homoniŗms blakus vārdam *laistīt* 'liet ūdeni' (LEV I 494). Parasti homoniŗmiem ir tendence zust, īpaŗi ja tie var radīt pārpratumus (un pārpratumi

dziedniecībā var kļūt liktenīgi). Homonīma *laistīt* 'masēt' pastāvēšanu, saglabāšanos ietekmēja situatīvās asociācijas: masēšana notika pirtī un dziedināšanā izmantoja arī ūdens procedūras (sal. *atlaistīt pamirušu* 'einen aus der Ohnmacht ermuntern, welches siet mit Begiessung kalten Wasser thun' L 1773, 35, St. 1789 I 132).

Vidzemē un Augšzemē ar nozīmi 'masēt' sastopams arī vārds *laicīt*² 'streichen, massieren' Lubejā, Neretā (ME II 401), Cesvainē (EH I 711), sal. *laicīt* 'abstreichen' Rīgā (U 1872, 134) un *laicījums* 'masāža' Taurupē (*par vēdera laicījumu* LD 20536, 4).

Vārda cilme nav īsti skaidra: pēc J.Endzelīna uzskata, *laicīt* 'masēt; taupīt; sargāt; vilcināt' saistāms ar latv. *likt*, liet. *laikyti* 'turēt, glabāt, ievērot', pr. *laikūt* 'laisten, gehalten' (ME II 401, DI IV₂ 248, sk. arī Toporov 1990, 21, PKEŽ III 23). Citādi vārdu *laicīt* 'masēt' skaidro K.Karulis, pieļaujot fonētisku pārveidojumu *c < t* (sk. *laitīt* LEV I 494).

V.Toporovs norāda uz baltu vārdu (liet. *laikyti*, pr. *laikūt*) iespējamo radniecību ar dziedniecības terminu **lečiti* slāvu valodās (sk. Toporov 1990, 23). Tādā gadījumā latviešu valodā vārdam *laicīt* 'masēt' saglabājusies arhaiskā, ar dziedniecību saistītā nozīme.

Ar nozīmi 'masēt' Vidzemē un Latgalē sastop arī vārdus *šļaucīt* un *šļaukāt*, arī *šļaukt*: sal. *šļaucīt* 'streichend glatt machen; streicheln, massieren' Bērzaunē (*ruoku šļaucīt*) un Druvienā (*muguru šļaucīt* ME IV 65), Skaistā un Varakļānos (*šļaucīt – slimu pakrūti ar siltu ūdeni un ziepēm glaudīt* EH II 644), *šļaukāt* 't. p.' Vestienā (*uzpūstu vēdēru vajaga labi šļaukāt, tad paliks slābans* ME IV 66), *šļaukt*² 'atkārtoti braucīt, berzēt vienā virzienā' Nautrēnos (*taī šļauc'ā ai rūkòm pàr mugoru* Apv.).

Verbam *šļaukties* reģistrētas nozīmes 'glausties, vilkties' Alūksnē u. c. (EH II 644), sal. *šļaukt* 'ļodzīties' (ME IV 67) un *šļaucīt* 'lēni staipīt (ķermeni, tā daļas)', *šļaucīties* 'lēni staipīties; atpūsties (parasti guļus stāvoklī)' (LLVV VII₂ 387). Cilmes ziņā

tie saistāmi ar *šļūkt* ‘virzīties pa virsmu, nepārtraucot saskari ar to.., slīdēt’ (LLVV VII₂ 389, LEV II 362). Nozīmju attīstība: *šļaukt* ‘šļūkt, slīdēt; slidināt, šļūcināt’ → ‘masēt (ar slīdošām kustībām)’

Līdz šim aplūkotie masāžas termini atvasināti galvenokārt no divām vārdu grupām ar pretējām nozīmēm: ‘berzēt; brucināt’ un ‘glāstīt; (maigi, viegli) aizskart; slidināt’ Par trešo izplatītāko dziednieciskās masāžas paņēmieni liecina vārda *spaidīt* semantika: sal. *spaidīt* ‘vairākkārt spiest; vārdojot masēt, lai ārstētu (slimību, slimo ķermeņa daļu)’ Ērgemē (*ruōzes gāja pie vecenēm spaidītu. dzirkstes gāja spaidītu /govij tesmeni/ spaidija a iskape strīķējamuō galuōdīnu*, sk. ĒIV III 401), sal. *vēdēru spaidīt* ‘t. p.’ (U 1872, 271, ME III 980). Vidzemē reģistrēti arī vairāki atvasinājumi: *apspaidīt* ‘spaidot apvārdot’ Ērgemē (.. *a tiēm vādīm apspaida ruōžu vaīni tuōs vājumus – ruōzes un aūguōnus apspaida* ĒIV I 84), *apspaidīt slimniekus* (ME I 124); *nūospaidīt* ‘spaidot apvārdot’ Ērgemē (*/vārdotājs/ puīku nūospaidija, jāu puīka vār ruōku kustināt* ĒIV II 458) un *spaidīties* ‘likt sev ko vārdojot masēt’ (ĒIV III 402).

Ar minēto masāžas paņēmieni saistāmi arī vairāki ticējumi šai apvidū (“Sāpošā vieta jāapspaida ar ratu tapu, kas atrasta uz ceļa.. tad sāpes tūlīt mitējas.” Drustos LTT III 1606; “Slimam bērnam vajaga pieri ar maizi un kājas ar gaļu apspaidīt..” Smiltēnē LTT I 181).

Masāžas paņēmiena īpatnības – spiedienu izmantošanu – tēlo arī dainas, sal.:

Viena veca māmiņa

Laiītāja;

Uz vienu spiedienu

Pusdālderīša,

Uz otru, uz trešu

Veselu dālderī.

(Valmierā LD 20896).

No verba *spaidīt* atvasināts darbības veicēja nosaukums: *spaidītājs, spaidītāja* ('wer kurierend streicht und knetet' U 1872, 271; *aicināja palīgā spaidītājas, kas prata dziedināt ar īpašiem pūšamiem vārdiem* ME III 980), Valkā ('wer eine kranke Stelle mit der Hand drückt und bespricht' EH II 544), Ērgemē (ĒIV III 402), Vainižos (Apv.).

Tautas dziedniecības terminu *spaidīt, spiediens, spaidītājs* kontekstā saprotams kļūst arī apzīmējums *liesas dūrējs*, kas minēts kādā dainā no Suntažiem:

Ta Anniņa nevesela,
Sevī vien lūkojās.
Ņem, bāliņ, līko ķēvi,
Brauc pie liesas dūrējiņa.

(LD 20339).

Lai gan dainā jaušama ironiska attieksme, taču tautas dziednieka aprakstošais nosaukums *liesas dūrējs*, resp., *dūrējiņš* darināts līdzīgi kā *vīveļu dūrējs* 'dziednieks, kas ārstē vīveles (lopu slimību)' (sal. 'der Wunderarzt, der stechend die Feifel kuriert' ME I 529). Vīveles ārstēja galvenokārt ar vārdošanu; sal. tekstu no Ērgemes: *vīveles jāu tik cūkām un zirgim metās. vīveles, tās kaklu spiežuot ciē. agrāk jāu tās a burim viē āstēja. nuovāduoja. palīdzēja vīveļu vādi* (ĒIV III 742). Savukārt medicīnā (diagnostikā) liesa un liesas palielināšanās ir vairāku slimību pazīme.

Sal. *durī* 'badīt, stipri spiest (ar pirkstu, asu priekšmetu); caurumot', liet. *dūrti* 'durt, badīt; diegt' (sk. ME I 520, LEV I 242, ĒIV I 289).

Nobeigumā. Latviešu valodas izloksnēs un folklorā (dainās, pasakās un ticējumos), kā arī rakstu avotos ar nozīmi 'masēt (dziednieciskos nolūkos)' sastopama virkne verbu: sal. *braucīt, braukt, brucināt, durt, glāstīt, glāsīt (glasīt), knaibūt, laicīt, laistīt, laitēt, laiīt, laitināt, spaidīt, strīķēt, šļaucīt, šļaukt, šļaukāt*. Vairākiem darbību nosaukumiem blakus reģistrētas arī refleksīvas formas (*braucīties, laitīties* u. c.) vai atvasinājumi ar

priedēkļiem *ap-*, *iz-*, *nuo-*, *sa-* (piem., *izbraucīt*, *nuobraucīt*; *aplaitīt*, *salaitīt*).

Darbības veicēja (dziednieka, masiera) nosaukumi parasti atvasināti ar piedēkli *-tāj-* no atbilstošā verba (piem., *braucītājs*, *laitītājs*, *spaidītājs*), retāk sastopami atvasinājumi ar piedēkļiem *-ēj-*, *-iķ-*, *-in-* (piem., *dūrējs*, *laitiķis*, *laitinis*); fiksēti arī citi deverbāli atvasinājumi ar piedēkļiem *-ien-*, *-šan-*, *-um-* (piem., *brauciens*, *spiediens*; *braucīšana*, *laitīšana*; *laitījums*, *striķējums*).

Semantiskā aspektā masāžas paņēmieni nosaukumiem pamatā ir galvenokārt darbības vārdi ar nozīmi ‘berzēt, braucīt’ vai ‘glāstīt, glaudīt’, vai arī ‘spiest, spaidīt’, retāk – ‘kniebt, knaibīt’ Pamatnozīme ‘masēt (ar vieglām kustībām)’ ir tikai verbam *laitīt* (*laitēt*), ar šo nozīmi vārds minēts jau 17. gs. rakstu avotos; pārējiem vārdiem nozīme ‘masēt’ ir sekundāra.

Kā liecina minēto masāžas nosaukumu semantika un vārdu ģeogrāfiskā izplatība, tautas dziedniecībā jau no seniem laikiem bijuši pazīstami dažādi masāžas paņēmieni (Vidzemē lietoti vismaz trīs paņēmieni).

Cilmes ziņā aplūkotie masāžas nosaukumi ir mantoti vārdi (izņemot ģermānismu *striķēt*).

AVOTU UN LITERATŪRAS SAĪSINĀJUMI

- Apv. Latviešu valodas institūta apvidvārdu vārdnīcas kartotēka.
- DI – *Endzelīns J.* Darbu izlase. Četros sējumos. R., 1970–1982. – 1.–4. sēj.
- EH – *Endzelīns J.* *Hauzenberga E.* Papildinājumi un labojumi K.Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. – R., 1934–1946. – 1.–2. sēj.
- ĒIV – *Kagaine E., Raģe S.* Ērgemes izloknes vārdnīca. – R., 1977–1983. – 1.–3. sēj.

- Für. I, II – *Fennell T.G.* Fürecker's dictionary: the first manuscript. – R., 1997; Fürecker's dictionary: the second manuscript. – R., 1998.
- KIV – *Reķēna A.* Kalupes izloksnes vārdnīca. – R., 1998. – 1. sēj. (A–M), 2. sēj. (N–Ž).
- L – *Lange J.* Vollständiges deutschlettisches und lettischdeutsches Lexicon. – Mitau, 1773–1777.
- LĀ – *Vilde P.E.* Latviešu Ārste / Jākoba Langes 1768. gada tulkojuma teksts. – R., 1991.
- Latv. dial. – *Rudzīte M.* Latviešu dialektoloģija. – R., 1964.
- LD – *Barons K., Visendorfs G.* Latvju dainas. Jelgava; Pēterburga, 1894–1915. – 1.–6. sēj.
- Lettus – *Fennell T.G.* A Latvian-German Revision of G.Mancelius' Lettus (1638). – Melbourne, 1988.
- LEV – *Karulis K.* Latviešu etimoloģijas vārdnīca. Divos sējumos. – 1992. – 1. sēj. (A–O), 2. sēj. (P–Ž).
- Lgr. – *Endzelīns J.* Latviešu valodas gramatika. – R., 1951.
- LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1968–1997. – T. I–XVIII.
- LLVĻ – Latviešu literārās valodas vārdnīca. R., 1972–1996. – 1.–8. sēj.
- LTT – *Šmits P.* Latviešu tautas ticējumi. – R., 1941–1944. – 1.–4. sēj.
- ME – *Milenbahs K.* Latviešu valodas vārdnīca / Red., papild., turp. J.Endzelīns. R., 1923–1932. – 1.–4. sēj.
- Pas. – Latviešu pasakas un teikas / Sakopojis un rediģējis P. Šmits. – R., 1924–1940. – 1.–15. sēj.
- PKEŽ – *Mažiulis V.* Prūsų kalbos etimologijos žodynas. – Vilnius, 1988–1997. – T. 1–4.
- St. – *Stender G.F.* Lettisches Lexicon. Mitau, 1789. – T. 1–2.

- Toporov *Toporov V.N.* Prusskij jazyk. Slovarj. Moskva, 1975 (A–D), 1979 (E–H), 1981 (I–K), 1984 (K–L), 1990 (L).
- U 1872 – *Ulmann C.* Lettisch-deutsches Wörterbuch. R., 1872. – T. 1.
- U 1880 *Ulmann C.* Deutsch-lettisches Wörterbuch / Bearb. G.Brasche. – Riga; Leipzig, 1880.

BRAUCĪT UND WEITERE VOLKSTÜMLICHE BEZEICHNUNGEN FÜR MASSAGETECHNIKEN

Zusammenfassung

In Mundarten und der Folklore des Lettischen (in Volksliedern, Märchen und Glauben) sowie in Schriftquellen lässt sich eine Reihe von Verben mit Bedeutung ‘massieren (zur Heilung)’ finden: vgl. *braucīt, braukt, brucināt, durt, glāstīt, glāsīt (glasīt), knaibīt, laicīt, laistīt, laitēt, laitīt, laitīnāt, spaidīt, striķēt, šļaucīt, šļaukt, šļaukāt*. Bei mehreren Benennungen von Handlungen sind parallel auch reflexive Formen (*braucīties, laitīties* u.a.m.) oder Ableitungen durch die Präfixe *ap-*, *iz-*, *nuo-*, *sa-* verzeichnet (z.B., *izbraucīt, nuobraucīt; aplaitīt, salaitīt*).

Benennungen der agierenden Person (des Masseurs, des Heilenden) sind in der Regel durch den Suffix *-tāj-* vom entsprechenden Verb abgeleitet (*braucītājs, laitītājs, laitītāja, spaidītājs* u.a.), seltener kommen Ableitungen durch die Suffixe *-ēj-*, *-iķ-*, *-in-* vor (z.B., *dūrējs, laitiķis, laitinis*); es sind auch weitere deverbale Ableitungen mit den Suffixen *-ien-*, *-šan-*, *-um-* fixiert (z.B., *brauciens, spiediens; braucīšana, laitīšana; laitījums, striķējums*).

Unter semantischem Aspekt liegen den Bezeichnungen für Massagetechniken vorwiegend Verben mit Bedeutung ‘reiben, streichen’ bzw. ‘streicheln, liebkosen’ oder aber ‘drücken, kneten’, seltener – ‘kneifen, zwicken’ zugrunde. In der Grundbedeutung ‘(mit leichten Bewegungen) massieren’ wird

lediglich das Verb *laitīt* (*laitēt*) gebraucht, mit dieser Bedeutung wird das Wort bereits in Schriftquellen des 17. Jh. erwähnt; bei den übrigen Verben ist die Bedeutung 'massieren' sekundär, obgleich sie nicht immer die jüngste Bedeutung ist (vgl. *braukt* 'sich mit einem Verkehrsmittel bewegen').

Wie die Semantik der Bezeichnungen für Massage-techniken und die geographische Verbreitung von Wörtern bezeugt, sind in der lettischen volkstümlichen Heilkunst bereits seit alters her verschiedene Massagetechniken bekannt gewesen (in Livland wurden zumindest drei Techniken verwendet).

Hinsichtlich der Herkunft sind die Bezeichnungen für Massagetechniken ererbte Wörter (mit Ausnahme des Germanismus *strīķēt*).

Anna STAFECKA

VERBI AR NOZĪMI 'RAKT' UN 'APBEDĪT'
LATVIEŠU VALODAS IZLOKSNĒS

Latviešu valodas dialektu atlanta (LVDA) Leksikas daļas materiāli, kas ir bagātīgs izziņas avots atsevišķu leksikas tematisko grupu izpētei, piesaistījuši uzmanību vairākkārt.¹ Arī konkrētais raksts veltīts vienai tematiskai grupai, proti, vārdiem ar nozīmi 'rakt' un 'apbedīt', kas atspoguļoti LVDA 99. kartē.

Verbs *rakt* (sal. liet. *ràkti* 'stochern, stochern d öffnen, kratzen, stechen' ME III 475) ar nozīmi 'durt, parasti lāpstu, zemē un celt, veidot bedri', kā tas skaidrots LLVV 6₂ 531, kā vienīgais šīs darbības apzīmējums pazīstams arī lielākajā daļā izlokšņu. Kā sekundāra Latviešu literārās valodas vārdnīcā dota nozīme 'apbedīt, apglabāt', kura pazīstama Latvijas teritorijas lielākajā daļā, piemēram,

¹ Sk., piemēram, *Bušmane B.* Ēdienu nominācija latviešu valodas izloksnēs // LPSR ZA Vēstis. 1986. Nr. 8. 70.–81. lpp. Galertveida ēdienu nosaukumi izloksnēs // Latviešu valodas kontaktu pētījumi. – R. 1987. – 86.–134. lpp.; Latviešu valodas dialektu atlanta Leksikas daļa – avots vārdu izpētei dažādos aspektos // Vārds un tā pētišanas aspekti. – Liepāja, 1997. – 22.–29. lpp.; *Ēdelmane I.* Augu nosaukumu semantika // LPSR ZA Vēstis. 1986. – Nr. 1. – 85.–95. lpp.; *Jansone I.* Dvieļa nosaukumu semantika, cilme un areālā izplatība // VII Starptautiskais baltistu kongress 1995. g. 13.–15. jūnijā. Referātu tēzes. – R. 1995. – 42.–43. lpp.; Tulznu un varžacu nosaukumi latviešu valodas izloksnēs // LZA Vēstis, 1997. – Nr. 3 / 4.

47.–55. lpp. *Kurzemniece I.* Par vārda *šēta* nozīmēm latviešu valodas izloksnēs // Linguistica Lettica. 1998. – 2. – 60.–66. lpp. *Laumane B.* Etīde par krupja un vārdes nosaukumu semantiku // Vārds un tā pētišanas aspekti. Zin. konferences tēžu krājums. Liepāja, 1997. – 33.–34. lpp.; *Paegle Dz.* Siena grābekļa nosaukumi Vidzemē // Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam. 1873. 1973. – R. 1972. 197.–210. lpp. *Stafecka A.* Leksēmas *ēna* un *pakrēslis* latviešu izloksnēs // Baltistica XXXII (1). – Vilnius, 1997. – 77.–81. lpp.

*kad ta raks – tā arviēn prasa Valtaiķos 39,
 bērnⁱ usrakt virsum^u Aizputē,
 aīzgāju par vēlu, bija jau aprakts Džūkstē,
 viņu apraka Zvirgzdiņu kapuōs, tajuōs kapuōs visi tiē
 kuņģi rakti Zvārtē,
 viņu apraka Kalna kapuōs Kārķos,
 es grību iēt us kapiēm, ka Bērtu raks Kūdumā,
 Laičenes kopūs mūns vacijs tāus aprokts Mārcienā.*

Dažās Vidzemes ziemeļu izloksnēs lieto prefiksālo atvasinājumu *nuorakt*, piemēram,

*cits nuōruōk klusiņem^u Duntē,
 māti nuōraka Ernīšam līdzās Braslavā,
 kapsētē nuōruōk Kauguros, arī Vainižos.*

Pededzē reģistrēts verbs (*ap*)*rakti*, bet Sēļos adverbiālās konstrukcijas *rakt nuōst* un *rakt nuōstī*.

rakt ar nozīmi 'apbedīt' nav raksturīgs Augšzemes un Latgales novadam, izņemot sporādiskus reģistrējumus atsevišķās izloksnēs, piemēram, Ābeļos, Pilskalnē un dažās Latgales un Vidzemes robežizloksnēs kā Barkavā, Rugājos, Aiviekstē. Kā liecina izlokšņu materiāli, Augšzemē un Latgalē (*ap*)*rakt* var tikai beigtu dzīvnieku, ne cilvēku, piemēram,

*kustuōni apruōk Gārsenē,
 maitu apruōk, cylvāku abglobōi Sakstagalā
 sunⁱ vār aprakt^u, cylvāku globōi Kapiņos,*

arī Nautrēnos pierakstītājā salīdzinājumā:

*vōi ta navar^ā pagloboit^u k'eī cylvāku, aproka k'eī
 v'epreitⁱ 'apglabāja bez mācītāja' Šāds nozīmju šķīrums
 sporādiski reģistrēts atsevišķās izloksnēs arī citos Latvijas
 novados, piemēram,*

*cilvēku abglabā, beīktu suni apruōk Tāšos, Medzē,
 cilvēku abēdī, apglabā, suni apruōk Ozolniekos,
 abglabā cilvēku, apruōk kustuōni Ikšķilē,*

cytvāku abglobā, ku:stūeni gòn tikài a:pruok Mārcienā.

Atsevišķās Latgales austrumu izloksnēs ar nozīmi 'rakt' lieto vārdu *raust*, piemēram, *dūb'i rāuš Mērdzenē, Šķilbēnos, arī Brigos, Istrā, Kārsavā.* LLVV VI₂ 552 vārds *raust* dots ar nozīmi 'pakāpeniski virzīt (ko irdeni, izk liedētu), parasti pa kādu virsmu (ar rokām vai kādu rīku)' Lietuviešu valodā radniecīgais vārds *raūsti* ir ar nozīmi 'rakt, rušināt, raust' (ME III 488).

Etimoloģiski vārds *raust* tiek saistīts ar *raut*, kam pamatā ide. sakne **reu-* ar nozīmi 'plēst, plūkt, rakt' (LEV I 109). Dažās izloksnēs vārdu *raust* lieto arī ar nozīmi 'apbedīt', piemēram,

mani kab aprāustu B'iel'inskejūs kopūs Šķilbēnos,

itūs kopūs jāu mes rāušamīs Vīksnā,

aprāust myrūn'i Pildā.

Jāpiebilst, ka plašākā areālā Latgales centrālajās izloksnēs vārds *raust* tiek lietots arī ar nozīmes niansi 'aizbērt kapu', no kā acīmredzot attīstījusies iepriekš minētā vispārinātā nozīme 'apbedīt', piemēram,

z'am'ā c'īži sasolus'ā, gryūši b'ie kopu àizrāust'

Bērzgalē,

paglobūo aprāus'ā, izlyka krystu, pučis', vāiņukus

Makašēnos,

ka dāuži z'āmis' pal'ik, ka dūb'i 'kapu' àizrāuš,

nabašn'iks 'mirušais' nāsūt' bēis' skūps Nautrēnos.

Kā novecojis LLVV II 62 ar nozīmi 'rakt' dots vārds *best* (sal. *bedre*, lietuviešu *bēsti* 'durt, rakt' ME I 280–281). Tam pamatā ir baltu sakne **bed-* 'durt, rakt', no kā *besti* > *best*, sīkāku etimoloģiju skat. LEV I 96.

Kompaktā areālā vārds *best* sastopams Vidzemes ziemeļaustrumos, Latgales ziemeļos un austrumos. ME tas dots arī no Kalupes, sporādiski reģistrēts arī Aizkalnē un Dagdā, piemēram,

dūbi 'bedri' bad Beļavā, kanovu 'grāvi' badōi Viļakā,

sl'āpnoīs pļovoīs s'eņoīk b'ād'ā grūovus, lāi iūd'in'c'

nastūou Nautrēnos,

cōuka izbaduse bedri Bejā.

Ar nozīmes niansi 'rakt kapa bedri' vārds *best* reģistrēts atsevišķās Vidzemes ziemeļu izloksnēs, piemēram,
bedri ruòk bet: iêt kapa bešt Mazsalacā,
kapa bedri beð, citu bedri ruòk Sēļos,
kapa bedr beð, citu bedri ruòk Ēvelē.

kapa bedr' beð, grāvi ruòk; bet: kurmja beðakl's
 Omuļos. Pēdējais piemērs liecina, ka vārda *best* nozīme šajā izloksnē mūsdienās jau ir sašaurinājusies – Vidzemes ziemeļu daļā (izloksnēs ap Jeriem un Naukšēniem) vārdu (*ap*)*best* lieto tikai ar nozīmi 'apbedīt, apglabāt mirušo', piemēram,

miruõni būs best treždiên, lai gan beðamā diêna nau

Skaņkalnē,

es seų mât ka nuõbed^u, neviên viršu: klâjama: drēb^e

nebij Ipiķos,

rît jâiêt palīgā apbest, rît man jâiêt bedejuõs 'bērēs'

agrâk teîca Sēļos.

manu meit's dēlēn^u beda tâ'pat bez diēvvârdiem

Skaņkalnē,

ka tûo sâimniēci beda, ta bij daūz cilvėku Ērgemē.

Cilmes ziņā radniecīgs ir vārds (*ap*)*bedīt* (LLVV I 186), kas ir arī literārās valodas vārds. LLVV II 49 kā novecojis dots bezpriedēkļa vārds *bedīt*. Izloksnēs vārds (*ap*)*bedīt* vienotu areālu neveido, kompaktāk tas sastopams Vidzemes izloksnēs, nereti ar piebildi, ka tas ir jaunāks vārds, piemēram,

svēdiē apbedija vaŗrâk miruõuõs Dzērbenē,

senâk teîc^a paglabât, tagad abbedīt Morē,

agrâk bi – rakt, tagad abbedīt Ozolos,

abedīt – lieto jaun. p. Vecpilī,

bedīt, abedīt – tikai tagad Īvandē, Jaunsvirlaukā,

bedīt sak^u tikai mâtîtâis Īlē.

Vairākās izloksnēs reģistrēts arī variants *apbēdīt*, piemēram,

Sileniēk^u kapuõs vel daži bēdī Asītē,

siēvai naū bij's naūdas pat kuõ zârku nuõpiŗkt un abēdīt

Grobiņā,

*glabât, tagad teic abbêdît Vaiņodē,
jâu sèn abbêdejâm Sunākstē.*

Galvenokārt Latgales dienvidu izloksnēs sastopams verbs *kast*, kuram atbilst lietuviešu *kàsti* ('rakt, rušināt' ME II 169), piemēram,

*dùb'i iskas'ā z'īļu Aulejā,
vyss tūs m'ēzus nūjām, grūovus sakaš Asūnē,
kopu kaš Aulejā.*

EH vārds *kast* 'rakt' dots vēl no Bebrenes, Vecpiebalgas, kur mūsdienās tas šai nozīmē vairs nav konstatēts.

Vārds *kast* ar nozīmi 'rakt' sastopams arī Dienvidrietumkurzemē – Rucavā un Dunikā, piemēram, *duôbi kaš cīlvēkam un rāciņiēm* Rucavā. Šajās izloksnēs tas acimredzot ienācis no lietuviešu valodas.

Izloksnēs vārds *kast* ar nozīmi 'apbedīt, apglabāt mirušo' nav konstatēts.

Vārds *kaust* 'rakt' (sal. liet. *kaūsti*), kas ME dots no Vandzenes, bet EH no Īvandes un Dundagas mūsdienu izlokšņu vākumos nav konstatēts.

Savukārt tikai ar nozīmi 'apbedīt' izloksnēs sastopami arī vēl citi verbi.

Visplašāk izplatīts ir vārds *glabât*, kas ir arī literārās valodas vārds (LLVV 3, 95) un pazīstams visos dialektos. Parasti tas tiek lietots ar priedēkļiem *pa-*, *ap-* (bez nozīmes šķīruma) *apglabât, paglabât*, piemēram,

*nuômirus^u liêk zar^okâ un apglabâ Rubā,
kapuôs visi trīs paglabâti Ceraukstē,
senuôs laikuôs citâd' neteic^o kâ abglabât Asītē,
paglabā, us kapsētu aizvêd aprakt Vecpiebalgā,
mūms vaīrâk sak^o: paglabā Lugaži,
abglobuôt âr gūdu vajak kotru cylvâku Gaigalavā,
z'iert', ka is kopu z'it', laikā naskū globòi Nautrēnos.*

Atsevišķās Ziemeļvidzemes izloksnēs reģistrēts prefiksālais variants *nuoglabât*, piemēram,

veceš nuômi:r, [viņu] nuôglabej uñ coūr Limbažos,
miruôni nuôruôk, nuôglabâ Vainižos, arī Pālē.

Izvērstu vārda *glabāt* cilmes un nozīmju attīstības skaidrojumu devis K.Karulis. Vārds *glabāt*, kā zināms, etimoloģiski saistāms ar *glābt*, pamatā ir ide. sakne ar nozīmi ‘aptverot saspīest’, no kā baltu valodu nozīme ‘aptvert, saņemt abām rokām’ un tālāk latviešu valodā nozīme ‘noliekot kur, turēt rezervē vai drošībā’ (skat. LLVV I 298). Acīmredzot no minētajām nozīmēm tālāk ir attīstījusies arī nozīme ‘apbedīt’ (skat. LEV I 298).

Galvenokārt Vidzemes austrumdaļā pierakstīts vārds *apbērēt*, kas ir arī literārās valodas vārds (LLVV I 186), piemēram,

kod biļš bērēs, so:ka – obberēs Ērgļos,
mēs labi abbērējām, ar ceremoniju vis Kārzdabā,
apbierej pa gūdam Karvā.

Pamatā tam ir vārds *bēres*, kuru J.Endzelīns hipotētiski saista ar darbības vārdu *bērt* un aizguvumu no viduslejasvācu *böre* ‘(līķu) nestuves’ (ME I 290). K.Karulis savukārt konstatējis, ka gan latviešu *bērt*, gan viduslejasvācu *böre* nozīme ir attīstījusies no vienas saknes **bher* ar nozīmi ‘nest’ – tātad nozīmes varētu būt attīstījušās paralēli (LEV I 121). Sporādiski reģistrēti arī varianti *apbēruot* Trapenē un *apbēruot* Kursišos, Lutriņos un Virgā.

Atsevišķās Vidzemes sēliskajās izloksnēs fiksēts vārds *bērēt* (*beireit*) ar nozīmi ‘skaļi raudāt’ Domājams, ka tā varētu būt sekundāra nozīme, kas attīstījusies no vārda *apbērēt* ‘apglabāt, apbedīt’, tomēr šis jautājums ir diskutējams un prasa plašākus pētījumus.

Lejaskurzemē (Dunikā un Rucavā) fiksēts vārds *pakavāt*, kas aizgūts no liet. *pakavóti*, kur tas savukārt pārņemts no poļu *pochowac* ‘apbedīt’

ME III 476 ar nozīmi ‘apglabāt mirušo’ no Ances un Ventas dots vārds *ramūt* (sal. liet. *raminti* ‘ruhig machen’). Tas

reģistrēts arī 17. gadsimta rakstu avotos ar norādi par izplatību Kurzemē.² Mūsdienu izlokšņu vākumos tas nav reģistrēts.

Ar apbedīšanu saistīti arī dažādi ticējumi, piemēram, ir ticējums, ka mirušo nedrīkst glabāt pēcpusdienā (*Pēc pusdienas veļu bērni veļu vārtus aizvēruši*, LTT III 1535).

Saīsinājumi

- EH – *Endzelīns J., Hauzenberga E.* Papildinājumi un labojumi K.Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. – R., 1934–1946. – 1.–2. sēj.
- LEV *Karulis K.* Latviešu etimoloģijas vārdnīca divos sējumos. – R., 1992.
- LLVV Latviešu literārās valodas vārdnīca. R., 1972–1996, 1.–8. sēj.
- LTT – Latviešu tautas ticējumi / Sav. un sakārt. P.Šmits. – R., 1940. – 3.sēj.
- ME *Mīlenbahs K.* Latviešu valodas vārdnīca / Red., papild., turp. J.Endzelīns. R., 1923–1932. – 1.–4. sēj.
- ide. – indoeiropiešu
 jaun. p. – jaunākā paaudze
 liet. – lietuviešu

MEANINGS OF THE VERBS *RAKT* 'TO DIG' AND *APBEDĪT* 'TO BURY' IN LATVIAN DIALECTS

Summary

The Standard Latvian word *rakt* 'to dig' is spread almost throughout Latvia. The second meaning 'to bury' also occurs in

² *Trevor G. Fennel.* Fürecker's dictionary: the first manuscript. Riga, 1997, p. 195.

all dialects, less common in Latgale and Augšzeme. The variations *nuorakt*, *rakt nuost*, *rakt nuosti* are recorded in some subdialects of northern Vidzeme.

Some other verbs with the meaning 'to dig' are known in dialects:

best – forms a compact area in north-eastern Vidzeme, northern and eastern Latgale. With the shade of meaning 'to dig a hole for a grave' the verb *best* is recorded in some subdialects of Vidzeme. In northern Vidzeme the word *best* is used with the meaning 'to bury';

kast – occurs in southern Latgale, Augšzeme and in south-western Kurzeme;

raust – is known in the meaning 'to dig' and 'to bury' in subdialects of eastern Latgale. With the shade of meaning 'to fill up a hole for a grave' *raust* is also used in the subdialects of central Latgale.

The Standard Latvian word *apbedīt* 'to bury' does not form a united area, it occurs most frequently in central Vidzeme. The variation *apbēdīt* is recorded in some subdialects throughout Latvia.

The most widespread verb is (*ap-*, *pa-*)*glabāt* 'to bury', also being a word of Standard Latvian.

In some subdialects of eastern Vidzeme the word (*ap*)*bērēt* 'to bury' is recorded. The borrowing *pakavāt* (Lith. *pakavóti* < Pol. *pochować*) occurs in some subdialects of south-western Kurzeme.

Inese ĒDELMANE

ASOCIĀCIJAS LATVIEŠU VALODAS AUGU NOSAUKUMOS

Līdzās psihologu pētījumiem par asociāciju veidošanos cilvēka apziņā arī valodnieki ir akcentējuši domu, ka visas valodas vienības ir pakļautas arī tādām likumsakarībām kā stabilām asociācijām, kas saistītas ar priekšstatiem un parādībām, ko vārds apzīmē.

Tātad, par asociācijām uzlūko to priekšstatu sakarības, kurām pastāvot, viens priekšmets (uz līdzības, radniecības vai pretstata pamata) izraisa apziņā nojēgumu par citu priekšmetu.

Lai noskaidrotu jēdzienu formēšanos cilvēka apziņā, ārsti un psihologi ir izdarījuši virkni eksperimentu, kuros izmantota dažāda aparatūra un dažādas metodes bieži matemātiskas metodes.¹

Pētnieki, tostarp arī valodnieki, ir centušies noskaidrot to stimulu, kas rada attiecīgās asociācijas un liek izvēlēties to vārdu, kurā nosauc jauno reāliju.

Piemēram, augam *baltā ūdensroze* (*Nymphaea alba*) dažās Kurzemes, Vidzemes un Ziemeļlatgales izloksnēs ir nosaukumi *gaigalas* vai *gaigales*, jo uzplaukušu ūdensrožu baltie ziedi uz rāma ūdens līmeņa runātājiem ir asociējušies ar šiem ūdensputniem. Vārds *gaigala*, ko te lieto pārnesti, ir *nirpīles*²

¹ Par to skat. *Шур Г.С.* О типах лексических ассоциаций в языке.

Grām.: Семантическая структура слова (Психолингвистические исследования). Москва, 1971, стр.140–150. *Леонтьев А.А.* Психологическая структура значения. Grām.: Семантическая структура слова (Психолингвистические исследования). Москва, 1971, стр. 7–18. *Шур Г.С.* Об ассоциативных группах в языке. Grām.: Материалы второго симпозиума по психолингвистике. Москва 1968.; *Reinert L.* Stilkunst. München, 1943, S. 65.–102.

² *Baumanis J, Blāms P.* Latvijas putni. R., 1969, 26.–27. lpp.

(Bucephala dangula) nosaukums. Šī putna riesta tērps ir uzkrītoši melni balts.

V.Ancītis norāda, ka folklorā dažkārt par gaigalām sauktas noslīkušo dvēseles.³

Kā vienā, tā otrā gadījumā šis t.s. stimulš jeb asociāciju izraisītājs ir auga baltais zieds.

Par līdzīgu asociāciju izraisītāju raksta arī prof. J.Endzelīns, atbildot filologam J.Zēveram, kurš savā laikā kritizēja profesora izveidotās vārdu etimoloģijas K.Mīlenbaha vārdnīcas piebīdēm. Runa ir par vārda *paslavas* etimoloģiju. J.Endzelīns raksta: "Ka *paslavas* īsti ir augšgalā platas bikses, bet ne zeķes, sevišķi skaidri rāda stāda vārds *gaiļa paslavas* (arī *gaiļa bikses* – *Primula veris*); šā stāda stiebri, ko apakšdaļā sedz lapas, var atgādināt gaiļa vidusdaļā spalvoto stilbu, kas līdzinās tādām paslavām ("Pluderhosen")."⁴

Lūk tā veidojas stabila asociācijas, kas saistītas ar priekšstatiem par parādību, ko vārds apzīmē. Līdz ar to tās pilnībā nav nevalodnieciskas asociācijas. Tās kļūst par valodas faktu un veido plašus tematiskus laukus, ieraujot savā darbības sfērā veselu virkni vārdu un līdz ar to dodot potenciālu iespēju pārnestam izlietojumam.⁵

Kā norāda valodnieks D.Šmeļevs,⁵ valoda veido it kā īpatnēju filtru, caur kuru iet visi asociatīvie lietojumi. Protams, ne jau tie visi nostiprinās valodā, kļūstot par pārnestiem lietojumiem.

Tūliņ gan jāpiezīmē, ka starp augu nosaukumiem tieši šādu pārnestu lietojumu ir daudz.

D.Šmeļevs arī pasvītro, ka šie pārnestie lietojumi, apvienojot veselas tematiskas grupas, veido šo grupu semantisko struktūru, pārstāvēt tās iekšējās attiecības, ko sākotnēji sauc par

Ancītis V Latvju dainu izlase. R., 1984, 217. lpp.

⁴ *Endzelīns J.* Darbu izlase III, 1. R., 1979. 446. lpp.

Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. Москва, 1973.

derivācijas attieksmēm vārda plašākajā nozīmē. Derivācija te ir interpretēta kā motivācija, jo, piemēram, atvasināti vārdi ir motivējami no pamatnozīmes: *bērzs* → *pabērzs*; *egle* → *paegle*; *virza* → *pavirza* ar nozīmi 'neīstais bērzs; neīstā egle; neīstā virza'

Kā jau vairākkārt norādīts,⁶ izdarot latviešu valodas augu nosaukumu lingvistisko analīzi, ir konstatēts, ka latviešu valodā augu nosaukumiem būtiska ir nosaukumā ietvertā 1) pašam augam raksturīgā īpašība, 2) asociatīva līdzība ar kādu citu reāliju un 3) augu izlietojuma funkcija.

Visvairāk augu nosaukumu latviešiem ir tādi, kas radušies uz dažādu asociāciju pamata. Visbiežāk tās ir **izskata** vai **izlietojuma funkcijas** asociācijas, taču sastopamas arī **ožas, garšas, taustes, pat skaņu uztvēruma** asociācijas.

Augu nosaukumos asociatīvā priekšstata izraisītājs parasti ir pats augs vai kādas tā daļas, ļoti bieži zieda forma, krāsa, smarža u. tml.

Piemēram, *Eiropas saulpurenes* (*Trollius europaeus*) zieda forma un dzeltenā krāsa mudinājusi saistīt auga nosaukumus ar putnu mazuļa cāļa vārdu vairākās Ziemeļvidzemes izloksnēs. Tā *saulpurene* ir *cāļa galva* Liepnā, *cāļgalva* Lugažos, *cāļgalviņa* Ērgemē, *cāļu galvas* Gulbenē, Mārkalnē, Pededzē, Trikātā.

Griezuma vai lauzuma vietā izdalījusies balta vai dzeltena piensula vedinājusi nosaukt grupu dažādu augu par *pienenēm* vai *strutenēm*. (Piemēram, *pieneses* ir *ārstniecības pieneses* (*Taraxacum officinale*), *dievkresliņi* (*Euphorbia*), *vēlpienes* (*Leontodon*), *mīkstpienes* (*Sonchus*) un kāda *pienaiņu* ģints sēne *Lactarius*, bet augu *Chelidonium majus* gandrīz visā Latvijā dēvē par *strutenēm*.)

⁶ *Ēdelmane I.* Latviešu valodas augu nosaukumu leksiskā motivācija.

Grām.: Linguistica Lettica. R., 1997, 1, 55. lpp.; *Ēdelmane I.* Nežāļu nosaukumi latviešu valodas izloksnēs. – Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A. 1993., Nr. 8., 19. lpp.

Par asociāciju izraisītāju var kļūt arī auga **smarža** vai **smaka**. *Ārstniecības melisi* (*Melissa officinalis*) bieži dēvē par *citronmētru* vai *citronmelisu*,⁷ jo auga lakstu smarža atgādina *citrona* smaržu. Turpretī *lauku blaktene* (*Ononis arvensis*) ziedu un lakstu asā smaka atgādina saspiešanas blaktis. (Tādēļ augam attiecīgi nosaukumi – *blaktene* Bauskā, Līksnā, Misā, Vecsaulē, vai *smirda* Dobelē.)

Asociāciju var izraisīt **garša**, piem., *meža zaķskābenes* (*Oxalis acetosella*) lakstiem ir skābenēm līdzīga garša, tādēļ ir arī attiecīgi nosaukumi: *zaķu skābenes* Aizputē, Bauskā, Irlavā, Kuldīgā, *zaķu skābes* Aizputē, *zaķskābenes* Vandzenē, *skābais āboliņš*⁸ u. c.

Nereti arī **taustes** sajūtas ir asociāciju izraisītāji. Piemēram, *nātres* sauc arī par *dzeltenēm*⁹ tāpēc, ka tās dzeļ, kad pieskaras.

Ievērojamā Vidzemes un Latgales izlokšņu daļā, vietumis arī Kurzemē, piem., Ancē, *māllēpes* (*Tussilago farfara*) dēvē gan par *pamātēm*, gan *pamāšu lapām*, jo, kā raksta J. Ilsters, lapas “mikstā apakšpuse, slēpusies pie zemes un neredzama kā (mirusi) īstā māte, kailā, cietā virspuse, kas vien redzama, ir kā pamāte”¹⁰

Asociāciju var izraisīt arī **skaņa**, kas pirmajā mirklī šķiet pat neiespējami.

Nopakšķ vai nopaukšķ, kad no kausiņa norauj *spradzeņu* (*Fragaria viridis*) ogu. Tādēļ arī izlokšņu nosaukumi ir *spradzene* vai *sprādzene* Irlavā un Zantē, arī *brakšķenes*.¹¹

⁷ *Kārkliņa L.* Mūsu garšaugi. Latvju Grāmata, R., 1942, 22. lpp.

Švikule D. Veselīgākās zāļu tējas. R., 1980, 55. lpp.

⁸ *Pētersone A.* Savvaļas ārstniecības augi. R., 1963, 342. lpp.

⁹ *Pētersone A.* Savvaļas ārstniecības augi. R., 1963, 194. lpp.

¹⁰ Latviešu botāniskie nosaukumi, sastādīti no *J. Ilstera*. Otrais salasījums. – Grām.: Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas 3. rakstu krāj. R., 1885, 73. lpp.

Mīlenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Red., papild., turpin. *J. Endzelīns*. R., 1923, 1.sēj., 323. lpp.

Idū par *čakstenēm* vai *čaukstenēm* dēvē *salmenes* vai *salmu puķes* (*Helichrysum*), kuru sausie ziedi vājā vai arī tiem pieskaroties patiesi čakst vai čaukst.

Neti asociāciju izraisa auga uzziedēšanas vai intensīvās augšanas laiks.

Jau pieminētā *māllēpe* (*Tussilago farfara*) uzzied agri pavasarī, lapas turpretī izplaukst krietni vien vēlāk, kad augs jau sen noziedējis. Tās ir pavasara beigas, kad salapojuši visi koki, kad atlidojuši pēdējie gājputni vālodzes, tāpēc, piemēram, Liezerē, Piebalgā u. c. Vidzemē augu dēvē par *vālodžu lapām*.

Kā dekoratīvus augus pie mums plaši kultivē vairākas *asteru* (*Aster*) sugas ar daudzām šķirnēm.

Tie ir daudzgadīgi augi, kas uzzied vēlu rudenī, tautā tos bieži dēvē par *miķelītēm*, *miķelenēm*, *miķelnīcām* u. tml. Kā raksta J. Ilsters, tās ir arī “*precinieku puķes* jeb *precenes* Koknesē – rudenī, preciniekus gaidot, ar viņām apvij logus un durvis, *rudenspuķes* Dobelē, *miķelnīcas* Vestienā zied rudenī uz Miķeļiem, *kārklenes* – Stukmaņos (Pļaviņās), jo lapas kā pie kārkliem.”¹²

Ārsti un psihologi, pētot asociāciju veidošanos cilvēka apziņā, pievērš uzmanību arī tādiem faktoriem kā cilvēka vecums, dzimums, izglītība, profesija, arī ģeogrāfiskā vieta, kur cilvēks dzīvo.

Iespējams, ka tieši šo iemeslu dēļ augi, kas atšķiras no citiem (vienas ģints dažādu sugu, vai arī izskatā līdzīgiem dažādu ģinšu augiem) ar to, ka tie ir lielāki, garāki, leknāki u. tml. par pārējiem, latviešu valodā ir saistīti ar leksēmu *zirgs*. Piemēram, ir *zirgskābenes* (*Rumex confertus*) vai *zirgkumelītes* (*Anthemis arvensis*) vairākās Vidzemes un Kurzemes izloksnēs. Šajos gadījumos latviešiem, kas ir zemnieku tauta, asociācijas

¹² Latviešu botāniskie nosaukumi, sastādīti no *J. Ilstera*. Otrais salastījums. – Grām.: Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas 3. rakstu krāj. R., 1885, 69. lpp.

radušās ar lauku kopējam pašu tuvāko un vislielāko dzīvnieku zirgu (ziloņu, žirafu vai citu milžu šajā klimatiskajā joslā nav).

Kandavā *šaurlapu ceļteku* (*Plantago lanceolata*) dažas ģimenes dēvē par *uti*, jo šī augs ļoti sīkās sēklas grūti iztīrāmas no *āboliņa* (*Trifolium*) sēklām.

Ļoti bieži par asociāciju izraisītāju ir kalpojusi augs **izlietojuma funkcija**.

Vairākus augus tautas medicīnā lieto pret bezmiegu. Lietojuma funkcija runātājiem ir asociējusies ar nakti un miegu un bijusi par pamatu attiecīgas leksēmas izraudzīšanai augu nosaukumiem. Tā Latgales izloksnēm raksturīgie *zilās rudzupuķes* (*Centaurea cyanus*) nosaukumi *naktene*, *naksnene*, *naktenīte*, *naktenīca*, *naktinīca* u. c. tiem līdzīgie, šķiet, saistāmi ar apvidum īpatnēju ticējumu: sakaltētus rudzupuķu ziedus te dedzinājuši un ar to dūmiem apkūpinājuši nemierīgus bērnus, lai tie naktīs labāk gulētu.¹³

Ar miegu un nakti saistīti nosaukumi reģistrēti arī indīgajam augam *melnā naktene* (*Solanum nigrum*), piemēram, *miega zāle* Alsungā, Irlavā, Jūrkalnē, Padurē, Piltenē, Ventā, Zūrās, *naktenes* Irlavā, Pļaviņās, Skaistkalnē, *naktenicas* Pļaviņās. Kā 1885. gadā rakstīja botāniķis J. Ilsters “Stukmaņos (t.i., Pļaviņās) šo augu ņem pie nemierīgu bērnu mazgāšanas, lai tie nakti labāk guļ (kad negulēs, stādam diezgan ģists apreibināšanai!).”¹⁴

Kā zināms, augu dzīvē svarīga loma ir to apputeksnētājiem kukaiņiem. Pirmā vieta te pieder bitēm.

Ar vārdu *medus* vai *bite* veidoti vairāku nektāraugu nosaukumi izloksnē, jo runātājiem šie augi it kā asociējas ar bišu darbību. Tāpēc *madaras* (*Galium*) ir *medenes* Piltenē, *medulāji*

¹³ *Ēdelmane I.* Augu *Centaurea cyanus* un *Leucanthemum vulgare* nosaukumu semantika un izplatība latviešu valodā. Grām.: Dialektālās leksikas jautājumi. R., 1. sēj., 1986, 206. lpp.

¹⁴ Latviešu botāniskie nosaukumi, sastādīti no *J. Ilstera*. Otrais salasījums. – Grām.: Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas 3. rakstu krāj. R., 1885.

Alsungā, Jūrkalnē, *medulenes* Alsungā, Ancē, Jūrkalnē, *med(u)spuķe(s)* Dundagā, Padurē, Zūrās.

Ar biškopību saistīti nosaukumi ir arī augiem *baltais amoliņš* (*Melilotus alba*) vai *ārstniecības amoliņš* (*Melilotus officinalis*), ko dēvē par *bišu amoliņu* Ābeļos, Bērzpilī un *bišu ābolu* Nautrēnos, bet nektāraugus *ārstniecības vēšmēle* (*Anchusa officinalis*) sauc par *bišu nātrēm* Alūksnē un *sirds māteres* (*Leonorus cardiaca*) par *bišu mētru* Vecumniekos.

Arī *melisas* (*Melissa*) plaši dēvē par *bišu mētru*¹⁵ un *bišu zāli*¹⁶, līdzīgi arī lietuviešu izloksnēs *bičių žolė* un *bitzolės*¹⁷. Nosaukums acīm redzot veidojies no tā, ka bitēm tīkamās smaržas dēļ šo augu nereti mēdz ielikt bišu stropos saimes pieradināšanai vai pievilināšanai.

Veidojot augu nosaukumus, senais latvietis, labs dabas pazinējs un rūpīgs vērotājs, salīdzināja citas reālījas ar augiem un atrada potenciālu iespēju attiecīgo nosaukumu pārnestam izlietojumam.

Uz asociatīvas līdzības pamata veidotajos nosaukumos saskatāmi dzejai raksturīgi tropu veidi.

K.Kārklīš¹⁸ apcerējumā "Latviskie puķu nosaukumi" skaidro, ka tautas radošais gars parādās arī atsevišķu vārdu veidošanā un vārds kā dzejas darbs it bieži ir sastopams latviskajos puķu nosaukumos.

Piemēram, augs, kuru dēvē par *amarantu* (*Amarantus*), zieds atgādina asti. Izloksnēs to dēvē par *kaķasti*, *peļasti*, *lapsas asti*. Auga nosaukuma pamatā ir salīdzinājums, bet salīdzinājums ir metaforas veids, tātad nosaukuma pamatā ir metafora.

¹⁵ *Ašmanis K.* Latvijas flora. R., 1923, 208. lpp.

¹⁶ *Ašmanis K.* Latvijas flora. R., 1923, 208. lpp.

¹⁷ Lietuviškas botanikos žodynas I d. Redagavo *J. Dagys*. Kaunas, 1938, 218. lpp.

¹⁸ *Kārklīš K.* Latviskie puķu nosaukumi. – Krāj.: Ceļi. R., 1933, 3. laid., 67.–71. lpp.

Latviešiem šādu nosaukumu ir daudz – visas *kaķu un zaķu pēdiņas, vistu un vārnu kājas, kumeļu pēdas, uzpirkstītes* u. c. ir metaforas.

Puķu vārdos sastopama arī metonīmija, piem. nosaukums *purene* (*Caltha palustris*) cēlies no auga augšanas vietas, kas ir purvs, mitra pļava, ūdensbaseina mala. Metonīmija ir arī tādos augu nosaukumos kā *palagzdes, elksnenes, kūdrājas, grāvenes, elkšņu vijoles* u. c.

Tāpat augu nosaukumos spilgti redzama arī sinekdoha. Veselas virknes dažādu pazīmju vietā, kuras piemīt augam, augs nodēvēts tikai pēc kādas vienas tam piemītošās pazīmes. Arī tie nosaukumi, kas radušies uz metaforas un metonīmijas pamata, visbiežāk slēpj sevī arī sinekdohu. Piemēram, nosaukumā *kumeļpēda* (*Asarum europaeum*) no veselas virknes augam raksturīgu īpašību tā nosaukumā atspoguļota tikai viena, šī auga lapas izskata līdzība ar smiltis vai sniegā iemītu (vēl neapkalta) kumeļa pēdu.

Un, ja jau auga nosaukumu pamatā ir tropu veidi, tad tie tiešām veidojušies kā tautas dzejas darbi. Ar laiku vārds zaudē savu dzejisko dabu, jo izgaist viens no vārda elementiem sākotnējais priekšstats, kas bija pamatā nosaukuma izveidei. Šīs parādības cēlonis meklējams vārda nozīmes paplašināšanās procesā. Piem., vārdā *zāle* jau sen zudis krāsas priekšstats zaļš, kas ir nosaukuma pamatā¹⁹, tādēļ tagad sakām arī *zaļa zāle* (lai izteiktu šo nojēgumu, ka zāle nav nodzeltējusi; senāk, šķiet, iztika tikai ar vienu vārdu – *zāle*).

ASSOCIATIONS IN PLANT NAMES OF LATVIAN LANGUAGE

Summary

Most of plant names for Latvians are such as created on the base of different associations. Frequently those are

¹⁹ *Mtlenbahs K.* Latviešu valodas vārdnīca. Red., papild., turpin. *J.Endzeltins.* R., 1929–1932, 4. sēj., 698. lpp.

associations of functions, of appearance and use, however smell, taste, touch and sounds receive associations.

When investigating new forming concepts in man's consciousness, psychologists try to clear up so to say stimulus – an agent which creates associations, but linguists – a word which names the new reality.

Often the agent of associations is plant itself or some part of it: often flower form (for example: *Cypripedium calceolus* – *dzegužkurpītes* – *lady's slipper*), colour (*Rubus fruticosus* – *melnā avene* – *blackberry*), smell, growing place of plant, its intensive growing and bloom time and so on.

To compare others realities with plants, speakers find can use names figuratively.

Māra ŠNĒ

**PAR VISTAS NOSAUKUMIEM
LATVIEŠU VALODAS IZLOKŠŅU LEKSIKĀ**

Latvieša kā zemnieka dzīvē allaž liela vieta bijusi mājputniem, jo sevišķi vistai latvietim tik tuvam un arī nepieciešamam putnam. Par to vēstī arī šī tautasdziesma:

Kas kaitēja man dzīvot
Pie vistiņas, baltspārnītes;
Vistiņ' olu dējēja,
Es oliņu ēdēja.

Latviešu izlokšņu leksika sniedz bagātu un daudzpusīgu materiālu gan savvaļas, gan arī mājputnu apzīmēšanai, taču visvairāk nosaukumu, šķiet, ir tieši vistas raksturošanai. Šajā rakstā aplūkota šī mājputna nosaukumu daudzveidība dažādos Latvijas novados, arī vārdnīcās, pievērsoties galvenokārt nosaukumu semantiskajam un areālajam aspektam.

Literārajā valodā šī putna nosaukumi ir – *vista*, *perētāja vista* (LLVV 8, 544) un *klukste* ‘vista, kas perē vai vadā cāļus’ (LLVV 4, 271), kas uzlūkojams par sinonīmu nosaukumam *perētāja vista*. Bez tam sarunvalodā vēl sastopams nosaukums *tiba* – ‘vista’ (LLVV 7, 518).

Visvairāk izlokšņu leksikā ir tādi vistas nosaukumi, kas ietver tikai emocionālu attieksmi pret apzīmēto putnu, neraksturojot to ne pēc kādām konkrētām pazīmēm. Visbiežāk šiem nosaukumiem ir mīlinājuma nokrāsa. Daudzi apzīmējumi atrodami arī nosaukumam *perētāja vista*, resp., *klukste*.

Pārējie, ne tik bieži sastopamie nosaukumi raksturo vistu pēc:

- 1) ķermeņa izmēriem;
- 2) ārējā izskata, resp., ārējās līdzības ar kādu citu putnu;
- 3) ķermeņa apspalvojuma krāsas;
- 4) vecuma.

Šī mājputna literārais nosaukums *vista* tiek lietots pārsvarā visā Latvijas teritorijā. Tas reģistrēts arī K.Mīlenbaha

Latviešu valodas vārdnīcā (ME IV 626) un citās vārdnīcās (EH II 790; Dr 346; St 364; U 343; V 220).

Arī nosaukuma *vista* deminutīvs *vistiņa*, kam piemīt mīlinājuma nokrāsa, sastopams gandrīz visos Latvijas novados, mazāk to lieto Austrumlatvijā, kur galvenais deminutīvu darināšanas formants ir piedēklis *-eņ*.¹ Cirgaļos un Vecatē lieto ar piedēkli *-īn* darinātu deminutīvu *vistīna*. Lielā Vidzemes izlokšņu daļā deminutīvu darināšanā lieto piedēkli *-īn*.²

Bez šiem nosaukumiem, kam ir mīlinājuma nokrāsa, atsevišķos Latvijas novados izplatīti arī nosaukumi, kas izsaka zināmu nievājumu – *vistele* (Dienvidrietumlatgalē, arī Sinolē, Sēpelē, Vecatē), *vistene* (Sinolē), *vištele* (Zemgalē; U 343), *vištelīte* (Zemgalē). Nosaukumos *vištele*, *vištelīte* varbūt saglabājusies baltu *-š*- skaņa (sal. ar lietuviešu *višta*).

Īpatnējs ir Dienvidaustrumvidzemē lietotais deminutīvs *vistuška*. Tas, šķiet, ir darināts pēc analogijas ar krievu valodas deminutīviem.

Vistas nosaukumi *tiba*, *tita*, *tipa*, *ciba*, arī šo nosaukumu deminutīvi sastopami galvenokārt bērnu runā un uzlūkojami par mīlinājuma vārdiem. Nosaukumu *tiba* lieto Ziemeļvidzemē – *mēllā tiba dēj katru dienu* (Sinolē). Arī K.Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcā atrodams šis nosaukums (ME IV 179). Daudzveidīgi ir tā deminutīvi *tibiņa* (Koknesē, Vestienā, Krapē, Saikavā – ME IV 179), *tibiņš* (Svētciemā), *tibūte* (Sinolē), *tibītis* (Rūjienā), *tibīna* (Vecatē), *tibucīte* (Vestienā – ME IV 179), *tibuka* (Sinolē), *tibulīte* (Vecatē; ME IV 179). Kā redzams, arī šī nosaukuma deminutīvi ir izplatīti Ziemeļvidzemē, nedaudz arī Dienvidvidzemē (ap Vestienu).

Savukārt nosaukums *tita* un tā deminutīvs *titiņa* sastopams galvenokārt Ziemeļlatgalē – *vecmāmiņ, kādēļ peļēkā tita klibuo, kas viņai kājiņai vainas?* (Bejā). Nosaukums *tita*

¹ Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. – R., 1964., 317.lpp.

² Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. – R., 1964., 105.lpp.

nedaudz lietots arī Ziemeļvidzemē – Sinolē, Vecatē un Valmierā.

Nosaukums *tipa* un tā deminutīvs *tipiņa* reģistrēts tikai Dignājās izloksnē.

Bet nosaukumu *ciba* un tā deminutīvus lieto Vidzemē un nedaudz arī Kurzemē (Kuldīgā, Kursīšos, Strazdē), Latgalē (Dignājā) un Zemgalē (Stelpē – ME I 378). Nosaukums *ciba* reģistrēts arī K.Ulmaņa Latviešu-vācu vārdnīcā (U 348). Šī nosaukuma deminutīvi ir *cibiņa* (Stelpē – ME I 378; Sinolē, Strazdē), *cibiņš* (Svētciemā), *cibīte* (Sinolē), *cibule* (Sinolē), *cibulīte* (Dignājā), *cibulis* (Raunā, Grobiņā – ME I 379).

K.Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcā reģistrēts nosaukuma *ciba* variants *cibe* (Vaiņodē – ME I 378) un tā deminutīvs *cibīte* (ME I 378), kā arī nosaukumi *čibīte* un *čibulīte* (ME I 412). Sinolē un Zasā (ME III 407) lietots vistas mīlinājuma vārdiņš *puliņa*. Savukārt Svētciemā izplatīts vistas nosaukums *gāgiņš*, kuru gan parasti attiecinām uz zosīm. Šis nosaukums darināts no substantīva *gāga*, kura pamatā ir skaņu verbs *gāgināt* – ‘radīt raksturīgas stieptas balss skaņas (parasti par zosīm)’ (LLVV 3, 25; arī ME I 616).

Savukārt Priekulē ir reģistrēts vārdu savienojums *vistiņa gāgiņa* – *vistiņa gāgiņa, palīdzi dziedāt...* (Ld I 399). Šķiet, ka abos gadījumos *gāgiņš*, tāpat kā *ciba*, *tipa* u.tml. uzlūkojams tikai par vistas mīlinājuma vārdiņu. Tas neraksturo apzīmējamo putnu pēc tā balss skaņām. Par mīlinājuma vārdu uzskatāms arī Rēzeknē reģistrētais vistas nosaukums *visteņa māseņa* (PŠ I 322). Kā jau iepriekš minēts, Austrumlatvijā piedēklis *-eņ-* ir galvenais deminutīvu darināšanas formants.³

Dažādi ir nosaukumi perētājas vistas, resp., klukstes raksturošanai. Literārajā valodā izplatītais nosaukums *klukste* tiek lietots Vidzemē (ap Lubeju – ME II 234; Valmierā), kā arī Dignājā. Reģistrētas arī šī nosaukuma paplašinātas formas

³ Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. – R., 1964., 317.lpp.

klukstene (EH I 622; Laucienā), *klukstere* (EH I 622), *klukstētāja* (Alūksnē – ME II 234).

Džūkstē un arī Lubejas apkaimē līdzās nosaukumam *klukste* lieto nosaukumu *klukšķe*. K.Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcā reģistrēts vistas nosaukums ar reducētu *-k-* skaņu *klušķe* (ME II 238). Smiltēnē perētājas vistas raksturošanai lieto nosaukumu *kludze* (ME II 233), kas radies no verba *kludzēt* – ‘kladzināt’ (ME II 233). Bet Vecatē reģistrēts perētājas vistas nosaukums *klacka*, kura pamatā varētu būt verbs *klacināt* ‘kladzināt’ (EH I 607).

Austrumlatvijā un nedaudz arī Zemgalē un Kurzemē izplatīti perētājas vistas nosaukumi *perekle* (Varakļānos – ME III 201), *perēkle* (Bauskā – ME III 201), *perikle* (Aknīstē), *perele* (Rankā – EH II 224), *perene* (Sinolē; Lielsesavā – ME III 201), *pericka* (Sinolē, arī Konv 16, 31570), *perine* (Dignājā), *perenīca* (Sinolē; Vecpiebalgā – EH II 224), *pērklene* (Konv 16, 31636). Neierastāks no šiem nosaukumiem šķiet nosaukums *perenīca*, bet Austrumlatvijā piedēklis *-nīc-* ir tipisks sievišķo īpatņu nosaukumu darināšanas formants.⁴ Īpatnējs ir arī nosaukums *pērklene*, kura pamatā ir substantīvs *pērklis* – ‘perēklis’ (ME III 208). Savukārt Nīcā reģistrēti perētājas vistas nosaukumi *peringa* un *perindze*, kuri ir substantivizējušies adjektīvi – *aka viena perindze* – *grib perēt, a tām perindzēm nevar glābties*. Alūksnē sastopama šo nosaukumu saīsinātā forma *pere* (ME III 201).

Džūkstē izplatīts pavisam īpatnējs perētājas vistas nosaukums *cāle*, ko ļoti grūti saistīt ar vistu – *abjas divi cāles dēja bez jēgas* (EH I 262).

K.Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcā un arī citās vārdnīcās reģistrēti visdažādākie divvārdu nosaukumi perētājas vistas raksturošanai – *pereļu vista* (Ungurmuižā – EH II 224), *perēja vista* (Krustpilī, Meirānos – ME III 201; Biržos – EH II 224; U 199; Konv 16, 31572), *perikle vista* (Neretā, Aknīstē –

⁴ Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. – R., 1964., 320.lpp.

EH II 224), *perine vista* (Biržos, Gramzdā – EH II 224), *perīga vista* (Saldū, Varakļānos – EH II 224; Konv 16, 31599), *perīte vista* (Gramzdā – EH II 224), *perūkle vista* (Mežamuižā – EH II 225). Bet literārajā valodā pašreiz lietojamo nosaukumu *perētāja vista* tur neatrodam. Toties šis nosaukums pirms diviem gadsimtiem ir uzrādīts G.F.Stendera Latviešu leksikonā (St 193). Šajā vārdnīcā ir minēts arī divvārdu nosaukums, resp., vārdkopnosaukums *dējīga vista* – ‘laba dējējvista’ (St 39).

Izlokšņu leksikā mazāk atrodami vistas nosaukumi, kas putnu raksturo pēc tā ķermeņa izmēriem, ārējā izskata, resp., ārējās līdzības ar kādu citu putnu, kā arī ķermeņa apspalvojuma krāsas vai vecuma.

Ziemeļkurzemē (ap Ventspili, arī Nogali) pēc ķermeņa izmēriem sevišķi maza vistiņa tiek saukta par *krūpiņu* (EH I 662). Šī nosaukuma pamatā varētu būt apvidvārds *krupis* ‘rūķītis’ (ME II 287). Nosaukums *krūpiņš* radies nozīmes pārnesuma rezultātā no mazas cilvēkveida mitoloģiskas būtnes uz mazu vistu.

Ņemot vērā dažreiz pamanāmo vistas ārējo līdzību ar pūci, izlokšnēs, galvenokārt Zemgalē, darināti dažādi nosaukumi vistas raksturošanai. Šo nosaukumu pamatā ir vistas (galvas, kāju, knābja vai deguna) apspalvojuma līdzība ar pūces apspalvojumu.

Jau G.F.Stendera Latviešu leksikonā atrodams nosaukums *pūcite* – ‘vista, kas kā pūce noaugusi’ (St 210). Ar līdzīgu nozīmi ‘vista pūkainu galvu’ nosaukums *pūcite* lietots Zemgalē – *bij tādas bārzdziņas viņām, tās par pūcītēm sauca, ka tādas vistiņas bij, ta tādas pūcītes* (Tērvetē). Vietumis Zemgalē (Sņikerē, Ukros) lieto arī nosaukumu *pūce* ‘vista pūkainu galvu’ Vecaucē ar šo pašu nozīmi izplatīts nosaukums *pūcele*, bet Vadakstē *pūkaine*. Mērsragā līdzās tiek lietoti divi nosaukumi *pūcgalviņš* un *pūcītis* ‘vista ar spalvainām kājām’ Ap Dobeli izplatīts nosaukuma *pūkaine* deminutīvs *pūkainīte*, kam blakus lieto nosaukumu *ķepainīte*. Abu minēto nosaukumu nozīme ir ‘vista ar spalvainām kājām’. Savukārt ap

Zaļeniekiem lieto nosaukumus *pūknāse* (ME III 446) un *pūknāsis* (EH II 341) – ‘vista ar spalvainu knābi vai degunu’ – *baltraibā pūknāse gan iesākumā neņsuot gribējusi tupēt uz uolām* (Svētē).

Dažās Latvijas izloksnēs reģistrēti vistas nosaukumi, kas putnu raksturo pēc tā ķermeņa apspalvojuma krāsas. Vista ar sirmu vai raibu kaklu Dignājā tiek saukta par *sāmalī*. Šis nosaukums atvasināts no apvidvārda *sāms* – ‘raibs’ (ME III 803). Sinolē izplatīti vistas nosaukumi *raibūte*, *čēkulīte* un *pākste*, kuru nozīme ir ‘vista, kam kakls un aste tumšāki’ Savukārt J.Langija Latviski-vāciskā vārdnīcā reģistrēti vistas vārdkopnosaukumi *raiba vista* (Lg 349) un *lāseina vista* (Lg 349).

Izlokšņu leksikā atrodami atsevišķi nosaukumi, kas raksturo vistu pēc vecuma. Vecas vistas apzīmēšanai Rundālē un Susējā lieto nosaukumu *ūbeliene*, kas, liekas, darināts no apvidvārda *ūbelis* ‘vecs zirgs’ (ME IV 403). Nosaukums *ūbeliene* radies nozīmes pārnese rezultātā no veca zirga uz vecu vistu. Vecpiebalgā veca vista tiek saukta par *klucku* (EH I 621), bet Sinolē par *klučku*. Savukārt Vecatē vecu vistu raksturošanai lieto nosaukumus *caba* un *capa*. Nosaukums *caba* vecu vistu apzīmēšanai tiek izmantots arī Dignājā. Turpretī vecuma ziņā mazāku vistu apzīmēšanai Vecatē lieto šo nosaukumu deminutīvus *cabīna* un *capīna*. Vistas, kam ir mazulis vai mazuli, t.i., cāļa vai cāļu mātes apzīmēšanai Vidzemē (Vecatē, Vecpiebalgā, Drustos, Ķieģeļos) lieto nosaukumu *cālene*. Gados jaunu vistu raksturošanai Cirgaļos un Džūkstē izplatīts nosaukums *vistene* (ME IV 626), bet Rucavā – *vistēna* (EH II 790). Lubānas apkaimē lieto nosaukuma *vistēns* paplašināto formu *vistalēns* (EH II 790).

Kā redzams, Latvijas teritorijā tiek lietoti dažādi nosaukumi vistas raksturošanai. Taču vislielākā nosaukumu daudzveidība vērojama Ziemeļkurzemē, Zemgalē, kā arī Ziemeļaustrumvidzemē.

SAĪSINĀJUMI

Dr – Dravnieks J. Latvju-krievu vārdnīca. R., 1923.

EH – Endzelīns J. un Hauzenberga E. Papildinājumi un labojumi K.Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. I–II. R., 1934.–1946.

Konv – Latviešu konversācijas vārdnīca. I–XX. R., 1927.–1940.

Ld – Latvju dainas. I sēj. – R., 1989.

LLVV – Latviešu literārās valodas vārdnīca. 1.–8.sēj. R., 1972.–1996.

Lg – Langijs J. Latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku. R., 1936.

ME – Mīlenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Red., papild., turpin. J.Endzelīns. I–IV R., 1923.–1932.

PŠ – Latviešu tautas pasakas un teikas. Sakop. un red. P.Šmits. I sēj. – R., 1925.

St – Stender G.F. Lettisches Lexikon. Mitau, 1789.

U – Lettisches Wörterbuch. Teil I. Lettisch-deutsches Wörterbuch von Bischof C.C.Ulmann. R., 1872.

V – Valdemārs Kr. Krievu-latviešu-vācu vārdnīca. R., 1872.

**ABOUT THE NAMES OF HEN
IN THE VOCABULARY OF LATVIAN DIALECTS****Summary**

There are many names of birds registered in the material of Latvian dialects, but the names of hen are most frequent.

This article deals with semantic and areal aspect of the names of hen. The names of hen, which have only emotional attitude to the bird, are most frequent. These names have mainly shade of endearment (for example, *tita*, *ciba*). Brooding hen has many names (for example, *klukste*, *kludze*, *perele*, *perenīca*).

The other names characterize the hen according to:

1) body's measure (for example, *krūpiņš*);

2) appearance (for example, *pūcīte*, *pūkaine*, *pūknāsis*);

3) colour of feathering (for example, *sāmale*);

4) age (for example, *caba*, *cabīna*).

The greatest diversity of the names of hen is in North Kurzeme, Zemgale and North-east Vidzeme.

Sarmīte LAGZDIŅA

**MŪSDIENU PRINCIPU IZMANTOŠANAS
IESPĒJAS LATVIEŠU VALODAS VĀRDŠĶIRU
KLASIFIKĀCIJĀ**

1. Izmantojot valodas materiāla praktiskā analīzē Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā (turpmāk Mllvgr) pieņemto un vēl arvien spēkā esošo vārdšķiru klasifikāciju, bieži rodas situācija, kad kāda vārda ieskaitīšana noteiktā vārdšķirā ir problemātiska. Nevis tāpēc, ka tie vienmēr būtu t.s. pārejas zonu vārdi, kuru vārdšķirisko piederību ir objektīvi grūti izšķirt, bet galvenokārt tāpēc, ka pašā vārdšķiru sistēmā atklājas daļējs kritēriju pretrunīgums, baltie plankumi un neatbildēti jautājumi.

Šķiet, ir pienācis laiks arī latviešu valodniecībā pārskatīt tradicionālo vārdšķiru klasifikācijas sistēmu. Raksta nolūks ir dot ieskatu šajā problēmā un rosināt morfoloģijas speciālistus tā risināšanai.

Tā kā latviešu valodniecībā pēc Mllvgr vārdšķiru sistēmas izveides problēma kopumā nav apcerēta, pievērsos mūsdienu ģermānistikas literatūrai. Vācu valoda ir pietiekami tuva latviešu valodai, lai tur varētu meklēt atbildes vismaz uz dažiem jautājumiem. Turklāt paši vācu valodnieki uzsver, ka, atskaitot dažus konkrētus katrai valodai specifiskus jautājumus, vārdšķiru klasifikācijas problēma mūsdienās ir visu Eiropas valodu problēma.

Eiropas valodu tradicionālā vārdšķiru sistēma nāk no antīkās tradīcijas, kur vārdšķiras sākotnēji atvedinātas no noteiktām loģiskām kategorijām. Kaut gan ar laiku veidojies mūsdienās jau neapšaubāmais priekšstats par vārdšķiru kā pašas valodas kategoriju un vārdšķiru raksturojumā iesaistītas tīri valodiskās formālās un semantiskās pazīmes, tomēr arī mūsdienu tradicionālajā valodniecībā vārdšķiru pamatinventārs palicis tas pats sākotnējais (9 vai 10 vārdšķiras ar nelielām variācijām

konkrētās valodās vai dažādos hronoloģiskos posmos).
Atgādināšu Mllvgr doto iedalījumu 10 vārdšķirās:

<u>Patstāvīgie vārdi</u>	<u>Palīgvārdi (funkcionālie vārdi)</u>
Lietvārds	Prievārds
Adjektīvs	Saiklis
Skaitļa vārds	Partikula
Vietniekvārds	Izsaukmes vārds
Verbs	
Adverbs	

Agrākās gramatikās dažkārt ir 9 vārdšķiras, galvenokārt tāpēc, ka netiek šķirts saiklis no partikulas, arī robežas starp tiem ne vienmēr atbilst Mllvgr skatījumam.

Šāda vai ļoti līdzīga vārdšķiru inventāra relatīva stabilitāte dažādās valodās un ilgstošā laikposmā rada priekšstatu, ka tas ir vienīgais iespējamais vārdšķiru klasifikācijas variants un ka tas vislabāk atspoguļo objektīvos valodas faktus. Tāpēc tradicionālajās gramatikās vārdi netiek katru reizi par jaunu iedalīti vārdšķirās pēc noteikta kritērija vai kritēriju sistēmas un izstrādātas jaunas, pilnīgākas vārdšķiru identifikācijas pazīmes jeb definīcijas; vārdšķiru inventārs visumā tiek pārņemts gatavā veidā no iepriekšējām gramatikām līdz ar tradicionālajām definīcijām vai bieži pat bez kādas definīcijas (kā, piemēram, J. Endzelīna “Latviešu valodas gramatikā”) kā kaut kas aksiomātisks.

Kā trāpīgi izteicies Ļ. Ščerba, šāds stāvoklis visumā apmierināja praktiskās vajadzības, tāpēc ilgu laiku “tikai retam ienāca prātā pārbaudīt tradicionālās vārdšķiru nomenklatūras pamatošību un konsekventumu” [3, 124]. Turklāt tradicionālajai vārdšķiru sistēmai neapšaubāmi ir savs racionālais kodols – par to liecina jau kaut vai tas, ka visos jaunākos klasifikācijas variantos daļa tradicionālo vārdšķiru saglabājas tīrā veidā, bet pārējās lielākoties tikai maina savu rangu, kļūstot par kādas citas

vārdšķiras apakšklasi vai, tieši pretēji, par augstāka līmeņa klasifikācijas vienību, kas tālāk dalās vairākās vārdšķirās.

Un tomēr mūsdienu valodniecības un it sevišķi strukturālisma straujās attīstības rezultātā gadsimta otrajā pusē kļuva nepieciešams pārvērtēt vērtības arī vārdšķiru jomā. Mūsdienu valodniecības princips ir orientācija uz pašas valodas parādību izpēti visā to komplicētībā un pretrunīgumā. Tai pašā laikā tiek atzīts, ka šī komplicētā un pretrunīgā izpētes objekta – valodas – teorētiskajam atspoguļojumam jābūt sistēmiskam un nepretrunīgam, pretējā gadījumā tam nav pietiekamas izziņas vērtības [5, 48]. Atspoguļojumam, protams, jābūt adekvātam, t.i., tam jāatklāj objekts visā tā komplicētībā un pretrunīgumā, taču stingri šķirot objekta dažādos līmeņus un aspektus un tikai pēc tam parādot to kopsakarības.

No šāda viedokļa vērtējot tradicionālo vārdšķiru sistēmu, tika konstatēts, ka tā minētās prasības neapmierina: gan vārdšķiru aprakstā, gan pašā klasifikācijā vērojams noteikta principa trūkums, semantiskā, morfoloģiskā un sintaktiskā kritērija amorfs un nekonekvēnts lietojums. Kritēriji neveido noteiktu hierarhisku sistēmu, līdz ar to pašā sistēmā vērojams zināms pretrunīgums, vārdšķiras nav pietiekami definētas un norobežotas.

2. Tradicionālās sistēmas pārvērtēšana bija stimuls dažādu jaunu vārdšķiru klasifikāciju izstrādāšanai, ņemot par pamatu gan vienu kritēriju semantisko, morfoloģisko vai sintaktisko, gan dažādas to kombinācijas noteiktā hierarhiskā secībā.

Un izrādījās, ka atkarībā no vienīgā vai primārā kritērija izvēles un tā izmantojuma konsekventuma (resp. izpratnes) var iegūt ļoti atšķirīgu vārdšķiru inventāru. Ilgu laiku savu tradicionālo seju jebkurā klasifikācijas variantā saglabāja vismaz verbs un lietvārds. Šodien jau sastopamas arī klasifikācijas, kur no verba kategorijas nodalīti atsevišķā vārdšķirā palīgverbi, un klasifikācijas, kur lietvārdi apvienoti vienā substantīvisko vārdu šķirā kopā ar substantīvajiem vietniekvārdiem. Sakarā ar

vispārējo atteikšanos no tīri semantiskā klasifikācijas principa (par to skat. tālāk) samērā liela vienprātība ir tradicionālā skaitļa vārda traktējumā — pa lielākai daļai tas pilnīgi pazudis kā atsevišķa vārdšķira un kļuvis par semantisko grupu citu vārdšķiru ietvaros (šo kategoriju apvieno tikai semantiskā pazīme, t.i., skaita vai secības nojēgums, formālās pazīmes liek to ieskaitīt adjektīvos, lietvārdos un adverbos). Pārējās atšķirības no tradicionālās sistēmas lielākoties vēl nav vispāratzītas, un katra no tām sastopama tikai dažos klasifikācijas variantos. Piemēram, partikulas bieži iekļautas adverbos vai otrādi (tas gan vismaz daļēji saistīts arī ar terminoloģijas specifiku vācu valodā, kur ar vārdu *Partikel* nosauc gan partikulu latviešu valodniecībā pierastajā izpratnē, gan visas nelokāmās vārdšķiras kopā); prievārdi un saikļi dažkārt apvienoti vienā saistītāvjārdū šķirā; citreiz saikļi diferencēti divās vārdšķirās — konjunkturos un subjunkturos (jāatzīst, ka sintaktiskā atšķirība starp sakārtojuma un pakārtojuma saikļiem nav mazāk spilgta un būtiska kā sintaksē starp diviem galvenajiem salikta teikuma veidiem — sakārtotu un pakārtotu teikumu); izsauksmes vārds te vispār izņemts no vārdšķiru sistēmas, te apvienots uz sintaktiskās funkcijas līdzības pamata ar dažiem citiem vārdiem teikuma ekvivalentos.

Tātad atkarībā no izmantotajiem kritērijiem iegūst dažādu rezultātu. Te jāuzsver, ka runa ir tikai par klasifikācijas kritēriju izvēli, par paša vārdšķiru inventāra izstrādāšanu, kur iespējamās dažādas pieejas atkarībā no valodnieka pārstāvētās koncepcijas. Neviens nenoliedz, ka pēc kāda viena principa izdalītajām vārdšķirām pēc tam jādod pilnīgs un objektīvs visu aspektu un iespējamo pazīmju apraksts, sīkāks iedalījums semantiskajās, morfoloģiskajās un sintaktiskajās apakšklasēs un to raksturojums.

O. Moskaļska nosauc vārdšķiru par tai piederīgo konkrēto vārdu funkcionēšanas gramatisko modeli un salīdzina to ar teikuma gramatisko modeli sintaksē [3, 139]. Šīs būtiskās īpašības dēļ vārdšķira ir viena no gramatikas pamatkategorijām,

kas kā vārda raksturojums tiek attiecināta uz morfoloģiju, bet tai pašā laikā saista arī vārdu ar teikuma resp. sintakses līmeni.

Starp citu, vācu valodā ir izdarīts mēģinājums reģistrēt visas iespējamās vārdu pazīmes morfoloģiskajā, sintaktiskajā, loģiski semantiskajā un prosodiskajā līmenī, kuras kaut kādā ziņā var ietekmēt un raksturot vārdu gramatiskās funkcionēšanas īpatnības [3, 127–136]. Izstrādāti 24 testi, kas ietver, piemēram, tādas jautājumus kā vārda morfoloģiskās kategorijas, spēja pildīt noteiktas sintaktiskās funkcijas, iespējamā pozīcija teikumā, iespējamie sintaktisko sakaru veidi, iespējamās transformācijas (piemēram, pozīcijas maiņa teikumā vai spēja aizstāt attiecīgo vārdu ar semantiski ekvivalentu konstrukciju), spēja funkcionēt atsevišķa izteikuma statusā, spēja saistīties ar vienlīdzīgu teikuma locekli, spēja eliminēt attiecīgo vārdu teikumā, dažādas tulkojuma iespējas citās valodās, spēja atbildēt uz jautājumu, spēja uzņemt teikuma loģisko uzsvāru, loģiski gramatiskā semantika, iespējamā loma teikuma aktuālajā daļījumā un loģiskā spriedumā utt. Pozitīvas atbildes gadījumā jautājumi tiek diferencēti sīkāk. Iespējamo atbilžu variantu (resp. vārdu iespējamo gramatiski relevanto pazīmju) kopējais skaits šajā reģistrā ir 194. Protams, katram konkrētam vārdam šo pazīmju skaits ir daudz mazāks. Taču kopumā, pēc autora domām, vārdšķiru pilnīgā aprakstā jāuzrāda visas attiecīgajai vārdšķirai un tās sīkākajām apakšgrupām piemītošās pazīmes no šī saraksta, tikai tad pašas vārdšķiras, kā arī to semantiskās, morfoloģiskās un sintaktiskās apakšgrupas būs pilnīgi norobežotas un izsmeltoši aprakstītas.

Protams, nebūtu saprātīgi izdalīt kā atsevišķu vārdšķiru katru sīkako vārdu grupu ar pilnīgi vienādām visu līmeņu pazīmēm. Vārdšķiras ir augstākā ranga iedalījums, kuru ietvaros izdalāmas grupas, apakšgrupas un tā tālāk līdz pat individuālām īpatnībām. Tāpēc katrā vārdšķirā ir centrs un perifērija. Centrā visu līmeņu un aspektu pazīmes ir savstarpēji atbilstošas, un katra no tām izteikti norobežo attiecīgo vārdšķiru no pārējām. Perifērijā dažu no raksturīgajām pazīmēm var nebūt, bet dažas

var būt kopīgas ar citām vārdšķirām. Taču teorētiski definētajai vārdšķiras diferenciālajai pazīmei būtu jāpiemīt visiem attiecīgās vārdšķiras vārdiem un tikai tiem, lai neveidotos pārejas zonas, kas atbilst vairāku vārdšķiru definīcijām. Tāpēc tik svarīga ir kritēriju izvēle un to konsekvents lietojums.

3. Pēdējā laikā vairums valodnieku ir vienisprātis, ka semantiskais kritērijs neder par vienīgo vai primāro pamatu vārdšķiru klasifikācijai. Ja ar semantisko kritēriju saprot kategoriālo vispārināto nozīmi, ar kuru it kā definētas patstāvīgās vārdšķiras arī Mllvgr, tad jāatzīst, ka pilnā mērā savu uzdevumu viennozīmīgi definēt vārdšķiru pilda tikai verba kategoriālā nozīme (procesualitāte) un lietvārda kategoriālā nozīme (priekšmetiskums). Jau adjektīva un adverbā nošķiršanā izrādās neiespējami iztikt tikai ar semantiskiem jēdzieniem un jāņem palīgā sintaktiskais kritērijs: piemēram, adjektīvs Mllvgr definēts kā vārdšķira, kas izsaka priekšmeta pazīmi, adverbs kā vārdšķira, kas izsaka darbības, stāvokļa, pazīmes pazīmi (faktiski lietvārda resp. verba, adjektīva, adverbā pazīmi; sal. *lēna skriešana lēni skriet*). Pārējām vārdšķirām, it sevišķi nelokāmām, semantikas noteikšanā vispār ir neizbēgams subjektīvisms – ja pieņem, ka tām vispār ir šāda no leksiskām nozīmēm vispārināta kategoriālā semantika; nelokāmās vārdšķiras praktiski tiek definētas ar sintaktisko funkciju.

Ir arī uzskats, ka katrai vārdšķirai, ieskaitot nelokāmās, ir sava gramatiskā nozīme, kas izriet no to sintaktiskās funkcijas un citām gramatiskajām īpašībām (piemēram, lietvārdam jebkura īstenības fenomena priekšmetiskojums; vietniekvārdam – netieša references izteikšana, norādot uz citu vārdu, kas nosauc attiecīgo objektu). Šāda semantiskā klasifikācija būtu konsekventa un lielā mērā informatīva, taču jau pats apzīmējums “gramatiskā nozīme” liecina, ka tā izriet no vārdu gramatiskajām īpašībām un attiecībā pret tām ir sekundāra, tātad arī nebūtu izmantojama par vienīgo vai primāro kritēriju.

Šķiet, ir taisnība kritiskajam atzinumam, ka neatkarīgi no savām teorētiskajām deklarācijām arī semantiskā virziens

pārstāvji vārdšķiras faktiski izdala pēc formāliem rādītājiem, t.i., pēc gramatiskām pazīmēm, un tikai pēc tam abstrakcijas ceļā atrod tām vairāk vai mazāk adekvātu semantisko raksturojumu.

Ir vērts pieminēt arī dažas vispārteorētiskas atziņas: “Kaut gan semantika pieder pie valodas iekšējās uzbūves, vēl vairāk – tā ir valodas būtība un sūtība, tomēr nedrīkst pētīt valodu, analizējot tās mazāk uzskatāmo un grūtāk formalizējamo aspektu semantiku, vispirms nenodarbojoties ar valodas formālo struktūru. Nozīme ir pārāk svarīga un komplicēta lieta, lai uz to balstītos valodas analizē. Valodas pētīšanu, strukturēšanu un kategoriju izdalīšanu nedrīkst *sākt* ar nozīmes analīzi, tā ir *jānoslēdz* ar nozīmes analīzi kā valodas analīzes augstāko pakāpi.” [3, 123–124] Un: “Jāpētī, kā valoda pati sadalās vārdšķirās, ko konkrētā valoda šķir un ko nešķir. Pats par sevi saprotams, ka šādām [t.i., objektīvām – S.L.] kategorijām obligāti piemīt arī formālās pazīmes. Ja tādu formālu pazīmju nav [t.i., ir tikai eventuāla semantiska atšķirība – S.L.], valodas sistēmā nav arī attiecīgas kategorijas.” [3, 124]

4. No teiktā jau skaidrs, ka vispāratzīts kļuvis uzskats par gramatisko kritēriju kā vienīgo ceļu, kas principā ļauj iegūt objektīvu, izsmeltošu un nepretrunīgu vārdšķiru klasifikāciju. Te gan jāpiebilst, ka šāds secinājums iegūts, nodarbojoties galvenokārt ar nelokāmo vārdšķiru klasifikācijas problēmām. Lokāmajām vārdšķirām visumā piemīt semantikas, morfoloģijas un sintaktiskās funkcijas paralēlisms, tā ka līdzīgu rezultātu teorētiski var iegūt, izejot no jebkura kritērija.

Gramatisko kritēriju nosacīti var sadalīt morfoloģiskajā un sintaktiskajā, kas gan ir funkcionāli cieši saistīti, tomēr analizē norobežojami. Tāpēc teorētiski pastāv jautājums, kurš no tiem vai varbūt abi būtu ņemami par pamatu vārdšķiru klasifikācijai. Samērā viegli ir atrisināms jautājums, vai morfoloģiskais kritērijs var būt par vienīgo. Acīmredzot tas nebūtu lietderīgi, jo visi vārdi bez morfoloģiskās formu sistēmas veidotu vienu vārdšķiru. Turklāt morfoloģiskās pazīmes nav

būtiskākās, tās nav pašmērķis, bet tikai mehānisms, kas nodrošina vārdu funkcionēšanu teikumā.

Atliek divi vārdšķiru klasifikācijas principi, kas arī dominē, piemēram, vācu valodniecībā. Viens no tiem ir klasifikācija pēc tīri sintaktiskā kritērija. Šis kritērijs ir spējīgs raksturot jebkuru vārdu (katrs vārds kaut kādā veidā funkcionē teikumā vai pats veido teikuma analogu). Tas ir universāls un absolūti konsekvents kritērijs, kas ir pietiekams visām vārdšķirām, bet daļai (nelokāmajām vārdšķirām) pat nepieciešams. Turklāt sintaktiskais kritērijs būtībā ietver sevī arī visus pārējos, jo sintakse ir līmenis, kurā izpaužas vārda formu sistēmas un semantikas potences. Taču sintaktiskais kritērijs, pirmkārt, ir vismazāk uzskatāmais (sintaktiskā funkcija ir samērā augstas pakāpes abstrakcija), otrkārt, ar to iegūtā vārdšķiru sistēmā ir neizbēgamas būtiskas atšķirības no tradicionālās sistēmas, kurā sintaktiskais kritērijs ir pakārtots semantiskajam un morfoloģiskajam.

Piemēram var derēt G. Helbiga vācu valodai izstrādātā 7 vārdšķiru sistēma [5, 38]: verbs, substantīviskie vārdi (apakšgrupas lietvārds, substantīviskais vietniekvārds), adjektīvs (ieskaitot adjektīviskos skaitļa vārdus), adverbs, 1. tipa funkcionālie vārdi (artikuli jeb lietvārda pavadoņi, ieskaitot adjektīviskos vietniekvārdus), 2. tipa funkcionālie vārdi (saistītārvārdi; apakšgrupas prievārdi, saikļi), 3. tipa funkcionālie vārdi (adverbiem līdzīgie vārdi; apakšgrupas partikulas, modālie vārdi, teikuma ekvivalenti, ieskaitot izsaukmes vārdus). Šajā klasifikācijā ievērots princips izdalīt pēc iespējas mazāk primārā dalījuma klašu jeb vārdšķiru (daudzas apakšgrupas atbilst vārdšķirām tradicionālajā izpratnē).

Otrs mūsdienās atzītais princips ir vārdšķiru klasifikācija pēc morfoloģiskā kritērija lokāmiem vārdiem un pēc sintaktiskā kritērija nelokāmiem vārdiem. Tā kā morfoloģiskie rādītāji ir tieši uztverami un uzskatāmāki nekā abstraktās sintaktiskās attieksmes, šī pieeja ļauj vienkāršot lokāmo vārdšķiru definīcijas. Kombinēto morfoloģisko un

sintaktisko kritēriju var nosaukt arī par vienotu gramatisko kritēriju, kura ietvaros atkarībā no konkrēto vārdu īpatnībām priekšplānā tiek izvirzīts viens vai otrs gramatiskā kritērija aspekts. Gramatisko kritēriju, sākot ar morfoloģisko un beidzot ar sintaktisko, izmanto, piemēram, V. Flēmigs, secīgi iegūstot 9 vārdšķiras [2, 356–359]: vispirms vārdi tiek dalīti konjugējamos (verbs) un nekonjugējamos; nekonjugējamie tiek dalīti deklinējamos un nedeklinējamos, deklinējamie tālāk pēc papildu morfoloģiskām pazīmēm (lietvārds, adjektīvs, vietniekvārds), nedeklinējamie – tālāk pēc sintaktiskām pazīmēm (modālvārds, adverbs, partikula, prievārds, saiklis). Interjekcijas šajā sistēmā vispār neietilpst (jo “tās nav vārdšķiras gramatiskā nozīmē”).

Teorētiskā aspektā šādas pieejas mīnuss ir tas, ka, konsekventi lietojot morfoloģisko kritēriju kā primāro, visi nelokāmie elementi, ko esam raduši ietvert, piemēram, lietvārda vai adjektīva kategorijā (*Tartu, rozā*), nonāktu pie nelokāmiem vārdiem, kur tiem saskaņā ar sintaktiskajām funkcijām un nozīmi (un arī mūsu izjūtu) faktiski nemaz nebūtu vietas; savukārt, modificējot morfoloģiski iegūtos rezultātus atkarībā no sintaktiskās funkcijas (piemēram, uz sintaktiskā lietojuma analogijas pamata ievietojot nelokāmo *Tartu* tai pašā vārdšķirā kā *Rīga, rozā* - turpat kur *zaļš* utt.), gramatiskais kritērijs kļūst par formālu, tikai didaktisku apsvērumu nosacītu izkārtņi sistēmai, kas faktiski klasificēta pēc sintaktiskā kritērija. Tomēr šāds kompromiss nav apriori noraidāms, jo vārdšķiru klasifikācijas sistēmai jāatbilst ne tikai noteiktām teorētiskām prasībām, bet jābūt arī pietiekami vienkāršai, pārskatāmai un praktiski lietojamai.

Cenšoties organiski apvienot sintaktisko un morfoloģisko kritēriju, U. Engels izstrādājis vācu valodai vārdšķiru klasifikāciju pēc distributīvā kritērija, par izejas punktu ņemot vārda celmu, bet gramatisko kategoriju formālos rādītājus (galotnes utt.) uzskatot par distribūcijas elementiem [1, 18–19]. Līdz ar to morfoloģiskie formanti tiek nostādīti vienā

līmenī ar vārda sintaktisko apkaimi tiešā nozīmē. Šajā klasifikācijā ievērotas visas būtiskās distribūcijas atšķirības jau primārajā dalījumā, tādējādi iegūstot 15 vārdšķiras: verbi, lietvārdi, determinatīvi (tradicionālie adjektīviskie vietniekvārdi u.c. lietvārda pavadoņi), adjektīvi, vietniekvārdi (tradicionālie substantīviskie vietniekvārdi), prievārdi, subjunktori (pakārtojuma saikļi), konjunktori (sakārtojuma saikļi), adverbji, modālparkulas (atbilst dažu citu klasifikāciju modālvārdiem), vēl trīs vācu valodai specifiskas partikulu sintaktiskās klases (atšķiras ar iespējamo pozīciju teikumā; latviešu valodā tās, domājams, būtu apvienojamas vienā partikulu klasē), saitiņpartikulas (sal. latviešu *bail*, *žēl*), teikuma ekvivalenti.

Vēl gribētos pieminēt vācu valodnieces N.Nauas 12 vārdšķiru klasifikāciju pēc gramatiskā kritērija, kas ir interesanta ar to, ka izstrādāta tieši latviešu valodai [4, 9–10]: verbi, palīgverbi, saitiņas, lietvārdi, adjektīvi, vietniekvārdi, adverbji, predikatīvi (atbilst U. Engela saitiņpartikulām), kvantificējošie vārdi (*pāris*, *daudz* u.tml.), adpozīcijas, saikļi, partikulas.

Kā redzams no iepriekšējiem piemēriem, arī viena un tā paša kritērija ietvaros pastāv izvēle starp vārdšķiru sistēmu ar minimālu primāro kategoriju skaitu un detalizētāku sistēmu, kur citu sistēmu vārdšķiru apakšgrupas var parādīties kā atsevišķas vārdšķiras. Rezultāts atkarīgs no tā, kādā dziļumā jeb apjomā primārās klasifikācijas stadijā ņem sintaktisko kritēriju: tikai vārda sintaktisko funkciju, arī distribūciju, t.i., pozīciju teikumā un iespējamus saistījumus, vai arī t.s. dziļās struktūras sintaktiskās īpatnības, kas nav konstatējamas virsējā struktūrā un atklājas tikai transformācijās.

5. Acīmredzot arī latviešu valodā pastāv iespēja veidot dažādas vārdšķiru sistēmas vai nu tieši pēc kāda no minētajiem vai citiem paraugiem, modificējot to atbilstoši latviešu valodas īpatnībām, vai izstrādājot pilnīgi jaunu sistēmu, un katrai no tām būtu savas priekšrocības un savī trūkumi. Taču attiecībā uz latviešu valodu būtisks ir arī fakts, ka latviešu valodniecībā – ja atskaita jau minēto N. Nauas izstrādāto klasifikāciju – vēl vispār

nav izdarīti mēģinājumi pārskatīt tradicionālo vārdšķiru sistēmu un piedāvāt citu variantu, nemaz nerunājot par vairākiem konkurējošiem variantiem (jāpiebilst, ka tam nav arī nepieciešamo teorētisko un praktisko priekšdarbu). Citiem vārdiem, latviešu valodniecībā vēl nav mūsdienu vārdšķiru klasifikācijas tradīcijas. Tāpēc katra jauna vārdšķiru sistēma vismaz sākumā pretendēs uz vienīgās statusu, un mums jābūt piesardzīgiem, lai nezaudētu pēctecību, t.i., lai neradītu pārāk lielu plaisu starp līdzšinējo, tradicionālo vārdšķiru sistēmu un varbūtējo jauno sistēmu, kaut arī tās pamatā būtu nevainojami zinātniski principi. Acīmredzot pagaidām jācenšas maksimāli saglabāt tradicionālo vārdšķiru inventāru un nosaukumus, mainot kaut ko tikai tad, ja paši valodas fakti to nepieciešami prasa; jaunievedumi būtu atstājami galvenokārt vārdšķiru definīcijām resp. norobežošanai, kā arī apraksta metodikai, ieviešot tajā konsekvenci un sistēmiskumu.

Vienu šādu "piesardzīgu" latviešu valodas vārdšķiru klasifikācijas sistēmu es gribētu piedāvāt. Pašlaik gan tā ir tikai empīriskā pagaidu klasifikācija mana tiešā darba (vienkārša teikuma sintakses) vajadzībām. Tāpēc, ja arī šī sistēma tiktu visumā akceptēta, tā vēl būtu jāpamato teorētiski un pašas vārdšķiras jādefinē. Taču, manuprāt, šī klasifikācija atspoguļo vienu no variantiem, kā latviešu valodas vārdu krājums pats dalās gramatiskajās klasēs. Tā pamatā ir vārdu sintaktiskā uzvedība, tāpat tā ir viena no sintaktiskās klasifikācijas iespējām, kas visumā atbilst arī kombinētajai morfoloģiski sintaktiskajai (gramatiskajai) klasifikācijai.

Ilustrēšu šo variantu, aplūkojot tikai atšķirības no tradicionālās vārdšķiru sistēmas.

1. Atsevišķā vārdšķirā būtu izdalāmi modālvārdi *noteikti, varbūt, laikam, neapšaubāmi, patiesībā, cerams, šķiet, diemžēl, patiesām, šķietami, dabiski, acīmredzot* u.tml. Morfoloģiski tie atbilst adverbiem vai citu vārdšķiru vārdiem un to formām un bieži ir homonīmi konkrētiem citu vārdšķiru vārdiem (šī homonīmija ir viens no argumentiem par labu

modālvārdu izdalīšanai), virsējā sintaktiskajā struktūrā tie novietojas līdzīgi adverbjiem. Taču atšķirībā no homonīmjiem citu vārdšķiru vārdiem, kas funkcionē kā teikuma faktiskā jeb propositīvā satura komponenti, modālvārdi reprezentē atsevišķu dziļās sintaktiskās struktūras teikumu, kurā izteikts runātāja subjektīvs vērtējums par teikuma propositīvo saturu (par to liecina jau modālvārdu nozīmes atšķirība no homonīmjiem vārdiem). No šīs modālvārdu būtības izriet arī to pārējās sintaktiskās īpatnības: piemēram, tie pieļauj transformāciju, kurā modālvārda saturs ietverts virsteikumā, bet izejas teikuma propositīvais saturs – palīgteikumā (*Viņš patiesībā to vēl nezina* → *Patiesībā ir tā, ka viņš to vēl nezina*); ar modālvārdu bieži var atbildēt uz vispārīgo jautājumu (*Vai viņš atnāks? – Laikam*); modālvārdi (it sevišķi ar citām vārdšķirām homonīmjiem) bieži ir savrupināti no pārējā teikuma vai pat vienmēr parādās savrupinātā pozīcijā (*Tā patiesi būs labāk / Patiesi, tā būs labāk; Viņš, cerams, atnāks*); modālvārdi teikumā nav noliedzami (**Viņš ne laikam atnāks; *Viņš, ne cerams, atnāks*), tiem nav arī leksisko atvasinājumu ar *ne-* vai arī šie atvasinājumi zaudē modālo funkciju (*laikam – *nelaikam, šķietami – *nešķietami, noteikti nenoteikti, dabiski nedabiski* utt.; izņēmums *neapšaubāmi*, kam savukārt modālvārda funkcija ir tikai noliegtajā formā); modālvārdi nemēdz veidot vienlīdzīgus teikuma locekļus (**neapšaubāmi un acīmredzot, *varbūt un cerams, *noteikti, bet diemžēl*).

Tādu vārdu katrā valodā nav daudz, tiem analoģu funkciju bieži veic frāzes vai teikumi (*kā man šķiet, pats par sevi saprotams, var gadīties* utt.).

2. Interjekcijas būtu iesaistāmas gramatiskajā vārdšķiru sistēmā, iekļaujot tās teikuma ekvivalentos kopā ar dažām līdzšinējām partikulām – apgalvojuma / nolieguma vārdiem *jā, nē* un vārdiem *lūdzu, paldies* kā atbildes reakciju (līdzīgā funkcijā kā *jā, nē*). Visi šie vārdi vienmēr veido atsevišķu izteikumu un neiekļaujas teikuma struktūrā arī tad, ja tie lietoti kopā ar teikumu. Vēl būtu apsverams jautājums, vai vokatīvs arī

iekļaujams šajā vārdšķirā vai uzlūkojams par lietvārda formu ar specifisku (izteikuma) funkciju.

3. Lokāmo vārdšķiru grupā nepieciešams jauninājums šķiet skaitļa vārda kā atsevišķas vārdšķiras likvidēšana un attiecīgo vārdu ieskaitīšana tajās vārdšķirās, kurām tie piederīgi pēc formālajām pazīmēm, t.i., galvenokārt adjektīvos (argumentācija jau aplūkota raksta sākuma daļā). Protams, skaitļa vārdiem ir arī savas funkcionālās īpatnības, tāpēc tie ir nozīmīga un īpaši izdalāma adjektīvu semantiskā un sintaktiskā apakšgrupa.

4. Visbeidzot jārunā nevis par jauninājumu, bet par kāda jauninājuma trūkumu. Kā jau redzējām, konsekventas sintaktiskās klasifikācijas aizstāvji uzskata par nepieciešamu likvidēt arī vietniekvārdus kā atsevišķu vārdšķiru, jo tie izdalīti tikai pēc semantiskās pazīmes. Tomēr domāju, ka vietniekvārdi būtu saglabājami kā atsevišķa vārdšķira, un tā būtu tikai šķietama atkāpe no sintaktiskā klasifikācijas principa, jo sintaktisko kritēriju nebūtu nepieciešams ierobežot ar teikuma līmeni, kur vietniekvārdi funkcionē līdzīgi lietvārdiem un adjektīviem. Vietniekvārdu sintaktiskās īpatnības nepārprotami atklājas teksta līmenī. Tiem ir specifiska distribūcija tekstā vai situācijā, piemēram, anaforiskajiem vietniekvārdiem *tas, tāds* ir obligāts attiecīgā objekta vai pazīmes nosaucošs apzīmējums iepriekšējā kontekstā un līdz ar to noteikta pozīcija teksta vienību secībā (otrais un tālākie teikumi), vai arī tiem ir specifiska distribūcija objektīvajā īstenībā tiešs attiecīgā objekta tuvums (*Tā ir skola* – ja skola ir redzama sarunas dalībniekiem); savukārt personu vietniekvārdiem *es, tu, mēs, jūs* vienmēr ir specifiska distribūcija komunikācijas situācijā (klausītāja klātbūtnē).

Vēl jāpiebilst, ka vietniekvārdu traktējumā jāatrisina kāda problēma, kas literatūrā jau kritiski apcerēta tradicionālās vārdšķiru sistēmas sakarā: tādas pašas semantiskās un sintaktiskās pazīmes piemīt arī dažiem adverbjiem t.s. proadverbjiem (*tur, tad, toreiz, turpat, tā* u.tml.), un, ja vispār

izdala vietniekvārdus, tad tajos būtu jāieskaita arī šie aizstājējadverbi. Domājams, ka risinājums atkarīgs no tā, vai primārajā iedalījumā izmanto tīri sintaktisko kritēriju vai ņem palīgā arī morfoloģisko kritēriju, kas ļautu attiecināt vietniekvārda jēdzienu tikai uz lokāmiem vārdiem. Bet šis nav vienīgais vārdšķiru norobežošanas jautājums, kas jaunas sistēmas ietvaros var gūt netradicionālu risinājumu.

Koriģējot tradicionālo sistēmu saskaņā ar minētajiem apsvērumiem, iegūstam vārdšķiru sistēmu ar šādām 10 augstākā ranga kategorijām:

Lietvārds	Modālvārds
Adjektīvs	Prievārds
Vietniekvārds	Saiklis
Verbs	Partikula
Adverbs	Teikuma ekvivalents

LITERATŪRA

1. Engel U. Deutsche Grammatik. 2., verbess. Aufl. Heidelberg, 1988.
2. Flämig W. Grammatik des Deutschen. Einführung in Struktur- und Wirkungszusammenhänge. Berlin, 1991.
3. Helbig G. (Hrsg.) Beiträge zur Klassifizierung der Wortarten. Leipzig, 1977.
4. Nau N. Latvian (Languages of the world / Materials 217). München; Newcastle, 1998.
5. Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. Москва, 1978.

**MÖGLICHKEITEN DER ANWENDUNG
MODERNER PRINZIPIEN
DER WORTARTKLASSIFIKATION IM LETTISCHEN**
Zusammenfassung

In der lettischen Grammatik ist noch immer das herkömmliche Wortartensystem gängig, das den Forderungen der modernen Sprachwissenschaft nach Systemhaftigkeit und Widerspruchslosigkeit nicht entspricht. Da eine neue lettische Grammatik im Institut für lettische Sprache erarbeitet wird, bedarf auch die bisherige Wortartklassifikation einer Überprüfung. Im Artikel wird eine Übersicht über die modernen Klassifikationsprinzipien der Wortarten gegeben, die durch die im Rahmen der Germanistik erarbeiteten Klassifikationen illustriert wird. Eine Klassifikationsvariante der Wortarten für das Lettische wird proponiert und begründet.

Daina NĪTIŅA

VERBU PAMATFORMAS UN VERBU LOCĪŠANA

Izvērtējot latviešu valodas verbu formu sistēmu, atzīts, ka tās pamatu veido 3 formu tipi jeb 3 celmi, no kuriem tiek veidotas visas pārējās verbālās formas. Šo pamatu tradicionāli sauc par pamatformām, un to veido nenoteiksmes, tagadnes un pagātnes formas. Nenoteiksme ir nelokāma forma, un tā tad arī ir tradicionāli pirmā nosauktā pamatforma: *celt*, *celties*. Formu veidošanā gan izmanto nevis pilnu pamatformu, bet tās celmu, ko dabū, atmetot galotni *-t* vai attiecīgi refleksīvajiem vārdiem *-ties*: *cel-t* – *cel-dams*, *cel-ties* – *cel-damies*.

Tagadne un pagātne mainās personu formās, kas atšķiras ne tikai pēc galotnēm vien, tāpēc pastāv problēma, tieši kuru no personu formām izraudzīt attiecīgi par tagadnes vai pagātnes pamatformu. Latviešu valodniecībā nostiprinājusies tradīcija par pamatformu izmantot vienskaitļa vai daudzskaitļa pirmās personas formu.¹ Praksē, dodot pamatformas, parasti tiek minēta vienskaitļa pirmās personas forma: *celt* – *ceļu* – *cēlu*, *lasīt* – *lasu* – *lasīju*. Domājams, tā šķitusi parocīgāka. Tieši pirmās personas formas izvēli vispār noteikuši formāli faktori, tas, ka šī forma, resp., tās celms noder visos pārējo formu veidošanas gadījumos bez izņēmumiem.

Tomēr pirmās personas formas izmantošana rada kā semantiskas, tā formālas neērtības galvenokārt šādu iemeslu dēļ:

1) latviešu valodā ir daudz darbības vārdu, kurus parasti (izņemot vienīgi dzeju un citus poētiskos tekstus) pirmajā personā nelieto, tāpēc dažkārt tradicionālā pamatformu nosaukšana ir diezgan amizanta, piem.: *līt* – *līstu* – *liju*, *snigt* – *sniegu* *snigu*, *apmākties* *apmācos* *apmācos*, *atlūzt* *atlūstu*, *atlūzu*, *aust* – *austu* – *ausu*. Lai no tā izvairītos, autori

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I. – R., 1959. – 665. lpp.

visbiežāk atsakās no regulas un nosauc 3. personas formu, piemēram: *bad/īt*, 3.p. -a, pag. -īja;²

2) diezgan bieži tieši vienskaitļa pirmās personas formas tagadnē un pagātnē sakrīt, piem.: *braukt braucu braucu, aptumšot – aptumšoju aptumšoju, atkarāties atkarājos atkarājos*, un līdz ar to tās nekādu papildus informāciju nesatur;

3) atšķirībā no pirmās personas formu ierobežotības lietošanas ziņā savukārt tieši trešās personas formas valodā ir visbiežāk lietotās, turklāt pastāv tikai viena kopīga forma, kas neatšķiras vienskaitlī un daudzskaitlī.

Visus verbus latviešu valodā var lietot trešajā personā vai tikai šajā personā, piemēram, *vajadzēt – vajag – vajadzēja*, tāpēc loģiski ir izraudzīt to par tagadnes un pagātnes pamatformu. Ņemot 3. personu par pamatformu, tagadnes un pagātnes celmu noteikšanā ir jāievēro šādi nosacījumi:

1) ja tiešie darbības vārdi 3. personā beidzas ar līdzskani, šī forma ir tagadnes celms, piemēram: *skrien, lūst, lauž, peld, grib*;

2) trešās personas galotne -a ir raksturīga ne vien visiem tiešajiem vārdiem pagātnē, bet tā var piemist arī tiešajiem vārdiem tagadnē; to atmetot, attiecīgi iegūst vai nu tagadnes, vai pagātnes celmu, sal., piemēram, *las-a > las* (tagadnes celms) – *lasīj-a > lasīj* (pagātnes celms);

3) atgriezenisko verbu tagadnes / pagātnes celmu iegūst, atmetot refleksīvo galotni -as vai -ās, sal., piemēram, *pieceļ-as > pieceļ* (tagadnes celms) – *piecēl-ās > piecēl* (pagātnes celms), *sasveicin-ās > sasveicin* (tagadnes celms) – *sasveicināj-ās > sasveicināj* (pagātnes celms);

4) ja 3. personas forma tagadnē beidzas ar garo patskani vai divskani -o, tagadnes celmu veido, pievienojot -j, piem.: *domā > domāj, elpo > elpoj, medī > medīj, kavē > kavēj*;

5) neregulāri (ne no 3. personas) ir veidojami divu nekārtno verbu tagadnes celmi, proti: verba “būt” tagadnes celms ir “es” – *es-mu, es-am*, “iet” – “ej” – *ej-u, ej-iet*.

² Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca. – R., 1981.

Tikko minēto nosacījumu aprakstu var vienkāršot, norādot, ka tagadnes vai pagātnes celmu veido attiecīgi tagadnes / pagātnes 3.personas forma, kurai vai nu atmet galotni *-a/-as/-ās*, ja tāda piemīt, vai pievieno *-j*, ja forma beidzas ar garo patskani vai divsakni *-o*, piemēram,

tagadnes celmi: *bēg, ēd, nes, tin, liek, sien, auj, krāj, kāpj, pūš, līst, dod; gaid(a), modin(a), kavēj(as), main(ūs); runā+j(-u, -am, -at), klusē+j, dabū+j, cienī+j (cienīj-ams)* vai mūsdienās arī – *cien(a), kuģo+j (kuģoj-ams)*;

pagātnes celmi: *bēg(a), ēd(a), lik(a), sēj(a), kāp(a), pūt(a), dev(a), gāj(a), bij(a), gaidīj(a), modināj(a); kavēj(ās), mainīj(ās); runāj(a), klusēj(a), dabūj(a), cienīj(a), kuģoj(a)*.

Izņēmums ir tagadnes celmi no “būt” – *es- (es-ošie)* un “iet” – *ej- (ej-ams)*.

Latviešu valodā ir liela pamatformu dažādība, jo nenoteiksmes, tagadnes un pagātnes celmi savstarpēji atšķiras gan ar skaņu – patskaņu un līdzskaņu – miju, gan izmantotajiem piedēkļiem. Tradicionāli šīs atšķirības tiek ņemtas vērā, nosakot darbības vārdu konjugācijas un grupas.³ Taču pastāv dažādas pieejas un dažādi latviešu valodas verbu pamatcelmu aprakstīšanas un sistematizēšanas modeļi.⁴

³ Sk., piemēram: Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I. – R., 1959. – 667.–681. lpp.

⁴ Sal., piemēram, Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. – Rīga: LVI, 1951. 717.–885.lpp.; Fennel T.G., Gelsen H. A Grammar of Modern Latvian. Vol. 1–3. The Hague – Paris New York: Mouton Publishers, 1980. – 527.–529. 906.–909. lpp.; Fennels Tr. Jauna latviešu valodas pirmās konjugācijas verbu klasifikācija // Lingua Lettica. Raksti latviešu lingvistikā. – Melburna, 1995. – 23.–38. lpp.; Andronovs A. Pārdomas par verba locīšanu latviešu valodā. – LZA Vēstis. – 1997. – 51. sēj. – Nr. 3./4. – 30.–35. lpp.; Andronov A. K probleme slovoizmenitejnyk klassov glagolov v lатыšskom jazyke // Materialy XXVII mežvuzovskoi konferencii, vyp. I. Sekcija baltistiki. Tezisy dokladov. – Sankt-Peterburg, 1998. – 4.–5. lpp.

Cilvēks, kam latviešu valoda ir dzimtā valoda vai kas to pilnībā pārvalda, pamatformas var nosaukt automātiski. Pretējā gadījumā tās ir jāatrod vai jāmacās, izmantojot vārdnīcas vai gramatikās doto formu sarakstus. Un šajā procesā nelīdz konjugāciju un grupu zināšana, jo tradicionālā konjugāciju un grupu noteikšana izriet no pamatformu kvalitātes, to pārvaldīšanas un ne otrādi.

Zinātniski ir ļoti svarīgi fiksēt visus iespējamus pamatformu paveidus to savstarpējās sakarībās, atrast optimālāko to sistematizēšanas modeli. Taču tradicionālais pamatformu sasaistījums ar konjugēšanas sistēmu personu formu paradigmu, manuprāt, ir mākslīgs, jo personu formas tiek veidotas, ņemot pamatcelmus kā jau ko gatavu. Tāpēc šajā rakstā tiks aplūkota verbu locīšana jeb konjugēšana, ar to saprotot tieši personu formu paradigmas izveides īpatnības. Verbu locīšanas tipi rakstā līdz ar to noteikti pēc galotņu izmantošanas, to esamības vai neesamības un celma pārmaiņām, veidojot atsevišķas personu formas.

Tagadnes konjugācijas

Tagadnes konjugācijām jeb locīšanai tagadnē kopumā raksturīgas šādas pazīmes:

1) neatkarīgi no patskaņu *e*, *ē* kvalitātes tagadnes celmā vienskaitļa 2. personā tiek lietots šaurais patskanis, sal.: tagadnes celms *ņēs* – 2. pers. *nes*. Izņēmums ir gadījumi, kad platā *e*, *ē* lietojumu fonētiski nosaka sekojošais piedēkļa patskanis vai divskanis: *elpo*, *bēguļo*;

2) vārdiem, kuru tagadnes celmā realizējas līdzskaņu mija *p-pj*, *b-bj*, *m-mj*, *s-š*, *z-ž*, *l-lj*, *t-š*, *d-ž*, vienskaitļa 2. personā šī mija nenotiek, sal.: *viņš kopj* – *tu kop*, *viņš glābj* – *tu glāb*, *viņš lemj* – *tu lem*, *viņš dzēš* – *tu dzēs*, *viņš lauž* – *tu lauz*, *viņš ceļ* – *tu cel*, *viņš guļ* – *tu guli*, *viņš cieš* – *tu ciet*, *viņš grūž* – *tu grūd*, *viņš sēž* – *tu sēdi*.

Tagadnē latviešu valodas tiešajiem vārdiem pēc to personu formu veidošanas atšķirībām ir nosakāmas 5

konjugācijas. Lielāka vienveidība tagadnē vērojama refleksīvo darbības vārdu locīšanā, jo tiem piemīt tikai trīs paveidi. Tos var aplūkot atsevišķi kā trīs atgriezenisko verbu tagadnes konjugācijas. Tomēr atgriezenisko verbu locīšanu var aplūkot arī saistībā ar formāli un semantiski atbilstošo tiešo verbu konjugāciju, kā tas darīts šajā rakstā. Vadoties pēc šādiem principiem, var atzīt, ka sava atbilstoša atgriezenisko personu formu paradigma piemīt 1., 2. un 4. konjugācijai. Refleksīvie verbi, kas atbilst 3. un 5. konjugācijas tiešajiem vārdiem, pēc personu formu veidošanas nav atšķirīgi un sakrīt ar 2. konjugācijas paradigmu. Tātad pastāv pieci tiešo verbu locīšanas tipi, bet, tā kā trijiem no tiem atbilst sava atšķirīga atgriezenisko verbu paradigma, pavisam var runāt par 8 darbības vārdu locīšanas paveidiem tagadnē.

Tagadnes 1. konjugācija

Tiešie verbi

Tiešo verbu tagadnes 1. konjugāciju var dēvēt par pilna tipa konjugāciju, jo tajā ir saglabājušās visas personu galotnes. Daudzskaitlī šai konjugācijai raksturīgs garais patskanis *-ā*. 1. un 2. personas galotnē.

Locīšanas paraugs:

<i>es lok-u</i>	<i>mēs lok-ām</i>
<i>tu lok-i</i>	<i>jūs lok-āt</i>
	<i>viņš, viņi lok-a</i>

Pēc šī parauga loka, piemēram, verbus: *rocīt, lasīt, rakstīt, gaidīt, pildīt, postīt, sodīt, zvanīt, mainīt, solīt, taupīt, tīrīt, modināt, sveicināt, audzināt, drošināt, mierināt, mēģināt, cildināt, vēdināt, kūpināt*. Par piederību pie 1. konjugācijas liecina 3. personas forma – tagadnes pamatforma, kas beidzas ar galotni *-a*. Tie ir darbības vārdi, kuri nenoteiksmē beidzas ar *-īt, -ināt*.

Kā liecina tagadnes pamatforma, daļa no vārdiem ar *-īt* ne vien izloksnēs, bet arī modernajā rakstu valodā var tikt

konjugēta kā pēc pirmās, tā 5. konjugācijas parauga, sal.: *viņš ciena/cienī, mēra/mērī, pēlna/pelnī, pēta/pētī, vēlta/veltī, vēsta/vēstī, vēta/vētī, tirda/tirdī*; līdzīgi arī: *viņš sarga vai sargā*. Tātad literārajā valodā šo verbu personu formu lietošanā joprojām vērojamas svārstības, piem.: *Visi p ē t a, kā tā vētra melnu padebesi kuļ*. Vāc. Gamma 85. *Man a p p ē t ī ausis, un skaidrs: Vācietis atkal līdz baltām pelītēm*. Vāc. Gamma 114. *Un čāpo uz veikalu nedzeja, un cenas kā zvaigznes p ē t a*. Vāc. Gamma 175. *Lai viņš vismaz dažas sēklas Sēklai p a p ē t ī, Nem un ietin avīzē Un ieliek skapītī*. Zied. Kā svece 94.

Atbilstoši literārās valodas normām pēc 1.konjugācijas parauga lokāms verbs *zināt*: *zin-u, zin-i, zin-a, zin-ām, zin-āt*. Taču paralēli šīm formām sastopama īsināto formu paradigma jeb locīšana pēc 2. konjugācijas parauga: *zin-u, zin-i, zin, zin-am, zin-at*. Sal., piem.: *Un tad vēl Pētersons z i n stāstīt.. Ko tāds saimniekdēliņš z i n a no Rīgas? Grīns Dvēs. 99. Dieviņš to z i n Vai viņš jau z i n a? Veselis Proza 23, 62. Tagad neviens n e z i n a, ka favorīti slimi. A.Egl. Lugas 119. Tāda svītra kaut ko z i n par sevi. M.Kroma Stāvā 29. Kamikadzēs n e z i n ceļu atpakaļ. Vāc. Gamma 81.*

Atgriezeniskie verbi

Atgriezenisko verbu tagadnes 1. konjugācijai ir raksturīgs garais patskanis *-ā*- 3. personas un daudzskaitļa 1. un 2. personas galotnē.

Locīšanas paraugs:

<i>es šaub-os</i>	<i>mēs šaub-āmies</i>
<i>tu šaub-ies</i>	<i>jūs šaub-āties</i>
<i>viņš, viņi šaub-ās</i>	

Šo konjugācijas tipu nosaka pēc tagadnes pamatformas, t.i., 3. personas garās galotnes *-ās*. Pie tagadnes 1.konjugācijas pieder, piemēram, šādi refleksīvie verbi: *svaidīties, turpināties, līdzināties, sasveicināties, sarakstīties, vingrināties, klausīties, cīnīties, lielīties, rosīties, svārstīties*. Tie ir darbības vārdi, kas nenoteiksmē beidzas ar *-īties, -ināties*. Paralēlformas 3. personā

ir atgriezeniskajam verbam *sargāties* – *sarg-ās/sargāj-as*.⁵ Līdz ar to šo darbības vārdu tagadnē loka vai nu pēc 1. vai 2. atgriezenisko darbības vārdu konjugācijas parauga.

Tagadnes 2. konjugācija

Tiešie verbi

Raksturīga šās konjugācijas pazīme ir vienas personu formas – 3. personas galotnes *-a* zudums. Līdz ar to pamatforma un pamatcelms ir identī. Papildus atzīmējams tas, ka atšķirībā no 1. konjugācijas tagadnes tiešo verbu 2. konjugācijā daudzskaitļa 1. un 2. personas galotnē ir īsais patskanis *-a-*. Taču šī pazīme 2. konjugācijai ir kopēja ar visām pārējām konjugācijām, t. i., ar 3., 4. un 5. konjugāciju.

Locīšanas paraugs:

<i>es māk-u</i>	<i>mēs māk-am</i>
<i>tu māk-i</i>	<i>jūs māk-at</i>
<i>viņš, viņi māk</i>	

Pēc 2. konjugācijas parauga loka:

1) verbus, kuri infinitīvā beidzas ar *-ēt*, proti, to nenoteiksme darināta ar piedēkli *-ē-*, un kuru pamatforma beidzas ar līdzskani, piem.: *peldēt – peld, stāvēt – stāv, ziedēt – zied, gribēt – grib, dzirdēt – dzird, skanēt – skan, cerēt – cer, mīlēt – mīl, gulēt – guļ, redzēt – redz, turēt – tur, atbildēt – atbild, derēt – der, drikstēt – drikst* u.c.

Paralēli formām: *es sēž-u, tu sēd-i, viņš, viņi sēž, mēs sēž-am, jūs sēž-at*, kas tiek atzītas par literāro normu, samērā bieži kā sarunvalodā, tā rakstos darbības vārds *sēdēt* tagadnē sastopams bez līdzskaņa mijas: *es sēd-u, tu sēd-i, viņš, viņi sēd, mēs sēd-am, jūs sēd-at*. Sal., piem.: *Un tā nu abi joprojām s ē ž viens otram pretim.. Ezera Cilv. 54; ..mamma man blakus s ē d klusi, klusi.. Ezera Vasara 86. Daži rakstnieki formas sēž/sēd lieto pamīšus vai dzejā izmanto pēc vajadzības atskaņu veidošanai, piemēram, *Rudens s ē ž starp raibām teltīm .. kā s**

⁵ Sk.: Latviešu valodas vārdnīca. – R., 1987. – 706. lpp

ē d viņam cepure galvā Bet es s ē d u, s ē d u.. Čaks Padegs 21, 23, 117. S ē ž u te jau sesto dienu. (...) Pie tūkstoš stropiem tūkstoš lāču s ē d Pie tūkstoš galdiem tūkstoš ļaužu ēd.. Zied. Kā svece 62, 126; .. kad abi jūs s ē ž a t pie vasaras malas! (...) Bet toties mēs s ē d a m ne kaut kur tur malā.. Vāc. Gamma 92, 125.

Verba *vajadzēt, nevajadzēt* – *vajag, nevajag*, kas lokāms pēc 2. konjugācijas parauga, vienīgajai, t.i., 3. personas formai iespējams variants *vajaga, nevajaga*, piem.: *Man jūs ne v a j a g a ne viena, ne otra. Dzij. Sapl. 19. Man ne v a j a g a nekā no tā.. Zied. Kā svece 143. Man ne v a j a g, milulī, ko jūt caur riepām! Man v a j a g, ko jūt caur kājām. Vāc. Gamma 26. Man v a j a g a kustību, biezumu, vidu, man v a j a g pieskārienus. M.Kroma Stāvā 30.*

2) darbības vārdus, kuri 3. personā (pamatformā) beidzas ar piedēkli *-st*, piem.: *grimt – grimst, slāpt – slāpst, salt – salst, lūzt – lūst, klīst – klīst, kaist – kaist, kalst – kalst, plīst – plīst, plaukt – plaukst, līt – līst, kļūt – kļūst, pūt – pūst, pazīt – pazīst, atzīt – atzīst, rīst – rīst, mirt – mirst, ģībt – ģībst, dīgt – dīgst, dzimt – dzimst, skumt – skumst, reibt – reibst, sarkt – sarkt;*

3) šādus darbības vārdus, kam tagadnes celms beidzas ar līdzskani *-d, -p, -t*: *dziedāt – dzied, raudāt – raud, tapt – topi – top, just – jūti – jūt, zust – zūdi – zūd, (at)rast – (at)rodi – (at)rod, lipt – līpi – līp, drupt – (drūpi) – drūp, klupt – klūpi – klūp, mist – mīti – mīt, prast – proti – prot, krist – krīti – krīt.*

Dažiem verbiem 3. personā, tātad pamatformā, vērojamas paralēlformas – vai nu forma, kas beidzas ar saknes līdzskani, vai forma, kas beidzas ar piedēkļa garo patskani *-ē*, piem.: *bālēt – bāl/bālē, balēt – bal/balē, pelēt – pel/pelē*. Līdz ar to šos verbus loka kā otrās vai attiecīgi kā 5.konjugācijas darbības vārdus.

Atgriezeniskie verbi

Tagadnes 2. konjugācijas atgriezeniskajiem verbiem ir raksturīgs īsais patskanis *-a*- 3. personas un daudzskaitļa 1. un 2. personas galotnē.

Locīšanas paraugs:

<i>es peld-os</i>	<i>mēs peld-amies</i>
<i>tu peld-ies</i>	<i>jūs peld-aties</i>
<i>viņš, viņi peld-as</i>	

Pēc 2. konjugācijas parauga loka, piemēram, refleksīvos verbus: *pūlēties – pūlas, ieraudāties – ieraudas, sadziedāties – sadziedas, precēties – precas, atcerēties – atceras, mazgāties – mazgājas, doties dodas*. Vairumam atgriezenisko verbu tagadnē piemīt 2. konjugācijas paradigma. Tie ir visi refleksīvie verbi, kuru pamatforma beidzas ar *-as*, un kuri nepieder pie 4. konjugācijas, piem.: *priecāties – priecājas, smieties – smejas, justies – jūtas, kauties – kaujas, atpūsties – atpūšas, veseļoties – veseļojas*.

Atšķirībā no tiešajiem darbības vārdiem, kā jau iepriekš tika minēts, atgriezeniskajiem verbiem tagadnē ir tikai trīs locīšanas paveidi, tos loka pēc 1., 2. vai 4. konjugācijas parauga.

Tagadnes 3. konjugācija**Tiešie verbi**

Tagadnes 3. konjugācijai ir vienīgi sava atšķirīga tiešo verbu personu paradigma, jo atbilstošie atgriezeniskie verbi tiek locīti pēc otrās konjugācijas parauga. Tiešo verbu tagadnes 3. konjugācijas pazīme ir galotnes *-i* zudums vienskaitļa 2. personā. Šiem verbiem (tāpat kā 2. konjugācijas verbiem) nav arī 3. personas galotnes *-a*.

Locīšanas paraugs:

<i>es brauc-u, dod-u</i>	<i>mēs brauc-am, dod-am</i>
<i>tu brauc, dod</i>	<i>jūs brauc-at, dod-at</i>
<i>viņš, viņi brauc, dod</i>	

Tagadnes 3. konjugācijas verbiem raksturīgs tas, ka gan to pamatforma (3. personas forma), gan vienskaitļa 2. personas forma beidzas ar līdzskani. Turklāt šiem verbiem nenoteiksmē nav piedēkļa.

Pie tiešo verbu tagadnes 3. konjugācijas pieder, piemēram, šādi latviešu valodas darbības vārdi: *nest – viņš neš – tu nes, mest – met – met, sist – sit – sit, ēst – ēd – ēd, vest – ved – ved, pīt – pin – pin, liet – lej – lej, rīt – rij – rij, kopt – kopj – kop, stumt – stumj – stum, sveikt – sveic – sveic, lūgt – lūdz – lūdz, elst – elš – els, berzt – berž – berz, smelt – smeļ – smel, ciest – cieš – ciet, laist – laiž – laid, siet – sien – sien, pļaut – pļauj – pļauj, ņemt – ņem – ņem, cirst – cērt – cērt, šūt – šuj – šuj, slēgt – slēdz – slēdz, kliegt – kliezd – kliezd.*

Tagadnes 4. konjugācija

Tiešie verbi

Tiešo verbu tagadnes 4. konjugācijai raksturīgs tas, ka atšķirībā no tagadnes pamatcelma vienskaitļa 2. personā notiek līdzskaņu *k-c* un *g-dz* mija. Personu galotņu ziņā šī konjugācija sakrīt ar 3. konjugāciju un var tikt uzskatīta par tās paveidu.

Locīšanas paraugs:

<i>es veļk-u, bēg-u</i>	<i>mēs veļk-am, bēg-am</i>
<i>tu veļc, bēdz</i>	<i>jūs veļk-at, bēg-at</i>
<i>viņš, viņi veļk, bēg</i>	

Pēc šā parauga loka, piemēram, darbības vārdus: *rakt – viņš, viņi rok – tu roc, sākt – sāk – sāk, nākt – nāk – nāk, likt – liek – liec, smakt – smok – smoc, patikt – patīk – patīc, mukt – mūk – mūc, tikt – tiek – tiec, apjukt – apjūk – apjūc; augt – viņš, viņi aug – tu audz, aizmigt – aizmieg – aizmiedz, iedegt – iedeg – iededz.*

Atgriezeniskie verbi

Tāpat kā tiešo, arī atgriezenisko verbu tagadnes 4. konjugācijas pazīme ir saknes līdzskaņu *k-c*, *g-dz* mija vienskaitļa 2. personā. Pēc personu galotnēm šī konjugācija ir

identā atgriezenisko verbu tagadnes 2. konjugācijai un var tikt atzīta par tās paveidu.

Locīšanas paraugs:

es satiek-os, iedeg-os mēs satiek-amies, iedeg-amies
tu satiec-ies, iedez-ies jūs satiek-aties, iedeg-aties
viņš, viņi satiek-as, iedeg-as

Pēc šā parauga loka, piemēram, šādus refleksīvos verbus: (*aiz*)*rakties – viņš, viņi (aiz)rokas tu (aiz)roc-ies, vilkties veļk-as – velc-ies, izlikties izliek-as izliec-ies, paaugties – paaugas – paaudzies.*

Tagadnes 5. konjugācija

Tiešie verbi

Sava īpaša 5. konjugācijas personu formu paradigma ir vienīgi tiešajiem vārdiem; tiem atbilstošie atgriezeniskie verbi tiek locīti pēc otrās konjugācijas parauga. Tiešo verbu 5. konjugācijai tagadnē ir raksturīgi tas, ka 3. personas un vienskaitļa 2. personas formas ir vienādas un beidzas ar garo piedēkļa patskani vai divskani *-o*. Taču šo verbu pilns tagadnes celms beidzas ar piedēkli *-j-*, tāpēc, lai iegūtu pamatcelmu, 3. personas formu nepieciešams papildināt ar zudušo *-j-*.

Locīšanas paraugs:

es domāj-u mēs domāj-am
tu domā jūs domāj-at
viņš, viņi domā

Pie 5. konjugācijas pieder darbības vārdi, kuru tagadnes 3. personas forma beidzas

1) ar *-ā* un pamatcelms attiecīgi ar *-āj*, piem.: *runāt – runā – runāj, glabāt – glabā – glabāj, maksāt – maksā – maksāj, strādāt – strādā – strādāj*;

2) ar *-ē* un pamatcelms attiecīgi ar *-ēj*, piem.: *tērēt – tērē – tērēj, klusēt – klusē – klusēj, kavēt – kavē – kavēj, perēt – perē – perēj, braukalēt – braukalē – braukalēj*;

3) ar *-ī* un pamatcelms attiecīgi ar *-īj*, piem.: *svētīt – svētī – svētīj, kristīt – kristī – kristīj, apbedīt – apbedī – apbedīj, zeltīt – zeltī – zeltīj, medīt – medī – medīj, izpestīt – izpestī – izpestīj*;

4) ar *-o* un pamatcelms attiecīgi ar *-oj*, piem.: *šūpot – šūpo – šūpoj, bēguļot – bēguļo – bēguļoj, vakariņot – vakariņo – vakariņoj, elpot – elpo – elpoj, balsot – balso – balsoj*;

5) ar *-ū* un pamatcelms attiecīgi ar *-ūj*: *dabūt – dabū – dabūj*.

Piemēram, *Mācītājam vai baznīcai z i e d o ticīgie arī laulājoties, kristījot bērņus, apbedījot tuviniekus vai aizlūdzot par mirušo dvēselēm, pat svētījot dzīvokļus un automašīnas*. NRA 1997.g. 8.nov., 5.

Nekārtno verbu tagadnes konjugācija

Savdabīgi jeb nekārtni lokāmi tagadnē ir latviešu valodas verbi *būt, iet* un atvasinājumi no tiem, piem., *nebūt, aiziet, atiet, paiet, pāriet, pieiet, saiet, uziet, apieties, saieties, paieties*.

Tiešo nekārtno verbu konjugācija

Tiešo nekārtno verbu locīšana tagadnē no citiem latviešu valodas darbības vārdiem atšķiras ar atsevišķu citsaknes jeb supletīvu formu izmantošanu un īpatnējām t.s. atematiskajām galotnēm *-mu* (vienskaitļa 1.personā) un *-t* (3.personā).⁶

Locīšanas paraugs:

es es-mu, nees-mu, ej-u mēs es-am, nees-am, ej-am
tu es-i, nees-i, ej jūs es-at, nees-at, ej-at
viņš, viņi ir, nav, ie-t

Paralēli *nav*, ko parasti min normatīvajās gramatikās⁷, kā mutvārdos, tā rakstos dažkārt sastopama forma *nava*, piem.:

⁶ Sk., piemēram, Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. – R., 1951. 708. lpp.

⁷ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I. – R., 1959. – 682. lpp.

Mīļam Dievam kiosku vēl n a v a. Čaks K.r. 79; *..cita ceļa n a v a.* Grīns Dvēs. 68. *Nez kāpēc pasaulē n a v a vēl kādas miglas.* Vāc. Gamma 88.

Atgriezenisko nekārtno verbu konjugācija

Refleksīvus verbus, kuri darināti no *būt*, latviešu literārajā valodā nemēdz lietot. Līdz ar to atšķirības locīšanā, turklāt vienīgi 3.personā, tagadnē piemīt atgriezeniskajiem verbiem, kuri darināti no *iet*, piem.: *saieties, paieties, apieties*.

Locīšanas paraugs

<i>es apej-os</i>	<i>mēs apej-amies</i>
<i>tu apej-ies</i>	<i>jūs apej-aties</i>
<i>viņš, viņi apie-tas</i>	

Pagātnes konjugācija

Atšķirībā no tagadnes formām darbības vārdu locīšanai pagātnē raksturīga regularitāte. Veidojot pagātnes formas, pagātnes celmā nenotiek nekādas pārmaiņas, turklāt tiek izmantota vienota personas formu galotņu sistēma. Protams, atšķirīgas ir tiešo un atgriezenisko verbu personu galotnes. Līdz ar to pagātnē pastāv tikai divi konjugācijas paveidi: tiešo un refleksīvo darbības vārdu paradigma.

Locīšanas paraugs:

<i>es ēd-u, runāj-u, klausīj-os</i>	<i>mēs ēd-ām, runāj-ām, klausīj-āties</i>
<i>tu ēd-i, runāj-i, klausīj-ies</i>	<i>jūs ēd-āt, runāj-āt, klausīj-āties</i>
<i>viņš, viņi ēd-a, runāj-a, klausīj-ās</i>	

Regulāri pagātnē tiek konjugēti nekārtnie darbības vārdi *būt*, *iet* un atvasinājumi no tiem. Vienīgi paralēli pilnajai formai bija diezgan bieži sastopama bezgalotnes 3.personas forma *bij*, *sal.*, piemēram, *Bet ne tikvien lopu pulks b i j a viņas zināšanā un gādībā*. Virza Straum. 115. *Tā b i j jauna lampa ar desmitlīniju dakti.* A.Upīts Z. z. 407.

Dažādu autoru darbos ir atšķirīgs formu *bija* un *bij* sadalījums. Abas šīs formas *bija* / *bij* lieto, piemēram, A.Čaks,

Ludis Bērziņš: *B i j acis viņam pēc krāsas kā kaķim.. Īss b i j a viņu mūzs.. Čaks K. r. 13, 100. Tēvs un māte nekādas skolas n e b i j a apmeklējuši.. Līdz skolas vecumam nu b i j vēl gaidāmi daži gadi.* Pašp. (L.Bērziņš) 32. Galvenokārt pilno formu *bija* izmanto J.Veselis. Savukārt Aīda Niedra vairāk iecienījusi īsāko *bij*. Izdevniecību praksē reizēm tiek vispārināta garākā forma *bija*.

Nākotnes konjugācija

Tāpat kā pagātnes konjugācijai, arī latviešu valodas darbības vārdu locīšanai nākotnē piemīt regularitāte. Vispārējā nākotnes formu veidošanas shēmā no nenoteiksmes celma iekļaujas nekārtnie verbi, un kopumā var runāt par diviem konjugācijas pamattipiem, proti, tiešo un atgriezenisko verbu nākotnes paradigmu.

Locīšanas paraugs:

<i>es bū-š-u, runā-š-u, klausī-š-os</i>	<i>mēs bū-s-im, runā-s-im, klausī-s-imies</i>
<i>tu bū-s-i, runā-s-i, klausī-s-ies</i>	<i>jūs bū-s-it (-iet), runā-s-it (-iet), klausī-s-ities (-ieties)</i>
<i>viņš, viņi bū-s, runā-s, klausī-s-ies</i>	

Divi varianti pastāv nākotnes celmu pašu kā tādu veidošanā gadījumos, kad darbības vārda celms nenoteiksmē beidzas ar līdzskaņiem *s, z*, bet pagātnē – *s, z* vai *t, d*:

1) nākotnes celma pagarinājums, tajā papildus iespraužot piedēkli *-ī-*, piem.: *nes-t, nes-a – nes-ī-š-u, lauz-t, lauz-a – lauz-ī-š-u; sapos-ties, sapos-ās – sapos-ī-š-os, izlauz-ties, izlauz-ās – izlauz-ī-š-os;*

2) kombinēts paveids ar līdzskaņu miju un celma pagarinājumu nākotnē, sal., piem.: *sis-t, sit-a, – sit-ī-š-u, ves-t, ved-a – ved-ī-šu; mes-ties, met-ās – met-ī-š-os, saēs-ties, saēd-ās – saēd-ī-š-os.*

Saīsinājumi

- A.Egl. Lugas – Eglītis A. Lugas. – R., 1990.
 A.Upīts Z. z. – Upīts A. Zaļā zeme. – R., 1947.
 Čaks K. r. – Čaks A. Kopoti raksti. – 1. sēj. – R., 1991.
 Čaks Padegs – Čaks, Padegs. Rīga. 30.gadi. – R., 1985.
 Dziļ. Sapl. – Dziļums A. Saplēstā krūze. – R., 1990.
 Ezera Cilv. – Ezera R. Cilvēkam vajag suni. – R., 1975.
 Ezera Vasara – Ezera R. Vasara bija tikai vienu dienu. – R., 1974.
 Grīns Dvēs. – Grīns A. Dvēseju putenis. – R., 1989.
 M.Kroma Stāvā – Kroma M. Stāvā jūrā. – R., 1982.
 NRA – “Neatkarīgā Rīta Avīze”
 Pašp. – Pašportreti. Autori stāsta par sevi. Sakārt. un red. T.Zeltiņš. Ņujorka: Grāmatu draugs, 1965.
 Vāc. Gamma – Vācietis O. Gamma. – R., 1991.
 Virza Straum. – Virza E. Straumēni. – R., 1989.
 Zied. Kā svece – Ziedonis I. Kā svece deg. – R., 1971.

GRUNDFORMEN UND KONJUGATION DER LETTISCHEN VERBEN

Zusammenfassung

Es handelt sich um einen Vorschlag in Bezug auf die Morphologie der lettischen Verben: die dritte Person wird als Grundform der Konjugation von Verben betrachtet, und es wird ein neues Herangehen zur Konjugation des Verbs im Präsens vorgeschlagen.

Andra KALNAČA

**VERBA DARĀMĀS UN CIEŠAMĀS KĀRTAS
SINONĪMIJA**

Verba kārtā ir morfoloģiski sintaktiska kategorija, kas verba struktūrā izpaužas kā spēja izteikt sakarus starp darbības subjektu, darbību un darbības objektu. Kārtas kategorijas pamatā latviešu valodā ir divas semantisko opozīciju grupas:

a) verba pārējamības / nepārējamības opozīcija, kuras izpausme ir sintaktiska;

b) tiešo / atgriezenisko verbu opozīcija, kuras izpausme ir morfoloģiska¹

Verba darāmās / ciešamās kārtas opozīcija iespējama tikai tiešiem pārējošiem vārdiem – tātad semantiski, morfoloģiski un sintaktiski ierobežotai verbu grupai.

Verba kārtu opozīcija ir privatīva:

Darāmā kārtā

(-)

Opozīcijas nemarkētais

loceklis,

jo izsaka ar īstenības izteiksmes laika formām, kurām nav īpaša morfoloģiskā kārtas formanta

Ciešamā kārtā

(+)

Opozīcijas markētais loceklis,

1) morfoloģiskā markētāj-pazīme ir verba ciešamās kārtas forma palīgdarbības vārdi *tikt, būt* kopā ar lokāmo pagātnes pasīvo divdabi – *tiek darīts, bija celts*;

2) sintaktiskā markētāj-pazīme ir teikuma struktūras maiņa uz darbības subjekta elidāciju

Celtnieki (S²) ceļ namu (O_A).

Nams (O_N) tiek celts.

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika.I. - R. 1959, 547–548.

² Šeit un turpmāk: S – subjekts, O – objekts, A – akuzatīvs, D – datīvs, N – nominatīvs.

Privatīvajās opozīcijās gramatikā nereti ir vērojams, ka nemarkētie opozīcijas locekļi spēj uzņemties markēto locekļu semantiskās un gramatiskās funkcijas. Tātad veidojas konteksta nosacīta gramatiskā sinonīmija. Tā latviešu valodā iespējama verba kārtu sinonīmija. Kārtu sinonīmija nav tik plaša un sazarota kā, piemēram, laika vai izteiksmju formu sinonīmija, jo par kārtas kategoriju, kā jau minēts, var runāt tikai tiešajiem pārejošajiem vārdiem.

Rakstā tuvāk tiks analizēti trīs gadījumi, kuri būtu uzskatāmi par verba kārtu sinonīmiju jeb verba darāmās un ciešamās kārtas opozīcijas neitralizāciju.

Prozā vēstījuma tekstos var konstatēt teikumus darāmajā kārtā ar tiešu, pārejošu verbu, tomēr teikumam nepārprotami ir ciešamās kārtas nozīme *Galdiņš vai lūza no milzīga greznu grāmatu blāķa. Tur redzēja visus jaunākos, dārgākos izdevumus (A.Eglītis Homo.); Lielajai sienas freskai trūka galvenās personas, pašas Galatejas. Tās vietā freskā redzēja tikai blāvu laukumu (J.Sarma); Ģedimīnu un Andu jau sen uzlūkoja par nodibinājušos pāri (A.Eglītis Cilvēks.); Par viņu [F.Dostojevski] ir rakstītas monogrāfijas, un arī nākotnē tādas rakstīs (I.Mellis).*

Ciešamās kārtas nozīme šādos teikumos ir konteksta nosacīta nav minēts darbības veicējs, un izteicējam nav nosakāma konkrētas personas forma. Vārdiem *redzēja*, *uzlūkoja*, *rakstīs* ir 3. personas forma, bet skaitli konteksts nerāda, kas nav raksturīgi teikumos darāmajā kārtā. Darbības subjekta elidācijai un verba skaitļa neitralizācijai ir semantisks mērķis – norādīt uz darbības vispārinājumu vai nekonkrētību³ Tā rezultātā finītā verba forma kontekstā it kā iegūst infinitas, ar konkrētu personu nesaistītas verba formas izpausmi. Tas arī būtu uzlūkojams par pamatu verba darāmās un ciešamās kārtas sinonīmijai minētajos teikumos. Nereti teikumus darāmajā kārtā bez darbības subjekta

A.Holvuts šādus teikumus uzskata par īpašām nenoteiktas personas konstrukcijām skat. Holvuts A. Latviešu valodas pasīvās un nenoteiktas personas konstrukcijas no areāltipoloģijas viedokļa // Linguistica Lettica. – R., 1997, 117–128.

var konstatēt visai plašos teksta fragmentos, kur tiek izklāstītas kādas atmiņas par senākiem laikiem vai notikumiem. Tā tiek panākts ļoti vispārināts un iespējami objektīvs kāda laikmeta vai notikuma dokumentējums. Šāds tekstveides paņēmieni atrodams Z.Skujņa, A.Eglīša u.c. rakstnieku darbos. Piemēram, ievads nodaļai “Pēckara ainiņas” Z.Skujņa grāmatā “Jātnieks uz lodes”, kur autors atceras laiku pēc II Pasaules kara:

Karalaika uzspiestā nabadzība, vairākkārt lāpītās un pāršūtās drēbes, ieilgušais sastingums bija līdz kaklam apnicis. Sirds tā vien tīkoja panākt nokavēto, griezt no svaiga baķa..

No svaiga baķa patiešām nebija griezts sen. Mēteļus šuva no gultas segām, kleitās pārbūra drapērijas.. Sieviešu blūzēm un vīriešu krekliem bieži lietoja izpletņu zīdu. Uzvalkos gandrīz neviens nestaigāja.. Kaklasaites pa kara gadiem bija piemirsušās. Virskreklam pāri uzvilka džemperu, krekla stūrīšus izņemot virs adītās apkakles (Z.Skujņš).

Analizējot šo teksta fragmentu, redzams, ka darāmās kārtas verbu *šuva, pārbūra, lietoja, uzvilka* vietā varētu būt arī ciešamās kārtas formas, nemainoties saturam – *tika šūti, tika pārburtas, tika lietotas, tika uzvilkti*. Tomēr darāmās kārtas formas ar nekonkrētu personas un skaitļa formu piešķir lielāku vispārinājuma nokrāsu nekā sinonīmiskās ciešamās kārtas formas ar noteiktu personu un skaitli⁴

Pārveidojot iepriekšminētos darāmās kārtas teikumus ciešamajā kārtā, vērojams, ka ne vienmēr iespējamas paradigmātiskās ciešamās kārtas formas; piemēros verbiem *uzlūkot, rakstīt – Ģedimīns un Anda tika uzlūkoti par pāri; monogrāfijas tiks rakstītas*. Ja ciešamajā kārtā transformē teikumus ar verbu *redzēt*, sinonīmiskās formas ir citas – *jaunākie izdevumi bija redzami, blāvs laukums bija redzams*. Tagadnes

⁴ Tātad verba kārtas formu sinonīmija var būt viens no būtiskiem elementiem darbības vispārinājuma izteikšanā. Protams, svarīga ir arī pārējo teikuma locekļu forma un semantika. Par to tuvāk skat. Kalnača A. Darbības vārda laika formu funkcionālā sistēma latviešu valodā. Disertācija filoloģijas doktora grāda iegūšanai. – R., 1996, 75–97.

pasīvais divdabis latviešu valodā neietilpst verba ciešamās kārtas formu paradigmā, lai arī tam piemīt izteikta ciešamās kārtas nozīme.

Arī refleksīvajiem vārdiem noteiktā kontekstā var būt ciešamās kārtas nozīme, piemēram, *Divas dienas, kamēr šuvās svārki*, *Upenājs neatstāja darbnīcu* (A.Eglītis Homo.); *Pirmo reizi piezvanot, durvis neatvērās* (A.Eglītis Cilvēks.); neliterārs lietojums *Veikals atvērsies pēc mēneša*; *Veikals ir pārcēlies uz citām telpām*; *Otrā krastā redzējās nami, nami un atkal nami* (M.Stāraste); *Šajā Veršņinā* [tēls A.Čehova lugas "Trīs māsas" iestudējumā] *loti skaidri "nolasījās" doma, ka visas idejas par brīnumaino nākotni ir "bleķis"* (Diena) utt. Šādu darāmās un ciešamās kārtas formu sinonīmiju parasti skaidro ar krievu valodas ietekmētu nepareizu refleksīvo vārdu lietojumu ciešamās kārtas nozīmē⁵ Tiek ieteikts šos refleksīvos vārdus aizstāt ar ciešamās kārtas formām⁶ Tomēr, pārveidojot nepareizās refleksīvās formas ciešamajā kārtā, ne vienmēr iespējama paradigmatiskā ciešamās kārtas forma - *svārki šuvās* ⇒ *svārki tika šūti*; *durvis neatvērās* ⇒ *durvis netika atvērta*; *veikals atvērsies* ⇒ *veikals tiks atvērts*; *veikals ir pārcēlies* ⇒ *veikals ir pārcelts* utt. Bet *nami redzējās* ⇒ *nami bija redzami*; *doma nolasījās* ⇒ *doma bija nolasāma* utt.

Kādi varētu būt šādas gramatiskās sinonīmijas cēloņi, vai tikai un vienīgi krievu valodas ietekme? Jāsaka, ka šajā gadījumā ir grūti precīzi norobežot gramatiskās sinonīmijas cēloņus latviešu valodā un iespējamo citas valodas ietekmi. Var

⁵ Krievu valodā ciešamo kārtu izsaka ar refleksīvajiem vārdiem. Tomēr arī krievu valodā ciešamās kārtas nozīme daļai vārdu ir saistīta ar kontekstu - vienam un tam pašam vārdam atkarībā no konteksta var būt darāmās un ciešamās kārtas nozīme, piemēram, *аниматься, удаляться* u.c.; skat. Храковский В.С. Грамматические категории глагола (опыт теории взаимодействия) // Межкатегориальные связи в грамматике. - Санкт - Петербург, 1996, 34.

⁶ Skat. Freimane I. Valodas kultūra teorētiskā skatījumā. - R., 1993, 207 - 208; kā arī Endzelīns J. Dažādas valodas kļūdas // Darbu izlase III. R., 1980, 42 u.c.

minēt vismaz trīs faktorus, kas latviešu valodā veicina refleksīvo verbu lietojumu ciešamās kārtas nozīmē.

Pirmkārt, visiem refleksīvajiem vārdiem, kas lietoti pasīva nozīmē, pamatā ir pārejošs verbs (piemēros *šūties - šūt, atvērties - atvērt, redzēties - redzēt, nolasīties - nolasīt* utt.). Kā norāda R. Veidmane⁷, refleksīvo galotni par intransitivitātes rādītāju var atzīt tikai nosacīti, jo latviešu valodā ir gan konkrētas, gan abstraktas nozīmes atgriezeniski verbi, kas ir pārejoši *iegādāties apģērbu, noskatīties filmu, atcerēties dzejoli, mācīties uzdotu* u.c. Liela daļa refleksīvo verbu pārejamību jeb spēju piesaistīt objektu akuzatīvā ir saglabājusi no tiešā verba, vārddarināšanas procesā šai nozīmei nezūdot.

Otrkārt, teikumos *svārki šuvās, veikals atvērsies, būdiņas redzējās, doma nolasījās* teikuma locekļus nominatīvā nevar uzskatīt par darbības subjektiem, tie ir darbības objekti. Arī leksiskās nozīmes ziņā vārdi *svārki, veikals, būdiņas* u.c. ir pasīva nojēguma izteicēji - nedzīvi priekšmeti, kas paši nekādu darbību veikt nevar (izņēmums – personifikācija)⁸. Var teikt, ka teikumos, kur refleksīvais verbs ir pasīva nozīmē, ir tā pati sintaktiskā konstrukcija, kas teikumos ar verbu ciešamās kārtas formā:

Darāmā kārtā *Drēbnieks (S_N) šuva svārkus (O_A).*

Ciešamā kārtā *Svārki (O_N) tika šūti; Svārki (O_N) šuvās.*

Treškārt, latviešu valodā neskaidrs ir atgriezenisko verbu kārtas statuss - tā ir vidējā vai darāmā kārtā. Pašlaik latviešu valodniecībā dominē uzskats, ka refleksīvo verbu galotnes

⁷ Veidmane R. Morfēmas *-ies* vieta latviešu valodas verbu sistēmā // Veltījums akadēmiķim J.Endzelīnam (1873 - 1973). – R., 1972, 440.

⁸ “Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” refleksīvo verbu nozīmju apskatā (560.lpp.) teikts, ka “ar verbu refleksīvajā formā retumis izsaka darbību ar p a s t v u nozīmi, piemēram, *nauda gl a - b ā j a s [tiek glabāta] bankā, aparāts n o l i e t o j a s [tiek nolietots]*.. Šīs formas uztveramas arī kā norise bez subjekta aktivitātes.”

galvenokārt ir leksiskas nozīmes rādītājas un funkcionē kā vārddarināšanas morfēmas⁹ Tātad atgriezeniskie verbi būtu ietilpināmi darāmajā kārtā. Tomēr latviešu valodā ir verbu grupa, kas vidējās kārtas nozīmi ir saglabājuši, vienā formā apvienojot darbības subjekta un objekta nozīmi, piemēram, *mazgāties, ģērbties, samierināties, skoloties, pārkrustīties* u.c. Šo verbu grupu mediālās nozīmes dēļ darbības vārda kārtas analīzē nevar ignorēt un iekļaut darāmajā kārtā¹⁰ Trīslocekļu kārtas opozīcijai **darāmā kārtā - vidējā kārtā - ciešamā kārtā** latviešu valodā veidojoties par bināru opozīciju **darāmā kārtā ciešamā kārtā**, vidējā kārtā tomēr īsti nav iekļāvusies ne darāmajā, ne ciešamajā kārtā, un atgriezeniskie verbi funkcionāli spēj izteikt triju kārtu nozīmes. Tādēļ krievu valodai raksturīgais refleksīvo verbu lietojums pasīvā nozīmē spējis jūtami ietekmēt atgriezenisko darbības vārdu lietojumu latviešu valodā, veicinot neliterāru kārtas formu gramatisko sinonīmiju.

Verba kārtas kategorijas problēmu analīzē svarīgs ir arī J. Endzelīna atzinums, ka "baltu valodām pasīva izteiksme laikam ir radusies tikai jaunākā laikā un citu valodu ietekmē"¹¹ Uz to norāda arī atšķirīgās ciešamās kārtas paradīgas latviešu un lietuviešu valodā. Lietuviešu valodā ciešamās kārtas paradīgā ir iekļauti abi pasīvie divdabji tagadnes pasīvais divdabis ar piedēkli *-am-* / *-ām-* un pagātnes pasīvais divdabis ar piedēkli *-t-*¹² piemēram, *šīta prekē yra parduodama* 'ši prece tiek pārdota' - ciešamās kārtas vienkāršā tagadne; *šīta prekē yra*

⁹ Soida E. Refleksīvais verbs latviešu valodas vārddarināšanas sistēmā // Hrestomātija mūsdienu latviešu literārās valodas vārddarināšanā. – R., 1991, 33–37; Veidemane R. Morfēmas *-ies* vieta latviešu valodas verbu sistēmā, 427–442.

¹⁰ Turklāt atgriezeniskajiem vārdiem ir ļoti daudzveidīga semantika, kas daudzos gadījumos ir saistāma ar vidējās kārtas nozīmi skat. "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatiku" 556–561, arī Veidemane R. Morfēmas *-ies* vieta latviešu valodas verbu sistēmā u.c.

¹¹ Endzelīns J. Baltu valodu skaņas un formas // Darbu izlase IV₂. R., 1982, 585.

¹² Paulauskienė A. Lietuvių kalbos morfologija. Vilnius, 1994, 351 - 356 un 364 - 365.

parduota 'ši prece ir pārdota' - ciešamās kārtas saliktā tagadne. Latviešu valodā verba ciešamās kārtas paradigmā ietilpst tikai pagātnes pasīvais divdabīs. Tomēr darbības vārda darāmās un ciešamās kārtas sinonīmijas analīzē vērojams interesants fakts - kā ciešamās kārtas forma darbojas arī tagadnes pasīvais divdabīs ar piedēkli *-am-* / *-ām-* predikatīvā funkcijā. Taču latviešu valodā šim divdabim ir lielāka modālā slodze. Tagadnes pasīvais divdabīs predikatīvā funkcijā var izteikt vajadzības nozīmi un iespējama šāda teikuma transformācija:

Darāmā kārta, īstenības izteiksme *Es (S_N) rakstu vēstuli (O_A)*.

Darāmā kārta, vajadzības izteiksme *Man (S_D) ir jāraksta vēstule (O_N)*.

Ciešamā kārta *Vēstule (O_N) ir rakstāma*.¹³

Līdzīgi transformējami ir arī teikumi *Šis intermeco nu bija aizmirstams (=bija jāaizmirst) (Z.Skujinš); Atkārtoti viņš mani pamācīja, kā ratiņi stumjami (=ir jāstumj), kā ceļami (=ir jāceļ) no ielas uz ietvi (I.Mellis); Turneja bija tā izplānota, ka nākamā lekciju vieta sasniedzama (=bija sasniedzama) apmēram trīs stundās (I.Mellis) u.c.*

Šādos gadījumos darāmās un ciešamās kārtas sinonīmija ir saistāma ar vajadzības izteiksmi. Tas ļauj secināt, ka kārtas un modalitātes nozīmes latviešu valodas verba formu sistēmā ir mijiedarbībā.

AVOTI

Diena (laikraksts)

Eglītis A. Cilvēks no Mēness. - R., 1994.

Eglītis A. Homo Novus. - R., 1992.

Mellis I. Trīsdesmit divi gadi kopā ar Zentu Mauriņu. - R., 1997.

Sarma J. Gadsimteņi. - R., 1959.

¹³ V Bērziņa-Baltiņa tādus gadījumus uzskata par formām vajadzības izteikšanai; skat. Bērziņa - Baltiņa V. Latviešu valodas gramatika. R., 109.

Skujiņš Z. Jātņieks uz lodes. - R., 1996.

Stāraste M. Ej pie rūķa skoloties! - R., 1993.

SYNONYMY OF ACTIVE AND PASSIVE VOICE IN LATVIAN

Summary

The system of verb is very complicated in Latvian. It includes a lot of different grammatical categories – tense, mood, voice, transitivity, reflexivity, etc. These categories are closely related to each other. The primary aim of this paper is the analysis of voice category. Causes of synonymy of voice forms in Latvian are also dealt with.

The opposition of active and passive voice is possible only for non-reflexive, transitive verbs, which is a semantically, morphologically and syntactically limited group. Usage of verbs in different contexts shows synonymy of voices in some cases. This synonymy is not so rich as synonymy of tense or mood forms in Latvian.

One case is closely linked with informational text of fiction. There is a number of sentences in active voice with non-reflexive, transitive predicate. But these sentences clearly have the meaning of passive voice. Passive meaning is determined by context – there is no subject of action and the predicate does not have a concrete form of person and number. The aim of elidation of subject and neutralization of number is semantic – it expresses generalization of action.

Another case of synonymy of voices is connected with reflexive verbs. Historically reflexive verbs expressing neuter voice consists of three members – **active voice** – **neuter voice** – **passive voice**. This opposition develops into binar opposition in modern Latvian – **active voice** – **passive voice**. Reflexive verbs due to their specific lexical and voice meaning functionally can express meanings of three voices in Latvian, and synonymy of voices is possible.

Juris GRIGORJEVS**LATVIEŠU VALODAS PATSKAŅU AKUSTISKO
IDEĀLFORMU NOTEIKŠANA**

Vērojot fonoloģiskās domas attīstību dažādu valodu skaņu inventāru aprakstīšanā un to savstarpējo kopsakarību meklēšanā, var saskatīt tieksmi pēc ekonomiska, bet reizē izsmeļoša apraksta veida. Tā rezultāts ir fonēmu un fonēmu pārmaiņu teorija, kas ļauj sadalīt jebkuras valodas skanisko inventāru nelielā fonēmu sistēmā, kur katras fonēmas konkrētā realizācija pakļaujas noteiktu fonoloģisku likumu prasībām. Līdz ar to, aprakstot fonēmu īpašības, tiek aprakstītas šo valodā nozīmīgo skaņu ideālfomas un to iespējamās izmaiņas katrā valodā funkcionējošu fonoloģisko likumu ietekmē. Ilgu laiku fonēmu aprakstā dominēja artikulārās šķirēj pazīmes, jo tās saistītas ar vieglāk novērojamiem artikulācijas procesiem. Jaunākās fonoloģiskās teorijās (Ladefoged 1989 u.c.) apraksts papildināts arī ar auditīvām šķirēj pazīmēm, kas liek domāt par ideālfomu kompleksu uzbūvi. Lai gūtu pilnīgāku priekšstatu par katrai fonēmai atbilstošā skaņas prototipa jeb ideālfomas īpašībām, ir veikts daudz nopietnu pētījumu. No tiem izriet, ka katras valodas skaņu sistēmas izveide ir pakļauta universāliem nosacījumiem (Lindblom 1963, 1984):

1) cilvēka runas orgānu kustību amplitūda un ātrums ir samērā ierobežoti tas ierobežo teorētiski izrunājamo skaņu daudzumu;

2) dzirdes uztveres īpatnību un artikulācijas polimorfisma dēļ akustiski un auditīvi vienādas vai ļoti tuvas (nebūtiski atšķirīgas) skaņas var tikt izrunātas ar vairākiem atšķirīgiem runas orgānu stāvokļiem;

3) valodas skaniskā inventāra izveidē dominē tieksme panākt tā locekļu maksimālu nošķirtību ar minimālu enerģijas patēriņu.

Atbilstoši šiem nosacījumiem veidojies katras valodas skaniskais inventārs. Tieksme ekonomēt enerģiju nosaka to, ka no vairākiem vienādu skanisko signālu veidojošiem artikulātoru stāvokļiem tiek izvēlēts tas, kura veidošana prasa mazāko piepūli. Ja

kādas slimības, traumas vai citu šķēršļu dēļ šis artikulātoru stāvoklis vairs nav iespējams, tas tiek aizstāts ar tuvāko iespējamo, kura rezultātā tiek iegūta analoga vai maksimāli tuva skaņa. Šo procesu sauc par artikulāro kompensāciju. Minēšu dažus no daudzajiem artikulārās kompensācijas piemēriem:

1) pēc lūzuma fiksēts žokļa stāvoklis netraucē cilvēkam runāt bez jūtamiem teiktā uztveres traucējumiem;

2) vēža gadījumā izoperējot kādu mēles muguras daļu, pacienti ar laiku iemācās izrunāt traucētās skaņas vairāk vai mazāk tuvu ideālformai atkarībā no izoperētās mēles daļas lieluma.

Viss iepriekš minētais norāda uz mūsu apziņā eksistējošu skaņu ideālformu esamību, kuras valodniecībā saistītas ar fonēmas jēdzienu. Fonētiķi krietni nopūlējušies dažādu ideālformas izpausmju pētīšanā un aprakstīšanā un secinājuši, ka ideālforma ir kompleksa parādība, kas veidota vismaz no četriem pamatelementiem akustiskās, auditīvās, neiromotoriskās un artikulārās ideālformas (Rosner & Pickering 1994: 281.-285. lpp.). Šie elementi ir vienota veseluma dažādas izpausmes, kas savstarpēji ir cieši saistītas.

Apkopojot dažādos avotos dotās patskaņa ideālformas definīcijas un skaidrojumus (Clark & Yallop 1990; Kent & Read 1992; Rosner & Pickering 1994 u.c.), var secināt, ka katra patskaņa ideālformas pamatu veido runātāja subjektīvais priekšstats par katras fonēmas ideālo skanējumu. Domājams, ka fonēmu (arī patskaņu) prototipi jeb ideālformas veidojas valodas apguves procesā, kad no kādas fonēmas ar dzirdi uztveramo realizāciju daudzuma tiek izvēlēts viens variants, kas valodas apguvēja apziņā tiek saistīts ar dotās fonēmas ideālo skanisko veidolu. Tā, uz akustiskās informācijas pamata veidojas auditīvais prototips, kuru valodas apguvējs cenšas atdarināt savā izrunā, kontrolējot savu pūliņu rezultātus ar dzirdi un vērojot apkārtējo cilvēku reakciju. Tāpat auditīvais prototips jeb ideālforma ir tā atskaites vienība, ar kuru tiek salīdzināta gan paša, gan citu izrunas rezultātā radītā skaņa. Akustiskais signāls, kas atbilst šādai auditīvai ideālformai, veido akustisko ideālformu, kam piemīt noteiktas fizikālas īpašības. Skaņa,

kuras fizikālās īpašības atbilst akustiskajai ideālformai, savukārt, tiek izrunāta, veidojot noteiktu artikulātoru stāvokli artikulāro ideālformu, ko panāk ar atbilstošo nervu un muskuļu darbības palīdzību, kas, savukārt, veido neiromotorisko ideālformu. Tas, ka kurliem cilvēkiem ir traucēta runas spēja, vedina domāt, ka auditīvā ideālforma ir viena no svarīgākajām ideālformas kopējā jēdziena daļām. Tomēr jāatzīst, ka auditīvā ideālforma nevar veidoties bez skaniskā signāla jeb akustiskās ideālformas esamības.

Noteiktas akustiskā signāla īpašības ietekmē ar dzirdi uztveramās skaņas kvalitāti. Raksturojot šo īpašību kopumu, var raksturot skaņas akustisko ideālformu. Zinot, kā dzirdes mehānisms apstrādā akustisko signālu, un aprakstot uztverē nozīmīgās vienības, var raksturot auditīvo ideālformu. Artikulārās ideālformas aprakstu veido skaņas izrunā iesaistīto runas orgānu stāvokļa un darbības raksturojums, bet neiromotoriskās šo stāvokļu sasniegšanā un darbībā iesaistīto nervu un muskuļu darbības apraksts. No visām patskaņu ideālformas veidojošām daļām latviešu fonētiķi ir samērā plaši pētījuši un aprakstījuši patskaņu artikulārās ideālformas (Laua 1961) un nedaudz arī akustiskās ideālformas (Stelle 1971). Lai gan skaņu, arī patskaņu, fonoloģiskā klasifikācija balstīta galvenokārt uz katrai skaņai piemītošo artikulāro šķirēj pazīmju kopuma noteikšanu, t.i., artikulārās ideālformas aprakstu, viss par valodas apguvi, artikulācijas polimorfismu un artikulāro kompensāciju teiktais vedina domāt, ka vienlīdz svarīgas vai pat svarīgākas būtu ziņas par akustisko un auditīvo ideālformu īpašībām. Akustisko ideālformu apraksts īpaši lielu nozīmi iegūst sakarā ar valodas tehnoloģijas attīstību, kad rodas nepieciešamība pēc mākslīgās runas sintēzes un automātiskas runas atšifrēšanas, t.i. "runājošām" un "dzirdošām" ierīcēm, kas atvieglotu cilvēka dzīvi.

Lai papildinātu jau esošo akustisko informāciju par patskaņiem un dotu iespējamo latviešu valodas patskaņu akustisko ideālformu raksturojumu, tika veikts eksperimentāls pētījums. Tā kā runa ir par patskaņu akustisko ideālformu noteikšanu un to īpašību aprakstīšanu, ir jānorobežojas no latviešu valodas patskaņu akustisko īpašību pētīšanas dabiskā vai laboratoriskiem apstākļiem pielāgotā

runā, kā arī pētījumiem īpaši izraudzītu teikumu vai atsevišķu vārdu izrunā, jo šajos gadījumos ideālformas realizāciju ietekmē konkrētā runas situācija, runātāja individuālās īpatnības, runas temps, fonētiskā apkaime un citi faktori. No lielākās daļas minēto ietekmju ir iespējams izvairīties, pētījot izolētu patskaņu izrunu. Pirmkārt, izrunājot patskani izolēti, tā kvalitāti neietekmē ne fonētiskā apkaime, ne vārda vai zilbes uzsvars, ne runas temps, bez tam intonācija parasti ir krītoša (intonācijas vienvēidība ir īpaši svarīga garo patskaņu kvalitātes aprakstā). Otrkārt, izrunājot kādu skaņu izolēti, runātājs bieži neapzināti cenšas to izrunāt maksimāli "skaidri", t.i., pēc iespējas tuvu dotās skaņas stereotipam jeb ideālformai, kas valodas apguves procesā ir nostiprinājusies viņa apziņā. Šeit varētu iebilst, ka pat izolētā izrunā nevar izvairīties no atsevišķu runātāju fizioloģisko īpatnību un izrunas ieradumu ietekmes uz patskaņu ideālformu realizāciju un ka šādi iegūts patskaņu ideālformu apraksts atbilst dotā runātāja individuālo un valodas sistēmai piemītošo īpašību summas aprakstam. No tā izriet, ka objektīvu latviešu valodas patskaņu akustisko ideālformu aprakstu varētu iegūt tikai, nosakot visu valodas runātāju individuālo ideālformu īpašības un aprēķinot no tām vidējās statistiskās vērtības. Šāds darbs nebūtu praktiski paveicams tā lielā apjoma dēļ. Statistikas teorija liecina, ka samērā objektīvu informāciju par kādu veselumu var iegūt, pētījot nelielu šī veseluma daļu. Balstoties uz šo pieņēmumu, var samazināt darba apjomu, tomēr aktuāls paliek jautājums - cik lielā mērā izvēlētajā daļā novērotās īpašības atbilst visā veselumā vērojamām.

Pasaules fonētiķu prātus jau vairākus gadu desmitus nodarbina jautājums, kā nošķirt skaniskajā materiālā tā objektīvo (valodai raksturīgo) daļu no subjektīvās (katra runātāja individuālo īpašību noteiktās). Viens no veidiem, kā samazināt runātāju atšķirību ietekmi uz valodas skaņu objektīvajām īpašībām, ir aprakstīt skaņas no uztveres psihofizikālā viedokļa. Šādi tiek atdarināta dzirdes aparāta veiktā akustiskā signāla datu normalizēšana, kuras rezultātā tiek samazinātas subjektīvo faktoru noteiktās atšķirības. Šajā darbā lietotais uzlabotais patskaņu ideālformas modelis (Kent & Read

1992: 90.-91.lpp.) ir balstīts uz skaņas formantu centru frekvenču akustisko datu nelineāra pārveidojuma psihofizikālās uztveres vienībās (melos, barkos, kēnigos, erbos utt.). Pētījumā lietota barku skala, kuras vienība ir viens bark (1 Bark). Barku skala atspoguļo iekšējās auss gliemeža darbību, kad uz noteiktas skaņas akustiskā signāla frekvenču joslas izraisītu kairinājumu reaģē noteikta auss gliemeža josla, ko sauc par kritisko joslu. No vairākiem barku skales modeļiem savam pētījumam izvēlējās H. Traunmillera izstrādāto, jo tas lietots arī A. Ēka un E. Meistera veiktajā igauņu valodas patskaņu pētījumā (Eek & Meister 1994). Šādā veidā abu pētījumu dati kļūst savstarpēji salīdzināmi. Patskaņu formantu centru frekvenču skaitlisko lielumu pārveidojumam no akustiskajām vienībām, kas izteiktas hercos (Hz), uztveres psihofizikālajās vienībās, kas izteiktas barkos (Bark), lietota H. Traunmillera 1988. gada formula (Traunmüller 1988):

$$z = (26,81 \times f / (1960+f)) - 0,53 \quad (1)$$

Šajā formulā z - kritisko joslu rādītājs barkos (Bark), bet f - frekvence hercos (Hz).

Ja $z < 2,0$ barkiem, lietota cita H. Traunmillera formula:

$$z' = z + 0,15 (2 - z) \quad (2)$$

Šajā formulā z - kritisko joslu rādītājs barkos, kas iegūts, izmantojot 1. formulu un ir mazāks par 2 barkiem ($z < 2,0$), bet z' galīgais kritisko joslu rādītājs barkos.

Lai vēl vairāk samazinātu runātāju individuālo īpašību ietekmi uz objektīvo skaņas signālu, ieteicams patskaņus raksturot nevis ar to formantu centru absolūtajiem psihofizikālajiem lielumiem, bet gan ar patskaņu pirmo trīs formantu (F_1 , F_2 , F_3) savstarpējo attiecību koeficientiem (F_2/F_1 ; F_3/F_2) vai intervālu lielumiem starp šiem formantiem (F_2-F_1 ; F_3-F_2). Jāpiezīmē, ka atsevišķo patskaņu grupēšana fonēmas robežās un dažādu fonēmu nodalīšana akustiskajā vai psihofizikālajā plaknē, balstoties uz intervālu lielumiem starp patskaņu formantiem, vislabākos rezultātus dod, lietojot barku skalu un attēlojot patskaņus kā punktus psihofizikālajā plaknē (Miller 1989: 2119. lpp.). Lietojot akustiskās vai citas psihofizikālās mērvienības, labākie rezultāti sasniedzami,

logaritmiski izsakot patskaņa pirmo trīs formantu savstarpējo attiecību skaitliskos lielumos ($\log_{10}(F2/F1)$; $\log_{10}(F3/F2)$). Šādā gadījumā mērvienību izvēle samērā maz ietekmē iegūto rezultātu (Miller 1989). Uzlabotais patskaņa ideālformas modelis ir ne tikai ekonomisks, jo ļauj raksturot katra patskaņa ideālformas tikai ar šī patskaņa formantu centru skaitliskajām vērtībām, kas izteiktas ar psihofizikālo mērvienību skaitliskajiem lielumiem, bet nav arī pretrunā ar audītīvās ideālformas teorijām (Kuhl 1991). Dažādi eksperimenti liecina, ka akustiskā ideālforma ir pietiekami raksturojama ar patskaņa formantu centru skaitliskajām vērtībām, kas iegūtas, izdarot mērījumus artikulācijas izturējuma fāzei atbilstošajā dinamiskās spektrogrammas kvazinemainīgā posma vidusdaļā (Fox 1983; Harrington & Cassidy 1994; Jenkins et al. 1983 u.c.).

PĒTĪJUMA MATERIĀLS UN TĀ MĒRĪJUMI

Latviešu valodas patskaņu akustisko ideālformu noteikšanai tika izmantoti visi 12 latviešu valodas patskaņi: /i/, /i:/, /e/, /e:/, /æ/, /æ:/, /a/, /a:/, /o/, /o:/, /u/ un /u:/ (sistēmas labad arī /o/ un /o:/, lai gan tie būtu uzskatāmi par vienas fonēmas variantiem, jo atšķirībā no citiem īsā un garā patskaņa pāriem šo patskaņu ilguma atšķirībai nav nozīmes šķirējfunkcijas). Patskaņu izrunas ierakstam tika izraudzīti 3 informanti (vīrieši - V1, V2, V3) vecumā no 23 līdz 35 gadiem, kuru izrunu var raksturot kā skaidru un bez runas defektiem esošu. Ieraksta laikā katrs informants trīs reizes izrunāja katru no 12 patskaņiem. Materiāls tika ierakstīts kvalitatīvā magnetofona lentē SONY, izmantojot augstas klases stacionāru kasešu magnetofonu SONY TC-FX2 un kondensatoru elektretu mikrofonu MKE-100 ELEKTRET, kura uztveramo frekvenču josla ir 50 – 20000 Hz. Mikrofons tika novietots 30 cm attālumā no informanta lūpām, lai nodrošinātu maksimāli efektīvu zemo frekvenču uztveršanu un ierakstu. Ierakstot tika kontrolēts, lai visi patskaņi būtu izrunāti ar krītošo intonāciju. Lai pārbaudītu lietotās aparatūras iespējamo

ietekmi uz ierakstītā skaņas signāla kvalitāti, salīdzināšanai tika papildus izdarīts informanta V2 izrunāto garo patskaņu ieraksts Igaunijas ZA Kibernētikas institūta Fonētikas un runas tehnoloģijas laboratorijas bezatbalss telpā, ierakstam izmantojot augstas kvalitātes digitālo kasešu magnetofonu CASIO DA-7 un dinamisko mikrofonu SHURE PROLOGUE 14H. Abu ierakstu kvalitāte tika salīdzināta, analizējot ierakstīto skaņas signālu ar profesionālas, akustiskās fonētikas pētījumiem paredzētas iekārtas KAY CSL 4300 palīdzību. Nelielās abu ierakstu kvalitātes atšķirības absolūti neietekmēja interesējošo patskaņu analīzes precizitāti, tāpēc tika secināts, ka Rīgā ierakstītā materiāla kvalitāte atbilst pētījuma mērķu noteiktajām prasībām.

Informantu V1, V2 un V3 izrunāto izolēto patskaņu ieraksti tika analizēti Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorijā, lietojot personālajiem IBM tipa datoriem paredzētu akustiskās analīzes programmu CSRE 4.5 (Canadian Speech Research Environment, versija 4.5, darbības vide - DOS, ražotājs - AVAAZ Innovations Inc.). Programma bija instalēta datorā ar PENTIUM 166 Mhz procesoru. Programmas vadītā skaņas akustiskā signāla pārveidošana no analogā uz digitālo un atpakaļ notika ar skaņu kartes SOUND BLASTER 16 (ražotājs - Creative Labs) starpniecību. Analogā skaņas akustiskā signāla pārveidošana digitālajā veikta ar 12,5 kHz diskretizācijas frekvenci un 16 bināro vienību amplitūdas kvantizēšanu. Akustiskā enerģija virs 5000 Hz nofiltrēta ar akustisko filtru. Patskaņu akustiskā kvalitāte noteikta, novietojot vertikālo kursoru uz monitorā redzamās dinamiskās spektrogrammas kvazinemainīgā posma vidusdaļas un nolasot ar LPC MC metodi (Linear Predictive Coding Modified Covariance method) noteiktās formantu centru frekvenču skaitliskās vērtības. Patskaņu ilgumi noteikti, mērijot katra patskaņa skaņas viļņa ilgumu no svārstību pirmā cikla sākuma līdz pēdējā cikla beigām. Pamattona (F0) likne izskaitļota ar atlasošās filtrēšanas metodi (Comb Filtering method, frekvences augšējā robeža 500 Hz), kas deva iespēju noteikt pamattona frekvences augstāko un zemāko, kā arī vidējo skaitlisko vērtību viena patskaņa robežās. No

šīm vērtībām mērījumu rezultātos norādītas pamattoņa vidējās vērtības patskaņa robežās.

Mērījumos iegūtie akustiskie dati apstrādāti ar statistikas programmu SPSS (SPSS Advanced Statistics, versija - 7.0 Update, darbības vide Windows 95, ražotājs - SPSS Inc.), aprēķinot katra patskaņa ilguma, pamattoņa un pirmo četrus formantu (F1, F2, F3 un F4) centru frekvenču vidējās statistiskās vērtības un standartnovirzes. Šādi iegūtie rezultāti redzami 1. tabulā.

1. tabula. Latviešu valodas garo un īso patskaņu pamattoņa un pirmo četrus formantu frekvenču vērtības hercos (Hz) un ilguma vērtības milisekundēs (ms). Katram patskanim norādītā vidējā statistiskā vērtība (VSV) un standartnovirze (SN) aprēķinātas trīs informantu trīs reizes izrunātiem patskaņiem.

Patsk.	F0		F1		F2		F3		F4		Ilgums	
	VSV	SN	VSV	SN	VSV	SN	VSV	SN	VSV	SN	VSV	SN
/i:/	117	11	286	42	2189	76	2947	155	3734	286	487	156
/i/	128	7	312	52	2182	73	2894	196	3700	275	207	34
/e:/	114	14	426	26	1975	92	2644	117	3469	75	481	159
/e/	118	9	458	37	1921	66	2630	129	3483	127	208	40
/æ:/	113	16	681	58	1532	85	2488	51	3442	125	493	118
/æ/	111	9	675	60	1564	81	2485	44	3475	225	219	33
/a:/	110	12	657	50	1005	52	2668	70	3452	109	501	114
/a/	108	9	690	63	1044	69	2546	144	3458	168	229	40
/o:/	112	11	468	31	731	55	2503	167	3371	116	488	127
/o/	112	10	509	34	787	53	2474	81	3334	102	229	44
/u:/	120	10	325	41	589	51	2239	104	3210	88	436	110
/u/	120	8	323	54	642	79	2350	158	3121	60	192	25

Izmantojot iegūtos datus (skat. 1. attēlu 174. lpp), patskaņus var attēlot kā punktus akustiskajā F2/F1 plaknē. Šajā attēlā (F2/F1 plaknē) horizontālā ass rāda otrā formanta (F2) vērtību lielumu un apmēram atbilst artikulācijas vai nosacīti mēles augstākā pacēluma vietai, bet vertikālā ass - pirmā formanta (F1) vērtību lielumu, kas nosacīti saistīts ar mēles pacēluma vai mutes vēruma apjomu (skat. 1. attēlu!).

*MĒRĪJUMOS IEGŪTO AKUSTISKO DATU PĀRVEIDOJUMS
PSIHOFIZIKĀLAJOS*

Lai patskaņu apraksts atbilstu uzlabotā patskaņu ideālformas modeļa prasībām, patskaņu formantu centru frekvenču mērījumos iegūtie akustiskie dati ir jāpārveido psihofizikālajos, lai tādā veidā samazinātu dažādu runātāju individuālo īpašību ietekmi samazināšanu uz patskaņu objektīvajām akustiskajām īpašībām. Lietojot H.Traunmillera 1988. gada formulas, mērījumos iegūtie dati tika pārrēķināti barkos un statistiski apstrādāti. Pārveidoto datu statistiskās apstrādes rezultāts ir redzams 2. tabulā.

2. tabula. Latviešu valodas garo un īso patskaņu pamattoņa un pirmo četru formantu frekvenču psihofizikālās vērtības barkos (Bark). Vērtības aprēķinātas pēc H.Traunmillera 1988. gada formulas. Katram patskanim norādītā vidējā statistiskā vērtība (VSV) un standartnovirze (SN) aprēķinātas trīs informantu trīs reizes izrunātiem patskaņiem.

Patsk.	F0		F1		F2		F3		F4	
	VSV	SN	VSV	SN	VSV	SN	VSV	SN	VSV	SN
/i:/	1,14	0,12	2,88	0,43	13,61	0,23	15,56	0,35	17,03	0,46
/i/	1,25	0,10	3,14	0,53	13,59	0,22	15,44	0,44	16,98	0,44
/e:/	1,11	0,14	4,25	0,24	12,92	0,32	14,86	0,28	16,60	0,14
/e/	1,14	0,10	4,54	0,33	12,74	0,23	14,82	0,32	16,62	0,23
/æ:/	1,09	0,16	6,37	0,44	11,23	0,36	14,46	0,14	16,55	0,22
/æ/	1,07	0,10	6,33	0,44	11,36	0,34	14,46	0,12	16,60	0,41
/a:/	1,06	0,13	6,20	0,38	8,56	0,31	14,92	0,17	16,57	0,20
/a/	1,04	0,10	6,44	0,47	8,78	0,40	14,61	0,37	16,57	0,31
/o:/	1,08	0,11	4,64	0,28	6,75	0,40	14,49	0,44	16,42	0,22
/o/	1,09	0,10	5,00	0,29	7,15	0,37	14,42	0,22	16,35	0,19
/u:/	1,17	0,11	3,28	0,41	5,66	0,41	13,76	0,30	16,11	0,18
/u/	1,16	0,11	3,26	0,55	6,07	0,61	14,08	0,44	15,94	0,12

Ja salīdzina īso un garo patskaņu formantu centru psihofizikālās vērtības (2. tabula), redzams, ka nevienam garā un īsā patskaņa pārim šo vērtību starpība nepārsniedz 1 barku. Tas, ka gan fizikālajā, gan psihofizikālajā F2/F1 plaknē garo un īso patskaņu koordināšu F1 un F2 noteiktie punkti lielā mērā pārklājas un ka garo

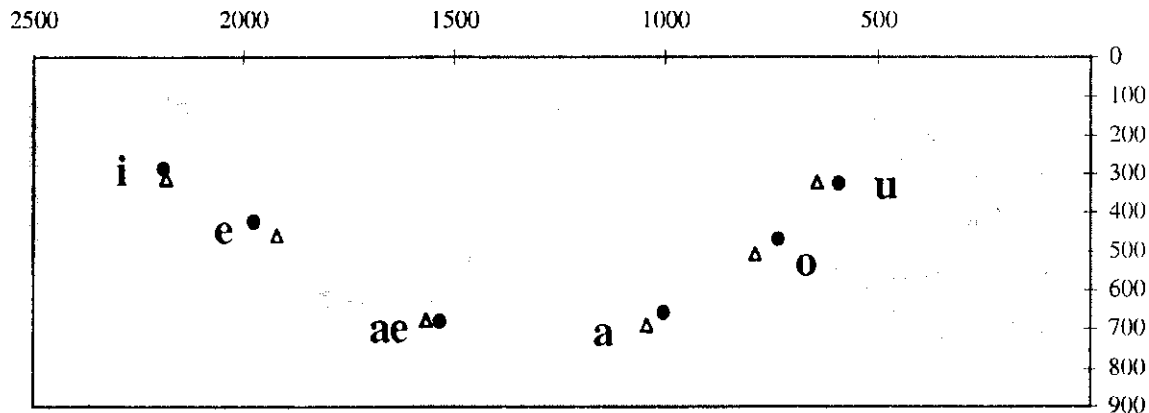
un īso patskaņu formantu centru psihofizikālo vērtību starpība nepārsniedz 1 barku (caurmērā tā nepārsniedz pat 0,5 barkus - skat. 2. attēlu!), liek secināt, ka garajiem un īsajiem patskaņiem ir jāatbilst vienai un tai pašai patskaņu kvalitātes kategorijai (Iivonen 1987). Šis pētījums tādā veidā apstiprina tradicionālo pieņēmumu (Laua 1961 u.c.), ka latviešu valodā, līdzīgi igauņu un somu valodai, garo un īso patskaņu fonoloģiskās atšķirības pamatojas uz kvantitatīvajām (relatīvo ilgumu attiecības) un nevis kvalitatīvajām attieksmēm. Līdz ar to var apgalvot, ka latviešu valodā patskaņu ilgums kalpo kā fonoloģiska norāde (Phonological marker Rosner & Pickering 1994), kad garā un īsā patskaņa fonēmas patskaņu pāri tiek šķirtas balstoties uz to relatīvo ilgumu attiecības. Latviešu valodā patskaņu relatīvo ilgumu attiecība vidēji ir 1÷2,3, t.i., garā patskaņa ilgums ir vidēji 2,3 reizes lielāks par īsā patskaņa ilgumu. Spektrālās atšķirības šai gadījumā kalpo kā palīgfaktors, kas sekmē garo un īso patskaņu fonēmu nošķiršanu, bet pats to nenosaka. Pētījumā iegūtie dati atbilst arī citu valodu (kurās ilgums kalpo kā fonoloģiska norāde) pētījumos novērotajām tendencēm, ka salīdzinājumā ar garajiem patskaņiem īsie patskaņi ir novirzīti akustiskās vai psihofizikālās F2/F1 plaknes centra virzienā (skat. 1. un 2. attēlu! 174. un 175. lpp.), taču šī novirze nav tik liela, lai varētu runāt par īso patskaņu piederību citai kvalitātes kategorijai.

Akustiskās fonētikas literatūrā patskaņu plaknes grafiskajos attēlos bieži ir izmantota nevis F2/F1, bet gan F1/(F2-F1) koordinātu plakne. Šāds attēlojums tiek pamatots ar to, ka, izmantojot starpību F2-F1, tiek iegūts attēls, kas ir tuvāks patskaņu aprakstam no artikulāro pazīmju viedokļa, tā uzlabojot saikni starp artikulācijas vietas attēlojumu akustiski auditīvajos un artikulārajos grafikos. Tas saskan ar Dž. Millera (Miller 1989) un citu fonētiķu hipotēzi, ka uztverē intervālu lielumi starp patskaņa formantiem ir daudz svarīgāki par šo formantu centru absolūtajām skaitliskajām vērtībām. Tā kā pētījumi (Traunmüller 1981; Traunmüller & Lacerda 1987) rāda, ka nevis F1 absolūtā skaitliskā vērtība, bet gan tonotopiskā distance F1-F0 jeb intervāls starp pamattoni F0 un pirmo formantu

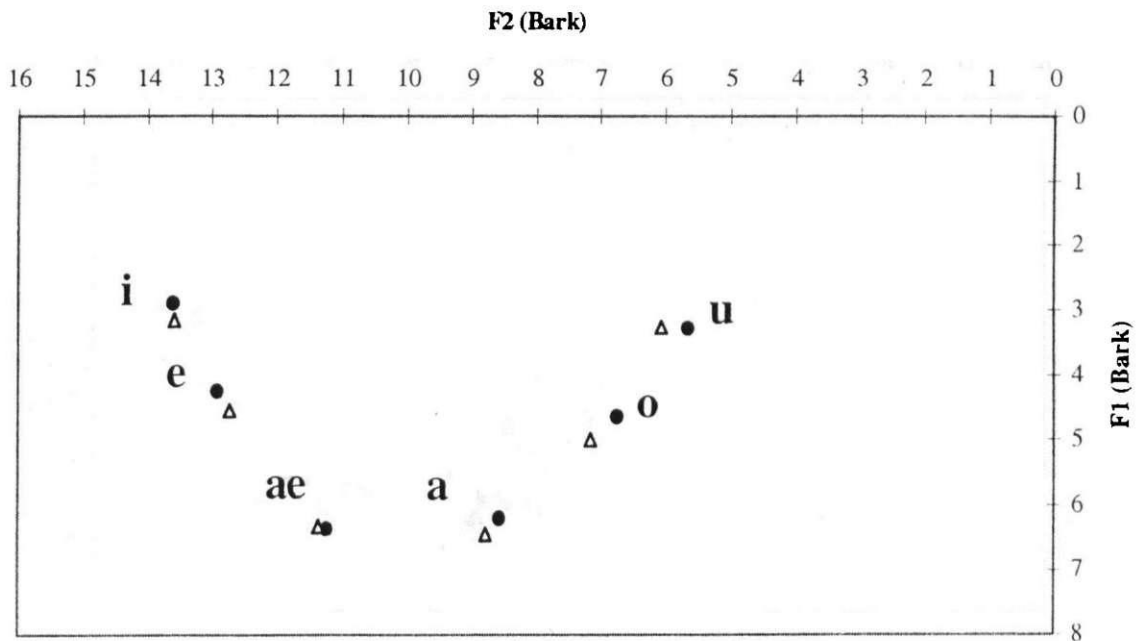
F1 ir galvenais patskaņa platuma (mēles pacēluma un mutes vēruma) rādītājs un ka patskaņa artikulācijas vietu labāk par F2 absolūto skaitlisko vērtību izsaka tonotopiskā distance F2-F1, labāku priekšstatu par patskaņu savstarpējo novietojumu var iegūt, attēlojot tos auditīvajā (F1-F0)/(F2-F1) plaknē (skat. 3.attēlu! 176.lpp.).

Šāds grafiskais attēlojums saskan ar telpisko paraugu teoriju (Space Pattern Theory), kas nosaka, ka noteiktas skaņas pazīmes tiek atpazītas pēc skaņas izraisītās iedarbības uz iekšējās auss gliemeža basilārās membrānas dažādām vietām telpisku paraugu jeb klišeju veidā (Traunmüller 1981). Telpiskie paraugi jeb klišejas ir cieši saistīti ar enerģētisko joslu jeb formantu savstarpējo izvietojumu skaņas spektrā. Līdz ar to tonotopiskās distances starp formantu centriem (Traunmüller 1981) vai formantu centru skaitlisko vērtību attiecības (Miller 1989) sniedz svarīgāku informāciju par patskaņu kvalitāti nekā patskaņu formantu centru absolūtās vērtības. Salīdzinājumam jāskata 4.attēls (177.lpp.), kurā visu 3 informantu atsevišķie dati attēloti F2/F1 psihofizikālajā plaknē. Šajā attēlā datu noteiktie atsevišķie punkti ir daudz vairāk izkliedēti. Tas apstiprina hipotēzi, ka atsevišķu runātāju atšķirību novēršanai palīdz patskaņu raksturošana ar tonotopiskajām distancēm starp patskaņa formantiem.

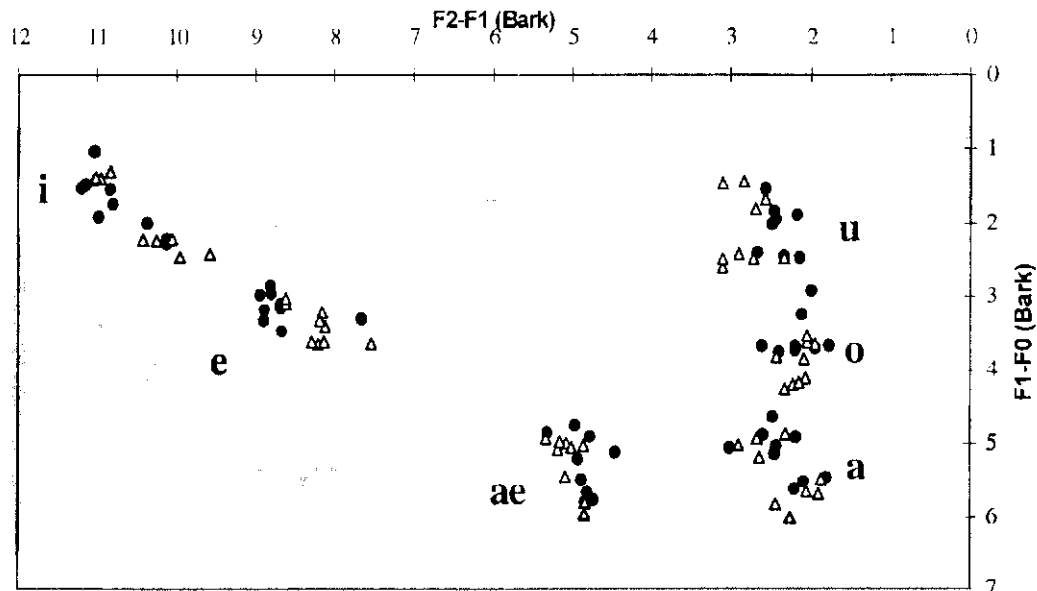
1. attēls. Latviešu valodas garo un īso patskaņu attēlojums akustiskajā F2/F1 plaknē. Ar melniem aplīšiem attēloti garie patskaņi, bet ar baltiem trīsstūriem - īsie patskaņi. Koordinātēm kalpo 1. tabulā redzamie skaitliskie dati.

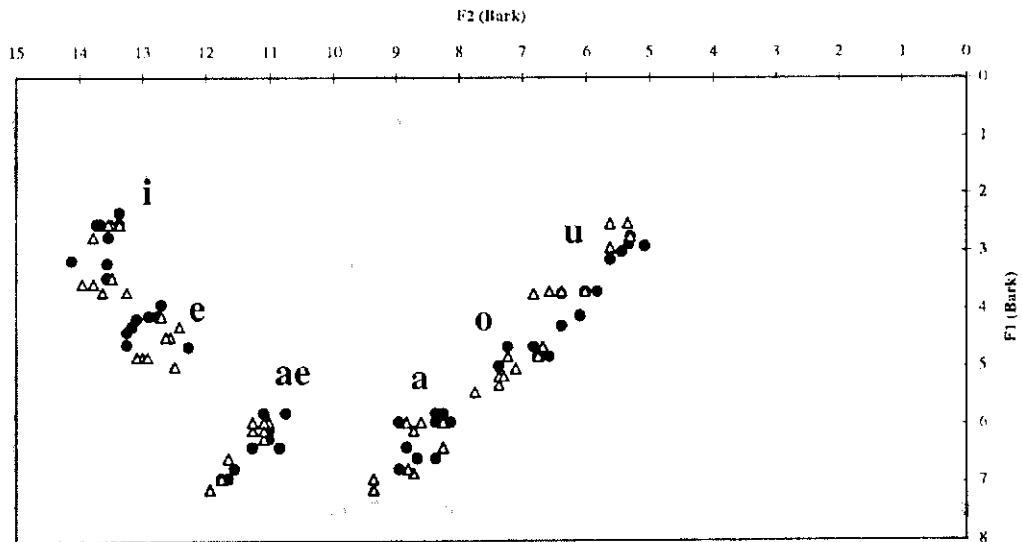
2. attēls. Latviešu valodas garo un īso patskaņu attēlojums psihofizikālajā F2/F1 plaknē. Ar melniem aplīšiem attēloti garie patskaņi, bet ar baltiem trīsstūriem - īsie patskaņi. Koordinātēm kalpo 2. tabulā redzami skaitliskie dati.

3. attēls. Latviešu valodas garo un īso patskaņu attēlojums $(F1-F0)/(F2-F1)$ uztveres psihofizikālajā plaknē. Ar melniem aplīšiem attēloti garie patskaņi, bet ar baltiem triņķstūriem - īsie patskaņi. Koordinātēm kalpo 3 informantu 3 reizes izrunātu patskaņu formantu centru frekvenču skaitliskie dati, kas pārveidoti psihofizikālajās vienībās (barkos).

4. attēls. Latviešu valodas garo un īso patskaņu attēlojums psihofizikālajā F2/F1 plaknē. Ar melniem aplīšiem attēloti garie patskaņi, bet ar baltiem trīsstūriem* - īsie patskaņi. Koordinātēm kalpo 3 informantu 3 reizes izrunātu patskaņu formantu centru frekvenču skaitliskie dati, kas pārveidoti psihofizikālajās vienībās (barkos).

LITERATŪRA:

- Clark & Yallop 1990 Clark, J. and Yallop, C. (1990). *An Introduction to Phonetics and Phonology*. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- Eek & Meister 1994 Eek, A. and Meister, E. (1994). "Acoustics and perception of Estonian vowel types", in *PERILUS*, 18, 55 - 90.
- Fox 1983 Fox, R. (1983). "Perceptual structure of monophthongs and diphthongs in English", in *Language and Speech*, 26, 21 - 60.
- Harrington & Cassidy 1994 Harrington, J. and Cassidy, S. (1994). "Dynamic and target theories of vowel classification: Evidence from monophthongs and diphthongs in Australian English", in *Language and Speech*, 37, 357 - 373.
- Iivonen 1987 Iivonen, A. (1987). "The critical band in the explanation of the number of possible vowels and psychoacoustical vowel distances", in *Helsingin yliopiston fonetiikan laitoksen monisteita*, 12, Helsinki.
- Jenkins et al. 1983 Jenkins, J., Strange, W and Edman, T. (1983). "Identification of vowels in "vowelless" syllables", in *Perception and Psychophysics*, 34, 441 - 450.
- Kent & Read 1992 Kent, R. and Read, Ch. (1992). *The Acoustic Analysis of Speech*. San Diego, California: Singular Publishing Group, Inc.
- Kuhl 1991 Kuhl, P (1991). "Human adults and human infants show a "perceptual magnet effect" for the prototypes of speech categories, monkeys do not", in *Perception and Psychophysics*, 50, 93 - 107.
- Ladefoged 1989 Ladefoged, P. (1989). "Representing Phonetic Structure", in *UCLA Working Papers in Phonetics*, 73.

-
- Laua 1961 Laua, A. (1961). Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētikas jautājumi. Rīga: kand. dis.
- Lindblom 1963 Lindblom, B. (1963). "Spectrographic study of vowel reduction", in *Journal of the Acoustical Society of America*, 35, 1773 - 1781.
- Lindblom 1984 Lindblom, B. (1984). "Economy of speech gestures", in *The Production of Speech* (ed. P. MacNeilage). New York: Springer-Verlag.
- Miller 1989 Miller, J. (1989). "Auditory-perceptual interpretation of the vowel", in *Journal of the Acoustical Society of America*, 85, 2114 - 2134.
- Rosner & Pickering 1994 Rosner, B. and Pickering, J. (1994). *Vowel perception and production*. Oxford: Oxford University Press.
- Stelle 1971 Stelle, A. (1971). Latviešu literārās valodas uzsvērtā vokālisma akustisks skaidrojums. Rīga: kand. dis.
- Traunmüller 1981 Traunmüller, H. (1981). "Perceptual dimension of openness in vowels", in *Journal of the Acoustical Society of America*, 69, 1465 - 1475.
- Traunmüller 1988 Traunmüller, H. (1988). "Analytical expressions for the tonotopic sensory scale", in *PERILUS*, 8, 93 - 102.
- Traunmüller & Lacerda 1987 Traunmüller, H. and Lacerda, F. (1987). "Perceptual relativity in identification of two-formant vowels", in *Speech Communication*, 6, 143 - 157.

DETERMINATION OF LATVIAN ELABORATED VOWEL TARGET MODEL

Summary

In Phonetics it is useful to deal with the complex of vowel targets (articulatory, acoustic, auditory and neuromotor) as the realisation of the concept of Phoneme. Due to different reasons mainly the articulatory vowel targets have been investigated and described by Latvian phoneticians and therefore the purpose of the present study was to give more detailed information about the acoustic vowel targets of Standard Latvian. This necessity is based in the growing needs for such information due to the fast development of language technology both in Europe and Latvia. The Elaborated Vowel Target model has been chosen for the description of acoustic targets of Latvian vowels as it takes into account the normalisation procedure of vowel formant data performed by human auditory system. Sustained isolated vowels were used as the material for recordings and analysis because their acoustic quality is the nearest to the acoustic quality of vowel targets. The pronunciation of isolated Latvian vowels by three male informants (out of 20 used in previous investigations) was recorded and analysed using the programme CSRE 4.5 (AVAAZ Innovations Inc.). The method used for the analysis was LPC MC (Linear Predictive Coding Modified Covariance). The programme SPSS (SPSS Advanced Statistics, 7.0 Update, SPSS Inc. for Windows 95) was used to calculate the mean values and standard deviations of duration, pitch and formant centre frequencies for the first four formants of each vowel (Table 1). According to the theory of elaborated vowel target model these acoustic data were transformed into psychophysical units (Table 2) using H. Traunmüller's formulas (Traunmüller 1988). Comparing formant data of long and short monophthongs it is apparent that they belong to one and the same category of vowel quality (Iivonen 1987). Thus the quantitative relations between short and long monophthongs (1÷2,3) in Latvian serve as a Phonological marker not as a Phonological quantity like in English.

Maija BRĒDE

**DAŽI VĒROJUMI PAR SONANTA /l/
VARIANTIEM LATVIEŠU VALODĀ**

Skaneņi jeb sonanti valodas fonēmu sistēmā ieņem īpašu vietu kā līdzskaņi, kuru sonoritāte tos tuvina patskaņiem. Pēc O. Jespersena (Jespersen, 1926), kā arī R.M.S. Heffnera (Heffner, 1949) sonoritātes tabulas līdzskaņu grupā tikai skanenim /r/ piemīt vēl lielāka sonoritāte nekā /l/.

No skaneņu kvalitātes, tāpat kā patskaņu skanīguma, lielā mērā atkarīga valodas labskaņa. Lai arī apzīmējums "labskaņa" uzlūkojams par subjektīvu kritēriju, ir gadījumi, kad vienā valodā runājošie vai pat tie, kas runā valodās ar dažādu ģenētisko piederību, uzrāda līdzīgus vērtējumu kritērijus. Vispāratzīts labskaņas pamats valodā ir atvērtās zilbes veids, kā arī noteikta zilbes struktūra, resp. mazskaitlīgas līdzskaņu grupas un kopas. Skaneņu klātbūtne šādās kopās palīdz veidot vārda melodisko tēlu.

Šos un līdzīga rakstura jautājumus fonostilistikas ietvaros aplūko valodas estētika. Kādas aptaujas rezultāti, kurā angļu valodā rakstoši autori tika lūgti nosaukt labskanīgākos vārdus, netieši norāda uz skaneņa /l/ lomu, jo minēto vārdu sarakstā sastopami: *lullaby, luminous, golden, melody, tranquil, silence, April*. Kā redzams, skanenis /l/ efektīvi piedalās attiecīgu skaņu tēlu radīšanā. Arī latviešu valodā fonētisko izteiksmes līdzekļu izmantošanā (aliterācija) /l/ ierādīta nozīmīga stilistiska funkcija:

"Ilgi nelijis lietus, liepa un jūlijs.

Lokana laipa, plūdens ūdens.

Siena laiks piena maigs.

San smilgas, sūt laksti.

Dienvīdus. Liptin līp plaksti.

Mellenes saldās uz galda.

Maigums, lūgums un maldi.

Galotnes līgas, lokanas.

Lubiņas, gubenas, lubenes.

Mākoņi nākoņi, mākoņi ejoņi.

Skūpsti un laksti.

Liptin līp plaksti” (Zālīte, 1997 :28)

Latviešu valodas / l / artikulācijas aprakstā (Laua, 1997:46) / l / definēts kā *apikāli alveolārs priekšējais mēlenis, laterāls spraudzenis, skanenis*.

Veicot sistemātisku studentu aptauju par / l / artikulācijas vietu latviešu valodā, konstatēts, ka no 100 aptaujātajiem tikai aptuveni 5–6 / l / izrunā kā apikāli alveolāru skaņu. Vairākums priekšroku dod apikāli dentālai artikulācijai.

Runājot par / l / lietojumu saistītā runā, latviešu fonētiskajā literatūrā, galvenokārt E.Liepas darbos (Liepa, 1968, 1970), sastopamas norādes uz skaneņa / l / kvantitātes variantiem. Tāpat kā J.Endzelīna pētījumos / l / atzīts par garāku pozīcijā starp īsu patskani un līdzskani zilbēs ar stiepto intonāciju ([balc] balts, [tilc] tilts), kā arī starp nebalsīgiem līdzskaņiem, kur sonants ir zilbisks ([kakls] kakls).

Daudz detalizētāks sonanta / l / variantu apraksts atrodams, piemēram, angļu valodā. Īpaši tas attiecināms uz skaņas artikulācijas vietu asimilācijas gadījumā. Interesanti atzīmēt, ka D.Džounss (Jones, 1956, 1967) izdala dažādus / l / variantus atkarā no sekojošā patskaņa ar katram šim patskanim raksturīgo tembrālo nokrāsu. Taču, ja J.Endzelīns (Endzelīns, 1938: 58) savulaik atzinis, ka latvieši / i / un / e / priekšā mēdz izrunāt “gaišāku” / l / nekā / au / un / uo / priekšā, angļu valodas fonētikas izklāstā visbiežāk sastopama norāde, ka “gaišais” / l / izrunājams pirms patskaņiem, bet “tumšais” – pirms līdzskaņiem, īpaši vārda beigu pozīcijā.

J.Endzelīns arī norādījis, ka “dažviet Vidzemē, arī Kurzemē “tumšais” / l / sastopams palaikam tikai diftongiskos savienojumos ar iepriekšēju patskani, pavisam neievērojot nākamās zilbes patskaņa kvalitāti” (Endzelīns, 1951: 202).

A.Lauas aprakstā / l / latviešu valodā atkarībā no mēles konfigurācijas raksturots kā “tumšs”, salīdzinot ar līdzīgu skaņu

vācu, franču, kā arī ar “gaišo” / l / angļu valodā. Savukārt, tas ir gaišāks nekā krievu valodā.

Lai veiktu audītīvo analīzi, kuras mērķis bija rast ieskatu skaneņa / l / tembrālo variantu lietojumā, kas nav tieši saistīts ar kādu no izlokšņu īpatnībām, tika izraudzīta grupa informantu. Tie ir studenti vecumā no 18–20 gadiem, kuri līdz studiju sākumam Rīgā dzīvojuši dažādos Latvijas novados vai arī galvaspilsētā; pēc pašu atzinuma, mājās nav runājuši kādā no dziļajām izloksnēm.

Informantu izrunā galvenokārt tika fiksēti divi zilbes intonācijas veidi – krītošā un stieptā, kas visumā atbilst attiecīgo vārdu izrunas transkripcijai (Ceplītis, 1995). Tembra nokrāsas noteikšanai izraudzīti apzīmējumi “tumšs”, “gaišs”, “vidēji tumšs”, “vidēji gaišs” Materiāla sagatavošanā tika izraudzīti, pirmkārt, tie fonotaktiskie modeļi, kuri fonētiskajā literatūrā pieminēti kā noteicošie / l / vienas vai otras tembrālās nokrāsas lietojumā: / l / vienzilbīga un divzilbīga vārda sākumā pirms palatāliem un velāriem patskaņiem, kā arī intervokālā pozīcijā un vārda beigās aiz patskaņa.

Konkrētās analīzes rezultāti rāda, ka iepriekšējie novērojumi par “gaišā” / l / lietojumu pirms palatāliem patskaņiem pilnībā neatbilst pašreizējai latviešu valodas izrunai. Tas īpaši attiecas uz vārda *sākuma* pozīciju. Vairumā gadījumu tādi vārdi kā *lija, list, leca, lēca, lekns* tika izrunāti ar vidēji tumšu vai pat tumšu / l /, turpretī vārdos *lapa, lāpa, laime* daļa runātāju lieto vidēji gaišu / l /. Pirms patskaņiem / u /, / ū /, / uo / fiksēts tumšais / l /: *lupa, lūk, logs*.

Intervokālā pozīcijā pirms / i /, / ī /, / e /, / ē / galvenokārt dzirdams vidēji gaiša / l / variants: *Vilis, mele, meli, kulē, kūlis, pūlī*. Arī pirms patskaņiem / a /, / ā / vairākos gadījumos fiksēts / l / vidēji gaišs tembrs: *silā, mala, sula*.

Iepriekšstāvošie patskaņi, liekas, neietekmē skaneņa tembru. Tas īpaši redzams vārda *beigu* pozīcijā, kur praktiski visos izrunas gadījumos skan “tumšs” vai “vidēji tumšs” variants: *pil, mal, bail*.

Analīzes materiālā tika ietverti arī 3 vārdi ar garu, stiepti ietonētu / l / intervokālā pozīcijā: *elle, balle, Ulla*. Pārsvārā / l /, neraugoties uz tam sekojošā patskaņa atšķirībām, fiksēts kā vidēji tumšs.

Analīzei tika raudzīti arī vārdi ar / l / kā divlīdzskaņu kopas otro elementu vārda *sākumā*. Skaņu distribūcija latviešu valodā nosaka 8 šāda veida līdzskaņu kopas. / l / tika izrunāts pirms dažādas kvalitātes patskaņiem. To diktoru izrunā, kur iepriekšējos gadījumos tika konstatēts kāds “gaišais” / l / variants, līdzskaņu kopās [pl], [kl] un it īpaši [sl] pirms priekšējās rindas patskaņiem / l / skan kā vidēji gaišs: *plīst, plēs, plēsums, klīst, klāts, slīps, sleja, slieka*.

[sl] fiksēts kā vidēji gaišs arī tad, ja pārējās līdzskaņu kopas diktori izrunājuši ar tumšu / l /, pie kam vidēji gaišs variants novērots arī pirms / a /, / ā /, /uo/: *slapjš, slāt, slota*. Izteikti tumšs variants parādās līdzskaņu kopā [fl]: *flīze, flote, flauta*.

Dominējošais variants divlīdzskaņu kopās ir vidēji tumšs, taču / l / tembrālā nokrāsa, šķiet, atkarīga no kopas pirmā elementa, sevišķi no tā piederības pie balsīgiem vai nebalsīgiem līdzskaņiem. Piem., pretstatā [pl] līdzskaņu kopā [bl] visos gadījumos konstatēts / l / tumšais variants: *blīkš, blēj, blašķe, blūzs*.

Arī divās iespējamās trīslīdzskaņu kopās / l / parādās kā vidēji tumšs vai tumšs: *splīns, sklandu*.

Vārda *beigu* pozīcijas ilustrācijai tika raudzīti vienzilbīgi vārdi ar līdzskaņu kopu [lks] pēc / i /, / æ /, / a /: *vilks, velks, malks*. Šeit konstatēts tikai tumšais / l / variants.

Pozīcijā starp līdzskaņiem, kur / l / izrunāts kā zilbisks sonants (*kupls, viegls, sekls, arkls*), tas skan tumši vai vidēji tumši.

Vārda *vidus* pozīcijā, kur līdzskaņu grupas bieži vien atdala zilbes robeža, *netika* novērotas / l / tembrālās atšķirības, piem., vārdos *vil|ki vilk|me* vai *pulk|vedis*, tāpat arī *elp|vads - skulp|tors, zelt|kalis - balt|maize*. / l /, atrazdamies

zilbes beigās aiz patskaņa vai pirms sekojoša līdzskaņa neatkarīgi no priekšā stāvošā patskaņa, ir tumšs.

Salikteņos ar divām līdzskaņu kopām, kuru sastāvā ir / l /, vairumā gadījumu parādās zilbes pozīcijai atbilstošs skaneņa variants: vārdos *peld* / *plēve*, *dubult* / *plisums* pirmais / l / skan tumši, otrais / l / – vidēji gaiši.

Agrāk veiktā skaneņa / l / ilguma pētījums (Brēde, 1981) apliecina, ka vārda *sākuma* pozīcijā, kur / l / realizēts kā tumšais variants, tā ilgums pārsniedz gaišā varianta ilgumu (sonanta ilgums dots viena diktora izrunā):

<u>tumšais / l /</u>	<u>gaišais / l /</u>
lukss (90 m/sek)	laime (80 m/sek)
lūp (100 m/sek)	lauž (75 m/sek)
Līna (100 m/sek)	

Tas pats vērojams arī intervokālā pozīcijā:

<u>tumšais / l /</u>	<u>gaišais / l /</u>
Paulis (120 m/sek)	pile (80 m/sek)
	Sīlis (80 m/sek)

Šī tembra variantu saistība ar sonanta ilguma variantiem, protams, būtu vēl pētāma.

Lai gan informanti, kuru ieskaņotais materiāls izmantots šajā analizē, dzimuši dažādos Latvijas novados, viņu izrunā var saklausīt noteiktas tendences skaneņa / l / tembrālo variantu lietojumā. Neraugoties uz palatālo patskaņu klātbūtni, vairumā gadījumu / l / skan vidēji tumši vai tumši. Tikai runātāji no Limbažiem un Jelgavas sonantu / l / pirms priekšējās rindas patskaņiem izrunā gaiši. Citos gadījumos, raksturojot / l / šajās pozīcijās, piemērotāks liekas apzīmējums “vidēji gaišs”

Ja iepriekšminēto nesaista ar J.Endzelīna pētījumiem par atsevišķu izlokšņu īpatnībām, tad faktori, kuri, iespējams, ietekmē / l / tembru, būtu dalāmi intralingvistiskajos (piem., / l / dentālā artikulācija, blakusesošo līdzskaņu kvalitāte, īpaši to balsīgums vai nebalsīgums, sonantam sekojošā patskaņa artikulācijas faktiskā atbilstība tradicionālajam iedalījumam priekšējās, vidējās un pakaļējās rindas patskaņos, kā arī zilbes intonācijas veids) un ekstralingvistiskajos. Šajā sakarībā varētu

apsvērt jau agrāk izteikto pieņēmumu, ka tumšais / l / sācis dominēt krievu valodas ietekmē.

Literatūra

1. Ceplītis L., Miķelsone A., Porīte T., Raģe S. (1995) *Latviešu valodas pareizrakstības un pcreizrunas vārdnīca*. R.
2. Endzelīns J. (1938) *Latviešu valodas skaņas un formas*. R.
3. Endzelīns J. (1951) *Latviešu valodas gramatika*. R.
4. Heffner R.M.S. (1949) *General Phonetics*. Madison: University of Wisconsin Press.
5. Jespersen O. (1926) *Lehrbuch der Phonetik*. Leipzig, Berlin: Teubner.
6. Jones D. (1956) *An Outline of English Phonetics*. Cambridge: Heffner.
7. Jones D. (1967) *The Pronunciation of English*. London, etc.: University Press.
8. Laua A. (1997) *Latviešu literārās valodas fonētika*. R.
9. Liepa E. (1968) *Vārda zilbju struktūra, veidi un robežas*. LVU *Zin.raksti*, 86. sēj. R. 319. - 335.lpp.
10. Liepa E. (1970) *Skaņņu kvantitāte*. LVU *Zin. raksti*, 98.sēj. R. 39. - 88.lpp.
11. Бреде М. (1981) *Просодическая природа сонантов латышского языка (в сопоставлении с английским)*. Автореф. на соиск. степ. канд. филол. наук. Вильнюс.
12. Zālīte M. (1997) *Apkārtnē*. R.

**OBSERVATIONS ON VARIANTS
OF THE SONORANT /l/ IN LATVIAN**

Summary

Sonorants occupy a special place in the phoneme system of language since according to their sonority they stand close to vowels.

The peculiarity of the sonorant /l/ in Latvian is its tembral variants - the light (clear) /l/ and the dark /l/. The results obtained on the basis of an auditive analysis reveal that in most positions of the word the tembral colouring of the sonorant is closer to "dark" than to "light". With few exceptions /l/ sounds dark or darkish even before front and central vowels not only in the final and medial, but also in the initial position of the word.

The tembral shades of /l/ appear to depend on such intralinguistic factors as its dental articulation by a number of speakers, on the following vowel and its *actual* correspondence to the classification of vowels into front, central and back, the quality of the preceding consonant, esp. regarding the work of the vocal cords, and also the type of syllabic accent. Among extralinguistic factors that might explain an excessive use of the dark shade of /l/ one can mention a probable influence of the Russian /l/ that is traditionally described as darker than the Latvian one.

Genovaitė KAČIUŠKIENĖ
AKUSTINĖS DVIBALSIŲ PRIEGAIDŽIŲ
YPATYBĖS ŠIAURĖS PANEVĖŽIŠKIŲ TARMĖJE:
INSTRUMENTINIS TYRIMAS

§1. Priegaidės lietuvių kalbos tarmėse geriausiai identifikuojamos dvigarsiuose dvibalsiuose ar mišriuosiuose dvigarsiuose [Zinkevičius, 1974]. Šiaurės panevėžiškių tarmės audiciniai tyrimai parodė, jog akūtinių ir cirkumfleksinių dvibalsių priešprieša suvokiama beveik 100% [Kačiuškienė, 1984]. Cirkumfleksiniai dvibalsiai, auditorių nuomone, yra tariami lygiau, tolydžiau, labiau patęsiant garsus, o akūtiniai staigiau ir energingiau. Panašiai apibūdintos ir tarmės monoftongų priegaidės: akūtinius balsius auditoriai suvokė kaip šiurkštesnius, cirkumfleksinius - kaip švelnesnius, dainingesnius garsus [Kačiuškienė, 1985]. Kaip parodė instrumentinis tyrimas, balsių priegaidės šiaurės panevėžiškių tarmėje (be kitų galimų požymių) skiria *nevienodas pagrindinio tono kitimas*. Akūto pagrindinio tono vidutinis staigumas apytikriai lygus 50%, o cirkumflekso 33%; akūtui būdingas pagrindinio tono netolydumas, cirkumfleksui - vientisumas bei tolydumas.

Gauti balsių rezultatai paskatino išsamiau patyrinėti šiaurės panevėžiškių diftongų priegaides ir pažiūrėti, kokios akustinės ypatybės lemia jų diferenciaciją geriausiai identifikuojamoje pozicijoje.

§2. Audiciniams ir instrumentiniams tyrimams buvo pasirinktos 6 žodžių poros: *trá.uke*. 'tráukė' *braũ.ke*. 'braũkė', *gn'á.uže*. 'gniáužė' *plaũ.ke*. 'plaũkė', *lá.uže*. 'láužė': *raũ.ke*. 'raũkė' Šias žodžių poras 3 diktoriai (2 vyrai ir 1 moteris) perskaitė 400 kartų. Magnetofono įrašų pagrindu buvo nufilmuotos oscilogramos¹ Oscilogramose matuota bendroji dvibalsio trukmė (ms), I ir II komponento trukmė (ms), intensyvumo ir pagrindinio tono viršūnės pasirodymo laikas

¹ Įrašai daryti ir oscilogramos filmuotos Vilniaus universitete.

(ms), absoliuti intensyvumo viršūnių reikšmė (dB), intensyvumo (dB) bei pagrindinio tono (pt) kitimo kreivė.

Gauti empiriniai duomenys buvo apdoroti įvairiais statistiniais metodais, kuriais naudojasi daugelis lietuvių kalbininkų [Girdenis, 1974; Girdenis, Pupkis, 1974; Grumadienė, 1997 ir kt.] bei įvesti į ESM (programos sudarytojas A.Girdenis, programavimo kalba PL/1, programa "EGLE"). Mašinai buvo duota užduotis apskaičiuoti dvibalsių I ir II dalies intensyvumą ir pagrindinį toną, jų skirtumą, pradinį minimumą (dB/pt), atstumą iki pradinio minimumo pradžios, galo, vidurio (ms), išvesti procentą, nubrėžti intensyvumo ir pagrindinio tono kitimo grafikus ir kt.

§3. *Trukmė*. Instrumentinis tyrimas parodė, jog akūtiniai dvibalsiai (skirtingai negu kitose lietuvių kalbos tarmėse [Girdenis, Kačiuškienė, 1988]) yra ilgesni už cirkumfleksinius (plg. [á.u] [aū.] = 340 ms: 280 ms; Stjūdento kriterijus $t = 17,8 > t_{001} 3,32$, $p > 99,9\%$)² Aiškiai skiriasi ir kiti trukmės parametrai. Pavyzdžiui, i I dvibalsio dėmens trukmė (182,5 ms : 114,0 ms, $t = 27,85 > t_{001} 3,32$, $p > 99,9\%$, Fišerio kriterijus $F = 2,34 > 1,43$, $p > 99\%$.) rodo didesnę akūtinųjų dvibalsių variaciją. Skiriasi ir II dėmens trukmė akūtinųjų dvibalsių II dėmuo yra trumpesnė negu cirkumfleksinių (158,0 ms : 166,7 ms, $t = 3,45 > t_{001} 3,32$, $p > 99,9\%$). Pastebėta ir tam tikrų I dėmens bei bendrosios dvibalsio trukmės santykio skirtumų (akūtiniesiems dvibalsiams jis lygus 53%, cirkumfleksiniams 41%, $t = 21,3 > t_{001} 3,32$, $p > 99,9\%$).

Intensyvumas. Dvibalsių intensyvumo matavimai parodė, kad akūtinųjų dvibalsių intensyvumo viršūnė pasirodo anksčiau negu cirkumfleksinių dvibalsių (27,8%: 36,2%, $t = 8,07 > t_{001} 3,32$ $p > 99,9\%$).³

² Panašų į šiaurės panevėžiškių tarmės reiškinių yra pastebėjusi L.Grumadienė, tyrinédama vilniečių dvibalsių priegaidžių ypatybes [Grumadienė, 1997].

³ Panašius tyrimo rezultatus yra gavęs ir šios tarmės tyrinėtojas K.Garšva [Garšva, 1982].

Intensyvumo viršūnės aukščio matavimai leidžia teigti, jog akūtinuose dvibalsiuose ji yra aukštesnė negu cirkumfleksiniuose (3,8 dB 1,4 dB, $t=16,6 > t_{001} 3,32$, $p > 99,9\%$). Tai gali būti įtakojama to fakto, jog akūtinuose dvibalsiuose balsis *a* yra tariamas labai aiškiai, o cirkumfleksiniuose šiek tiek redukuotas, turintis o atspalvį [Pakerys, 1982].

Patyrinėjus dvibalsių vidurinėsios dalies intensyvumą, matyti, jog šiek tiek intensyvesnė yra akūtinio dvibalsio vidurinioji dalis (2,2 dB 1,4 dB). Tačiau rezultatų statistinis patikimumas tesiekia 80%, nors Fišerio kriterijus aiškiai rodo didesnę akūtinųjų dvibalsių varijavimą ($F=4,61 > 1,43$, $p > 99\%$).

Apdorojus empirinius duomenis skaičiavimo mašina gauta reikšmingų trukmės, pagrindinio tono ir intensyvumo koreliacijų.

Vidutinės dvibalsių trukmės ir vidutinio tono tyrimas leidžia teigti, jog šio tipo koreliacija yra labai stipri cirkumfleksiniuose dvibalsiuose (0,6134 > 0,1931), akūtinuose dvibalsiuose ji yra gerokai silpnesnė (0,1174 < 0,2055).

Silpnos koreliacijos požymių pastebėta tarp dvibalsių *vidutinės trukmės ir vidutinio intensyvumo* cirkumfleksiniuose dvibalsiuose ji yra lygi 0,1746 < 0,1931, akūtinuose dar silpnesnė - 0,0430 < 0,2055.

Labai stipri tyrinėjamų dvibalsių *intensyvumo ir pagrindinio tono* koreliacija: cirkumfleksiniams dvibalsiams ji yra lygi 0,2587 > 0,0597, akūtiniais - 0,2230 > 0,0575.

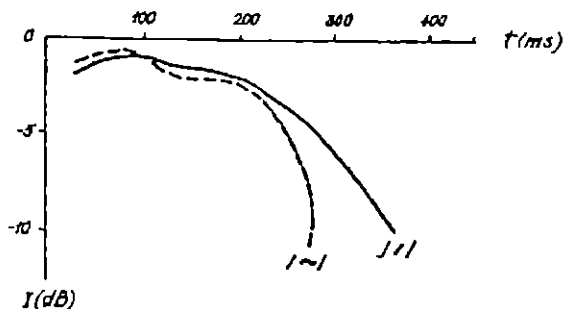
Lyginant dvibalsių *vidutinį intensyvumą ir pagrindinį toną* pastebėta labai stipri akūtinųjų dvibalsių koreliacija (0,3571 > 0,2055), tik silpnos koreliacijos požymių galima užtikti cirkumfleksiniuose dvibalsiuose (0,1490 < 0,1931).

Dvibalsių *intensyvumo laužtinių kreivių* procentų skirtumas irgi yra gana reikšmingas - u kriterijus viršija 99,9% tikimybę (u kriterijus = 3,44 > 3,29).

Tam tikrų skirtumų parodė ir *intensyvumo bei pagrindinio tono* aukščiausio ir žemiausio taško diapozonų tyrimas. Cirkumfleksiniuose dvibalsiuose intensyvumo

diapazonas lygus 9,1 dB, o pagrindinio tono - 1,4 pt, akūtiniuose - atitinkamai 8,7 dB ir 1,5 pt.

Iš skaičiavimo mašinos pateiktų *grafikų* aiškiai matyti, jog cirkumfleksiniuose dvibalsiuose *intensyvumas* kinta tolygiau: akivaizdžiau mažėti ir kristi jis pradeda tik pačioje dvibalsio pabaigoje. Akūtinių dvibalsių atveju intensyvumas pradeda kristi maždaug nuo dvibalsio vidurinėsios dalies (žr. 1 pav.).

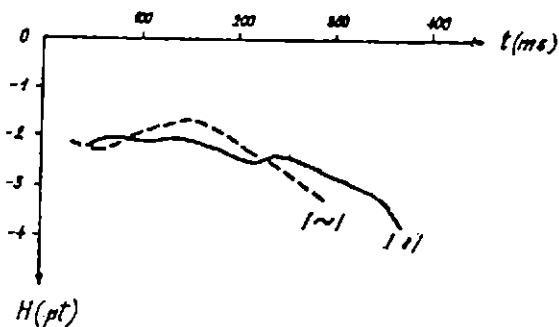
1 pav. Apibendrintos intensyvumo kreivės.

Pagrindinio tono kitimo kreivė rodo, jog cirkumfleksinių dvibalsių tarimo pradžioje pagrindinis tonas šiek tiek krinta ir, tik pasiekęs maždaug garso vidurį, pakyla iki aukščiausio taško, po to palengva, "tiesia" linija pradeda žemėti. Akūtinių dvibalsių pagrindinis tonas jau pirmoje garso dalyje pradeda kilti ir, maždaug ties jos viduriu pasiekęs viršūnę, ima kristi. Antrosios dvibalsio dalies pradžioje pagrindinis tonas dar šiek tiek pakyla ir "gaubta" linija pradeda leisti žemyn (žr.2 pav.).

§4. Šiaurės panevėžiškių dvibalsių [á.u] [aũ.] instrumentinis tyrimas parodė, kad akūtiniai dvibalsiai įvairiomis akustinėmis ypatybėmis skiriasi nuo cirkumfleksinių:

- a) skirtingai negu kai kuriose kitose lietuvių kalbos tarmėse (ypač žemaičių, pgl. [Girdenis, Kačiuškienė, 1988]) šiaurės panevėžiškių akūtiniai dvibalsiai yra ilgesni už atitinkamus cirkumfleksinius;

- b) akūtinių dvibalsių intensyvumo viršūnės pasirodo anksčiau ir yra aukštesnės negu cirkumfleksinių;
- c) apibendrintos pagrindinio tono ir intensyvumo kreivės rodo stiprią šių parametrų koreliaciją;
- d) gautieji rezultatai beveik iš esmės sutampa su monofonų tyrimo rezultatais: ir vienu, ir kitu atveju minėtos akustinės ypatybės vaidina svarbų vaidmenį identifikuojant tarmės ilgųjų skiemenų priegaides;
- e) remiantis dvibalsių [á.u] ir [aũ.] tyrimu, galima teigti, jog veikiausiai tokios pat akustinės ypatybės lemia ir kitų šios tarmės ilgųjų skiemenų, kurių pagrindą sudaro panašaus tipo dvibalsiai, priegaidžių skirtumus.

2 pav. Apibendrintos pagrindinio tono kreivės.

LITERATŪRA

Garšva K. Svarbesnės šiaurės vakarų panevėžiškių fonologijos ypatybės // *Baltistica*. Vilnius. 1982. T.18(1).

Girdenis A. Prozodinės priegaidžių ypatybės šiaurės žemaičių tarmėje (Trukmė, pagrindinis tonas, intensyvumas) // *Eksperimentinė ir praktinė fonetika. Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos keliokviumo medžiaga*. Vilnius. 1974. T.6.

Girdenis A., Kačiuškienė G. Šiaurės žemaičių ir šiaurinių panevėžiškių dvibalsių priegaidės: gretinamoji akustinė analizė // Pedagoginių institutų studentų mokymo metodikos tobulinimas aukštosios mokyklos pertvarkymo sąlygomis (Mokslinės-metodinės konferencijos ... pranešimų tezės). Šiauliai. 1988.

Girdenis A., Pupkis A. Pietinių vakarų aukštaičių priegaidės (prozodiniai požymiai) // Eksperimentinė ir praktinė fonetika, min. veik.

Grumadienė L. Kokybinės vilniečių kalbos dvibalsių priegaidžių ypatybės // Pedagoginių institutų ir t.t., min. veik.

Grumadienė L. Tarmių priegaidžių atspindžiai miesto žmonių kalboje: eksperimentinis tyrimas // Linguistica Lettica. Rīga. 1997. T. 1.

Kačiuškienė G. Fonologičeskaja sistema severopanevežskogo dialekta litovskogo jazyka: prosodija ir vokalizm (Dissertacija na soiskanije učenoj stepeni kandidata filologičeskich nauk). Vilnius. 1984.

Kačiuškienė G. Kuo gali skirtis šiaurinių panevėžiškių priegaidės // Kalbotyra. Vilnius. 1985. T. 36(1).

Pakerys A. Lietuvių bendrinės kalbos prozodija. Vilnius. 1982.

Zinkevičius Z. Dėl akūto ir cirkumflekso skyrimo rytų Lietuvos tarmėse // Baltistica, Vilnius. 1974. T. 10 (1).

ACOUSTIC PECULIARITIES OF DIPHTHONGS [áu] AND [aũ] IN NORTH PANEVĖŽYS REGION DIALECT

Summary

The oscillographic analysis of [áu] and [aũ] in North Panevėžys dialect proved that:

- 1) the diphthongs with the first stressed vowel (akūtas) are longer than the diphthongs with the stressed glide (cirkumfleksas)
- 2) It was recorded on the spectrogram that the frequency peaks of diphthongs with the first stressed vowel (akūtas) are visible

earlier than that of diphthongs with the stressed glide (cirkumfleksas).

3) The frequency peaks of the diphthongs with the first stressed vowel (akūtas) are higher.

4) The correlation between the main tone and intensity is strong.

ZIEMEĻPANEVĒŽAS IZLOKSNES DIVSKAŅU

/á.u/ UN /aũ./ AKUSTISKĀS ĪPATNĪBAS

Kopsavilkums

Divskaņu /á.u/ un /aũ./ oscilogrāfiskā analīze parādīja, ka:

- 1) Ziemeļpanevēžas izloksnē akūtētie divskaņi ir garāki par attiecīgajiem cirkūmflektētajiem divskaņiem;
- 2) akūtēto divskaņu intensīvuma virsotnes parādās ātrāk nekā cirkūmflektēto divskaņu;
- 3) akūtēto divskaņu intensitātes virsotnes ir augstākas nekā cirkūmflektēto;
- 4) ir stipra pamattoņa un intensīvuma korelācija;
- 5) iegūtie divskaņu analīzes rezultāti Ziemeļpanevēžas izloksnē pēc būtības sakrīt ar monoftongu analīzes rezultātiem.

Daina NĪTIŅA**VĀRDU IZVĒLES PRAGMATIKA**

Vārdu izvēli nosaka dažādi faktori. Pragmatiskā aspektā svarīgi ir tas, ko vēlamies panākt, kā vēlamies noskaņot savu sarunu partneri, uzrunāto auditoriju vai lasītājus. Valoda ir nozīmīgs kā atsevišķa cilvēka, tā sabiedrības ietekmēšanas līdzeklis, un vienmēr ir svarīgi teikt pareizos, īstos vārdus īstā vietā un laikā. Īpaši nozīmīgi tas, kā kas tiek nosaukts, ir politikā. Tieši to vai citu vārdu izvēle – nominācija – rāda un reizē arī rada viedokli, var ietekmēt tos daudzus, kam nav sava viedokļa vai kam uzskati ir nenoteikti, labili, var iespaidot tos, kas nezina vai īsti neizprot lietas būtību.

Ja kāds tiek pielīdzināts kaut kam tādām, kas tradicionāli atzīts par sliktu, vai pat pieminēts sakarā ar to, kas vairākumam asociējas ar ienaidnieka tēlu, uzreiz rodas vai var rasties negatīvs viedoklis. Savulaik, īpaši mūsu atmodas jeb auseklīšu laika otrajā posmā, otrajā vilnī, pietika ieminēties – bijušais komunisti un cilvēkā pašā jau radās iekšēja nedrošība, neērtības sajūta. Citos tas izraisīja piesardzību, vēlmi norobežoties, attālināties. Visu izteica vārds, negatīvais tēls un mūsu priekšstati, ne cilvēks pats kā tāds, ne reālais nodarījums. Vai gluži otrādi – smalka, aizplīvurota, neskaidra izteiksme un atbilstošu vārdu izvēle palīdz slēpt vai retušēt realitāti. Piemēram, blēdības un mahinācijas saimniekošanā tiek apzīmētas ar vārdiem: *pirmatnējā kapitāla uzkrāšana*.

Spēcīgi attieksmes rādītāji un reizē ietekmētārvārdi bija apzīmējumi: *gaišie spēki, gaišie prāti*. Lai mazinātu komunistu vārda negatīvo nokrāsu, pasvītrotu to, ka ir komunisti, kas atbalsta tautas vēlmes un iet kopā ar tautu, atmodas sākumā tika radīti apzīmējumi: *nacionāļkomunisti, reformkomunisti*. Vēlāk, kad šī nepieciešamība zuda un attieksme mainījās, vajadzēja radīt citu viedokli, proti, nepatiku pret turīgo kopsaimniecību vadītājiem, neuzticēšanos tiem un neticību. Masu medijos parādījās jauns apzīmējums – *sarkanie baroni*, divkārtīgi negatīvs

vārdsavienojums: *sarkanie*, turklāt vēl *baroni*. Mazāk emocionāls, taču latviešu vairākuma apziņā tikai ar negatīvu attieksmi saistīts un līdz ar to negatīvu lādiņu nesošs ir apzīmējums “*ekssovjetī*”

Politikā vārdu izvēli neapšaubāmi ietekmē un nosaka sabiedrībā valdošais noskaņojums. Tāpēc politiķa panākumu ķīla ir prasme, varētu teikt gudrība uzminēt un nosaukt īstos vārdus. Situācijai un tautas noskaņojumam atbilstoši un līdz ar to veiksmīgi bijuši partiju nosaukumi: *Tēvzemei un brīvībai, Latvijas ceļš, Saimnieks*. To savulaik ir apliecinājuši arī Saeimas vēlēšanu rezultāti.

Politisko situāciju dažādi politiskie spēki atšķirīgi vērtē, apzīmē ar vārdiem un reizē uzlādē. Tāpēc katrai partijai ir savi raksturīgi darbības balsta vārdi vai saukļi, atslēgas vārdi vai vārdi orientieri. Par pieeju dažādību un politisku cīņu liecina apgalvojumi – vārdi un vārdsavienojumi, kuri konkurē cits ar citu, ir pat pretrunīgi, izslēdz viens otru. Salīdzināsim, piemēram: “*nacionālo attiecību harmonizācijas process*” (LTF programma), “*Latvija ir mūsu kopējās mājas*” (sauklis, ko izvirzīja Latvijas tautu forums un uztur spēkā “Līdztiesība”) un gluži pretēji – “*Latviju latviešiem!*” (TB/LNNK) vai savukārt – “*nacionālais romantisms*” (G.Ulmanis, 1997).

Jo problēma ir aktuālāka, sarežģītāka un atšķirīgāk to vērtē dažādi politiskie spēki, jo daudzveidīgāki ir izmantotie vārdi. Novads, ko atšķirīgi, pat diametrāli pretēji vērtē, uzlādē un apzīmē dažādi politiskie spēki, dažādi politiskie ideologi, ir sarežģītās nacionālās un valodiskās attiecības, sarežģītā nacionālā situācija Latvijā. Piemēram, politiķu runās un masu medijos sastopami apzīmējumi: *Latvijas tauta latvijieši, pamatiedzīvotāji, pamattautība, citnacionālie (nelatviskie) iedzīvotāji, cittautieši, cittautībnieki, Latvijas krievu kopiena, krievu valodā runājošie, krievvalodīgie, nelatvieši, nelatviešu tautības iedzīvotāji, līdzgājēji, līdzgaitnieki, atbraucēji, iebraucēji, laimes meklētāji, nelegālie imigranti, kolonisti, civilokupanti* u.c.

Sava noteikta ideoloģiska vai politiski pragmatiska nozīme ir apzīmējumiem: *nacionāli neviendabīga valsts, divkopienu valsts, paralēla sabiedrība, vienkopienas sabiedrība, pilsonis, nepilsonis, ārilsonis, ārvalstnieki.*

Attieksmes paušana realizējas nominācijā vai nosaukuma maiņā, to dažādošanā un izraudzītajos epitetos, vārdos, kam piemīt emocionāli ekspresīva papildnozīme: *goda vīri, svarīgi uzdevumi, valdības, arī lata stabilitāte vai: politiskie darboņi, lokomotīvu un haizivju vilktās partijas.* Piemēram, Eiropas Savienības (ES) pretinieki pretēji *Eiropiekrītējiem* tiek dēvēti par *provinciāliem, tuvredzīgiem un atpalikušiem.*

Pretstatā pozitīvajam uzlādējumam *latviska vide, latvietība, pamatnācija* – pastāv negatīvā valodiskā izlādēšanās, kas politikā un propagandā ir kontrasta metodes un bipolārā paņēmiena realizēšanās un izpaužas kā ienaidnieka tēla – ārējā un iekšējā nosaukšana, apzīmēšana nikniem, nosodījuma pilniem epitetiem. Tā, tautas dusmās atmodas laikā apveltī PSRS šādiem vārdiem: *bezkaunīga kundzība, laupītājideoloģija, asiņaina vara, nejēdzīga ekonomiskā sistēma, primitīva tehnoloģija, absurda standartizācija, urbanizācijas gigantomanija, nedabiska, baiga industrializācija.*

90.gados nopelums un sašutums pakāpeniski vērsās pret pašu valsts negācijām, pilsoņu kūtumu, negodprātību un valdības neizdarībām, piem., rodas apzīmējums “*elkoņu brīvība*” (V.Avotiņš). Situāciju un depresīvo noskaņojumu sabiedrībā raksturo plaša šādu vārdu izmantošana: *skandāls, nelikumības, haoss, cūcība, nejēdzība, blēdības, rekets, jezga, izsaimniekošana, piesavināšanās, krāpšana, valsts radītie nabagi un valsts mantas izzadzēji, ņaudulīgie tautieši.*

Gan turīgo augstprātību, gan Latvijas sabiedrības daļas bēdīgo stāvokli apliecina apzīmējumi: *mazais cilvēks, reņģu ēdāji, maznodrošinātie, trūkumcietēji, trūcīgie, mazaizsargātie, mazzurīgie, humpalas.* Biežs šādu vārdu lietojums vai nu nomāc, rada pesimismu, vai gluži pretēji mudina mainīt situāciju. Lielu kāpinājumu – pozitīvo vai negatīvo uzlādēšanos – var

panākt ar trīskāršu pastiprinājumu, ar trīskomponentu vārdu blīvējumu, piemēram: *visi apspiestie, saspiestie un citādi varas dzirnavās samīcītie*; *valdība dzen trūkumā, postā un izmisumā* (Vakara Ziņas, 1997, turpmāk – VZ; retinājums mans – D.N.).

Asu kritiku izpelnās konkurējošās partijas, piemēram, valdošās liberāli konservatīvās politikas raksturošanai sociāldemokrāti lieto apzīmējumus: *prettautiski mērķi, iznīcināts (iznīcināta rūpniecība un lauksaimniecība), sagrāve (sociālās politikas sagrāve)*.

Tāpat kā citviet pasaulē dažādos laikposmos un politiskās situācijās, arī Latvijā parādās politiķi, politiskie spēki, kuru galvenais cīņas paņēmiens ir terors un agresija vārdos, politisko pretinieku nomelnošana, apvainošana, pat noķengāšana, piemēram, J.Zīgerista partija paziņo, ka 80% Latvijas politiķu ir bandīti. Savukārt P.Tabūns sev netīkamus politiķus un procesus apveltī tādiem vārdiem kā *muldētava* (Saeimas tribīne), *muldētājs, absurdas lietas*.

Valoda ir līdzeklis viedokļa radīšanai un nostiprināšanai, palīgs noteiktu mērķu sasniegšanā. Taču valoda rāda arī tautas noskaņojumu, atklāj noteiktas sabiedrības daļas vairākuma vērtējumu un viedokli. Šajā sakarībā valodu mēdz salīdzināt ar seismogrāfu vai barometru ar jutīgu aparātu cilvēku attieksmes, sabiedrības noskaņojuma noteikšanai. Tā kā Latvijā par laimi nav zemestrīču un, cerams, to arī nebūs, izmantošu otro metaforisko apzīmējumu. Mēs varam uzdot jautājumu, ko dažādos laikposmos un atšķirīgās situācijās rāda latviešu valodas barometrs. Kādu laiku tas rāda saulainu un mierīgu vai apmākušos, vētrainu?

Atmodas laika, dziesmotās revolūcijas zīmes ir sajūsma un patoss, svinīgi cildenais stils, protesta un cerību vārdi “*brīvība*”, “*neatkarība*”, “*Latvija*”, “*Tautas fronte*”, “*gara spēks*”, kas radīja emocionālu eksploziju, vētras efektu: *Latvija, cik skaists ir tavs vārds!* (1988).

Eiforiski idilliskais noskaņojums, mesianisma gars sasauca ar LTF programmatisko dokumentu deklaratīvi direk-

tīvo stilu, kurā prevalē, piemēram, tādi verbi kā: *uzskata, atbalsta, pieprasa, prasa, aicina*. Piemēram, LTF pieprasa, lai valsts visiem republikas iedzīvotājiem nodrošina cilvēka cienīgu dzīvi.

Solīti pa solītim politika 80.gadu beigās realizējas kā piesardzība vārdu izvēlē un nominācijā, piemēram, 1988.g., kad notikums bija pati uzdrīkstēšanās runāt, tiek diskutēts par *samilzušām, sasāpējušām problēmām*, par *problēmu sastrēgumu*, tiek nosodīti *noklusējumi, puspatiesības, baltie plankumi un pusperestroika*. Ja 80.gadu beigās atmodu atbalstītāji komunisti tiek dēvēti par *gaišajiem, progresīvajiem spēkiem, nacionātkomunistiem*, tad jau 90.gadu vidū aizvien uzstājīgākas kļūst balsis, kas iestājas par *dekolonizāciju, dekomunizāciju un latviskas Latvijas atjaunošanu*.

Saskarē ar realitāti idilliski jūsmīgais noskaņojums un atbilstošais izteiksmes veids latviešu valodā pakāpeniski zūd, jo skaisto vārdu un lozungu laiks ir garām. Taču dažas partijas un politiķi, piemēram, Latvijas ceļš (LC), vēl līdz 1997.g. turas pie paaugstināta stila, pie virtuālās realitātes uzturēšanas: *Mēs zinām ceļu. Ar paceltu galvu un latvisku stāju iesim kopā Latvijas ceļu!* (LC, 1993) *Esam pierādījuši, ka protam strādāt!* (LC, 1997)

Realitāte un tautas noskaņojums liek mainīt nostāju, un arī Latvijas ceļam nākas atteikties no pašslavināšanās, no ekonomiskās augšupejas vīzijas cildināšanas un izvēlēties citus vārdus un saukļus: *Mēs piesakām karu trūkumam* (LC kongress, 1997). Jau agrāk ekonomikas un saimnieciskās dzīves prasības liek Latvijas ceļam izvēlēties par galvenajiem vārdus: *pieredze un profesionalitāte*. Šīm prasībām atbilst un līdz ar to gūst panākumus vēlēšanās demokrātiskā partija ar nosaukumu "Saimnieks" un sauklis: *Esi saimnieks savā sētā, novadā, valstī!* (1995). Situāciju mēģina ekspluatēt arī citi politiskie spēki, atzīstot, "Mūsu stūrakmeņi ir: vairāk darba – mazāk politikas" (Nacionālā progressa partija, 1997).

Vispārējā noskaņā iederas A.Šķēles stingrā, atmaskojošā nostāja un raupjais, negatīvi kāpinātais, blīvetais izteiksmes veids. Lūk, daži šā politiķa lietotie vārdi un vārdsavienojumi: *nabadzība un zagšana, nekompetence, korupcija un izvirtusi*

morāle, viltus reformas, grauļošā šoka terapija, iekšēji satrunējusī politiskā elite, tās patroni un minhauzeni, augstprātīga pašapmierinātība.

Pārmaiņu laiks Latvijā izpaužas kā jēdzienu “politika” un “*politīkis / politiķi*” izpratnes dinamika, to vērtējuma maiņas atspoguļošanās latviešu valodā. Atmodas laika, proti, 80.gadu beigu, politiķi, LTF ideologi, tiek uztverti un izteikti valodā kā tautas varoņi, līderi, īsti valstsvīri, piem., nosaukti vārdos: *gaišie prāti, gaišo domu ģeneratori.*

90. gadu beigās attieksme pret politiķiem, gluži pretēji, ir negatīva. To apliecina šādu vārdu izvēle un vārdsavienojumu izveide: *tagadējie nobarotie politikāniskie nacionālradiķāļi* (Neatkarīgā Rīta Avīze, 1996; turpmāk NRA), *augstākās klases demagogs, parlamenta darboņi, politiskie nelieši, politiskie ķēmi, politikāņi, politdaris, politiskie vājinieki, krēslu politiķi, politisks āksts, politiskais tirgus, politiskais cirks, politisko spēļu nams.*

Tiesu prāvas Latvijā tiek salīdzinātas ar komēdiju, farsu vai bufonādi, tiesu sistēma raksturota kā “*valstiskā impotence*” Starp citu, paralēli militārajai leksikai – *fronte, karš, vārdu karš, karot* – pēdējā laikā presē nav retums seksa terminoloģijas izmantošana: *Un tad smalkā publika sagaidīja to, ko varētu saukt par orgasmu* (NRA, 1996), *sīka politiskā prostitūcija* (Diena, 1997), *Saeimas impotence* (Diena, 1998). Sabiedrības informētības līmeņa nepietiekamību, pat zināmu atklātības farsu raksturo apzīmējumi un epitēti: *skopos vārdos, slepus, dīvains, neskaidrs; mīklaina, skopa vai slepena informācija.*

Gan dzīves skarbums un realitāte, gan demokratizācijas procesi veicina sarunvalodas vai pat vienkāršrunas vārdu izplatību, to iespīešanos politikas un propagandas valodā: *ārpolitiskie klupieni, naudas piešprice, atskapēt uz komisijas sēdi, politiskie mutesbajāri, populistiska buldurēšana, pakampt miljonu, miljonu nokampēji, tautiski tusiņi, tusošanās, žuļiki, cietumā “nolauzis” sešus gadus* (par Rubiku, 1997), *Šķēles “nokopšana”* (“novākšana”; Diena, 1997), *Latvija sākot Igauniju “iedzīt”* (NRA, 1997).

Pazemināto vārdu izmantošana saistās ar tautas noskaņojumu, noteikta politiķa tēlu. Tā, A.Šķēle, kas tautas apziņā asociējas ar dusmīga, stingra un prasīga politiķa tēlu, 1997.gada nogales intervijā "Dienai" vismaz 12 reizes lieto stiprus vārdus, piem.: *Latvijas nākotnes politika nav jābūvē uz mēsliem – nu nav!*

Būdams vārdisku vīziju meistars, pavisam citus vārdus izvēlas Valdis Birkavs: *Latvijai piemīt augsts dinamiskās attīstības potenciāls, īsā laikā ir izdevies izveidot efektīvu sadarbības modeli ar ES* (1997). Presē viņš un viņa darbība tiek raksturotā šādi: *milzīga optimisma pārpilns, sumina Latvijas ekonomiskos panākumus* (Neatkarīgā Rīta Avīze).

Masu mediju un politiķu valodā gadu gaitā aktivizējusies frazeoloģiska rakstura vārdsavienojumu, stabilu izteicienu lietošana, piem.: *budžeta deķīti pavilkt uz savu pusi* (Diena, 1996); *drīzumā gaidāmas lielas ziepes, sāksoties īstas ziepes* (NRA, 1997); *jāizskata tiesu sistēma, vai tur viss nav sagājis sviestā* (A.Panteļejevs, 1997); *viena no kandidatūrām parādījusies pilnīgi no zila gaisa* (NRA, 1997); *ir mēģināts kaut kā aizmāļēt acis* (Diena, 1997).

90. gadu otrajā pusē pastiprinās humoristiskā, ironiskā un satīriskā stila iezīmes masu mediju valodā, aktivizējas ironiski satīrisks vērtējums un skatījums, ko izraisa vilšanās un ilūziju zušana un rāda šādi vārdi un vārdsavienojumi: *nerentablie pensionāri, mūsu valsts varenie, daudzcietusī latvju tauta, līdera viedie vārdi, Ministru prezidenta tradicionālais Jaungada sprediķis, pusnakts sludinātājs* (VZ, 1998).

Nihilismu, vilšanos sevī, savos varoņos, par tradicionālām uzskatītās vērtībās apliecina folklorismu un poētismu lietošana ironiskā, negatīvā nozīmē, piemēram: *bāleliņi, nabaga bāleliņi, īstenie tautas bāleliņi šobrīd spekulē Polijā* (Atmoda Atpūtai, 1991), *latvju valstvēri, latvju dīķis, slavenais latvju politiskais orators* (par O.Kostandu).

Tas saistās ar pēdējo gadu politikas valodai Latvijā raksturīgo vārdu polarizāciju, to aktualizāciju pretējā antonīmiskā nozīmē: *dižvīrs Kostanda* (P.Tabūna apzīmējums),

varonīgā latvju armija, nācijas glābēji (uzdoties par nācijas glābējiem – NRA, 1996), *spiedis dziā priekšteča roku, miļais vilku bars* (VZ), *dārgie aizgājēji* (demisionējušie ministri), *svēto Latvijas zemi izpārdot eskimosiem* (VZ, 1996).

Politiku un masu mediju valodā izplatīta kļūst tradicionālā vārda tēla vai frazeoloģismu deformācija, to parodijas, piemēram: *Mēs rejam, bet Būtiņģes karavāna iet tālāk* (Diena, 1997), *kaķa lāsti dzelzceļa debesīs nekāpj* (M.Vītols), *līdera zārciņš nevar tukšā palikt* (A.Tarvids).

Metaforiskā izteiksme pašreiz visbiežāk pauž negatīvu attieksmi: *politikas tīmeklī, likumdošanas caurumi, vaimanājoši airētāji, ļodzīgi krēsli, krēslu dalīšana, sadalīti tie beņķi, riņķa dancis ap krēsliem; ..vilki un lāči atviezīs savas ilkņotās rīkles. Piekļājības pēc teiksim, ka draudzīgā smaidā* (VZ, 1996).

Tātad, kā rāda latviešu valodas barometrs, laiks pie mums pašreiz nav nekāds jaukais un saulainais. Taču cerams, ka kritumam sekos kāpums un latviešu valodā aizvien lielāku īpatsvaru gūs vārdi, kuri apzīmē cildināmas parādības, vārdi, kuri izteic un rada pozitīvas emocijas.

PRAGMATIK DER WORTAUSWAHL

Zusammenfassung

Wer kommuniziert, hat die Absicht, seinen Adressaten zu einer Handlung zu bewegen. Dabei werden Worte auch häufig zu Zwecken der Manipulation, Überredung, Suggestion und Überrumpelung benutzt. Die Sprache, der Wirkungskreis ihres magischen, suggestiven Vermögens, ihr Einflussniveau sind nicht nur ein Spiegel der Gesellschaft oder ein Messapparat (Seismograph, Barometer), der von der Lebensqualität zeugt, die Bewegungen der Gesellschaft fixiert, sondern ein bedeutendes Werkzeug, eine bewegende Kraft und Energie, die diese Veränderungen hervorrufen. Es handelt sich ausschließlich um Originalbeiträge in lettischer Sprache.

Olga OZOLIŅA
DAŽI SISTĒMAS UN NORMAS MIJIEDARBĪBAS
ATTĪSTĪBAS ASPEKTI

Valodas norma kā lingvistisko pētījumu aktuāls aspekts vienmēr ir piesaistījusi un turpina piesaistīt zinātnieku uzmanību, neskatoties uz normas jēdziena dažu aspektu nepietiekamo izstrādātību (dialektiska pieeja normai, tās stabilitātes atzīšana, mainīgums, vēsturiskā nosacītība). Joprojām nav pietiekami izgaismotas dažas normas problēmas, kuras ir saistītas ar valodas līmeņu specifiku (piemēram, normas jautājumi sintaksē). Sarežģīti un neizpētīti ir palikuši arī jautājumi par valodas sistēmas, normas un uzusa korelāciju, par valodas normas iespējamiem tipiem, kā arī par normativitātes kritēriju noteikšanu. Maz ir arī tādu darbu, kas būtu veltīti valodas normas veidošanās un attīstības sākotnes izpētei, bet bez tiem galu galā nav iespējama dziļa mūsdienu valodas normu izpratne. Taču nav šaubu, ka tieši valodas normu funkcionēšanas un attīstības vēsturisko likumsakarību izzināšana atsedz valodas procesu būtību, kuri ir tās pamatā un nosaka tās attīstības dinamiku, kā arī veicina aktuālu uzdevumu risināšanu valodas plānošanā, normēšanā un kodifikācijā.

Izejot no tā un pamatojoties uz darbiem, kas veltīti franču valodas normu tapšanas un evolūcijas problēmām, šajā rakstā ir mēģinājums parādīt pētījamā jautājuma būtību un iepriekš minēto neatrisināto jautājumu izpētes pakāpi mūsdienu romāņu valodniecībā.

I. Normas jēdzienam parasti ir varianti atkarībā no valodas analīzes līmeņiem, tas ir, vai runa ir tieši par pašu valodu vai par valodas koncepcijām. Pirmajā gadījumā jārunā par politiku valodu jomā, par valodas standartizāciju, par tās normatīvu "regulēšanu", otrajā gadījumā jārunā par normas jēdzienu atkarībā no valodas teorētiskās koncepcijas. Turklāt valodu var aplūkot kā specifisku zīmju sistēmu starp citām zīmju sistēmām. Tādā gadījumā normu attiecina uz kompetenci,

=====
 priekšstatiem par "pareizumu" Savukārt, ja iziet no komunikatīvās lingvistikas pozīcijām, tad jāsastopas ar normu kā komunikatīvi valodniecisku fenomenu, kas atspoguļo normas kā "elastīgas stabilitātes" (V.Mateziuss) funkcionēšanas raksturu un ietver tādu principu kā valodas normas un tās diferenciācijas vienotību atkarībā no valodas pielietojuma sfēras.

Priekšrocības šādai plašākai normas izpratnei ir skaidri redzamas tā ļauj apvienot vienā veselā normas dažādus aspektus: normu kā tieši valodniecisku, stilistisku un kā valodas kultūras kategoriju. Valodas normas komunikatīvi valodnieciskais traktējums ir dziļi dialektisks, jo pilnā mērā atspoguļo normas kā divpusējas parādības būtību, kā objektīvā un subjektīvā vienību.

Līdz ar to lingvistisko aksiomātiku normas jautājumā var reducēt uz trim galvenajiem komponentiem: "**objektīvā norma**" (kā kolektīvi pieņemts lietojums), "**nosakošā norma**" (standarts), "**subjektīvā norma**" jeb individuālais lietojums (1).

2. Interesanta un perspektīva liekas psihosistemātiskā pieeja normas izpētei. Psihosistemātisko teoriju izstrādāja izcilais franču valodnieks G.Gijoms (Guillaume: 1883-1960). Tās galveno tēžu izmantošana normas teorijā veicināja, mūsaprāt, uzusa un normas jēdzienu skaidrāku diferenciāciju, darīja pieejamāku valodas normu evolūciju ne tikai reģistrācijai, bet arī zinātniskai valodas plānošanai. Saskaņā ar šo uzskatu norma ir funkcionāla rakstura jēdziens un atrodas ārpus rindas "*valoda - runa*" Veidojas triāde *sistēma (valoda) - runa (uzuss) norma* (L.Skreļina) atšķirībā no triādes *sistēma norma - runa* (E.Coseriu).

Ja otrajā rindā norma tiek saprasta kā abstrakta shēma, kā vispārējs stereotips neatkarīgi no kopējās valodas potenciālajiem un reālajiem variantiem, tad pirmajā rindā norma tiek traktēta kā viens no uzuālajiem tekstiem, kam piemīt reglamentēšanas funkcijas un kas eksistē runājošā cilvēka apziņā kā zināms etalons, kā "runas ideāls". Pie tam rindas elementu

funkcijas sadalās sekojoši: **sistēma** (valoda) ⇒ *nosaka*, **runa** (uzuss) ⇒ *izpilda*, bet **norma** ⇒ *pielabo* (2).

3. Franču valodas normu evolūcijas pētīšana ļauj saskatīt cēloņsakarību starp pārveidojumiem valodas sistēmā un izmaiņām valodas normā.

Valodas normas evolūcija ir pakāpenisks pastāvošo normu izmaiņu process atbilstoši valodas sistēmas elementu vai posmu evolūcijai. Tā ietver sevī trīs galvenās attīstības stadijas, kurām atbilst valodas normu trīs tipi (3):

1) **potenciālā norma**, kas iekļauj dažādu runas reprezentāciju *iespējas* un kas atbilst jaunā elementa kā valodas sistēmas posma izveidei;

2) **optatīvā norma**, kuras pamatā ir priekšrokas došana tai vai citai runas reprezentācijai (*vēlamā* lietošana) un kas atbilst sistēmisko tendenču attīstībai;

3) **imperatīvā norma**, kuras pamatā ir vienu runas reprezentāciju noteikšana, bet citu aizliegšana (lietošanas *jābūtība*), kas atbilst vienu valodas sistēmas elementu vai posmu nostiprināšanai un citu – novēršanai.

Tādā veidā valodas normas evolūcija virzienā: **iespējama** ⇒ **vēlama** ⇒ **jābūtība** atbilst valodas sistēmas evolūcijai virzienā *potence* (*nomināciju daudzums*) ⇒ *tendence* (*priekšrokas došana tai vai citai formai*) ⇒ *rezultāts* (*noteikšana lietot vienu no formām*).

Citiem vārdiem sakot, franču valodas vienību lietošanas normu evolūcija virzienā: **potenciālā lietošanas norma** ⇒ **optatīvā lietošanas norma** ⇒ **imperatīvā lietošanas norma** atbilst valodas vienību strukturālās diferenciacijas posmiem virzienā: **diferenciacijas potence** ⇒ **diferenciacijas tendence** ⇒ **diferenciacijas nostiprināšana** (4).

Normas obligātums tātad ir tikai viens no normas izpausmes veidiem **imperatīvā norma**, kas ir valodas sistematizācijas noslēdzošais posms (sistēmisko tendenču nostiprināšana), kamēr *variabilitāte* ir **optatīvā** un **potenciālā norma**, kas atrodas valodas stabilizācijas sākuma (valodas

sistēmas veidošanās) posmā. Novērtējot dažādu valodas formu lietošanas pareizību vai nepareizību, nedrīkst, mūsaprāt, attiecināt to tikai uz kodificēto normu, tāpēc ka tas varētu traucēt valodas attīstību. Normas attīstība notiek, tieši pateicoties variantiem (5). Formu daudzveidība piemīt jebkurai literārai valodai un tās vai citas kategorijas variabilitāte jāvērtē nevis kā valodas trūkums, bet gan kā tās eksistences forma. Izejot no tā, daži franču valodnieki pārstāv viedokli, ka norma nav jāuzskata par priekšrakstu kodeksu, kas ļauj pareizi runāt šajā valodā. Viņi noraida iespējamus normatīvos aizliegumus tāpēc, ka valoda parasti pieļauj vairākus tā paša satura izteikšanas variantus. Tādēļ, pēc viņu uzskata, aizliegt kādu runas izteicienu nozīmē runātājam atņemt izvēles tiesības (6).

Atšķirības, kas raksturīgas franču valodas runas rakstu formai, apstiprina izplatītā normas traktējuma kritikas pamatotību. Izglītoto francūžu runa būtiski atšķiras no viņu rakstu valodas. Tas, kas tiek uzskatīts par nepareizu rakstītā tekstā, bieži ir attaisnojams runā.

4. Obligātuma piedēvēšana normai, normas un variabilitātes pretstatīšana nereti ir novedusi un noved pie apgalvojumiem, ka norma nepastāv vai ka tā ir nepietiekami izveidota tajā vai citā valodas vēstures periodā. Tajā pašā laikā pēdējo gadu pētījumi liecina pretējo: normu pastāvēšana (normativitāte) ir pastāvīga un neatņemama valodas īpašība, bez kuras valoda nevarētu pildīt savu pamatfunkciju būt par cilvēku savstarpējās sazināšanās, saprašanās un kopējās darbības līdzekli (7). Taču katram vēsturiskam laikmetam piemīt savas valodas normēšanas un kodifikācijas īpatnības. Ir jāšķir *pirmsnacionālais* un *nacionālais* periods.

Pirmsnacionālajā periodā ar tekstu salīdzinoši nelielo skaitu, kad vēl nenotiek grāmatu iespiešana un trūkst tekstu vispārējas izplatības, ir raksturīga lielāka formu daudzveidība (hronoloģiskie, sociālie, teritoriālie un funkcionāli stilistiskie varianti) nekā nacionālajā periodā. Tas tomēr nenozīmē, ka pirmsnacionālajām valodām nav raksturīgs valodas standarts.

Jaunākajos lingvistiskajos pētījumos arvien biežāk tiek runāts par noteiktu valodas standartu pastāvēšanu, kas iziet ārpus atsevišķu dialektu ietvariem vai kas piemīt virknei dialektu. Arī nacionālajam periodam ir raksturīga nevienādība: tā agrīnajā periodā nacionālajām literārajām valodām raksturīga mazāka normētības pakāpe nekā mūsdienu literārajām valodām (8).

Mūsdienu literārās valodas realizējas dažādu funkcionālo stilu tekstos rakstu un mutvārdu formā, tiek uzturētas ar masu saziņas līdzekļu izvērstu tīklu. Taču arī ne visas mūsdienu literārās valodas tiek stingri normētas. Tā, piemēram, retoromāņu literārajai valodai ir raksturīga neparasta variabilitāte, pat tā, ka tai nav stabilas lietošanas normas (9).

Norma ir vēsturisks jēdziens, kas mainās laika gaitā. Pie tam valodas normēšanas process ietver sevī *stilistiskās* un *apzinātās* atlases principu. Stilistiskā atlase risinās pirms apzinātās un valodas agrīnās funkcionēšanas laikā kvantitatīvi ir pārsvarā. Citiem vārdiem sakot, pirmsnacionālajā periodā pārsvarā ir lietošanas potenciālās normas (nominācijas daudzveidība), kuras ir vērstas ne uz pastāvošās valodas sistēmas saglabāšanu, bet uz tās pārkārtošanu (3). Tāpēc noteikta valodas standarta eksistēšana, kurš pieļauj formu ievērojamu daudzveidību, liecina ne tik daudz par normētību, kā par tendenci uz viduslaiku literāro tekstu normēšanu (7). Bez tam, potenciālā norma, realizējoties stihiski, nepakļaujas zinātniskai plānošanai (3).

Nobeigumā varam izdarīt secinājumu, ka zinātniskajā plānošanā pirmām kārtām jāņem vērā valodas evolūcijas konkrētais posms ar tam raksturīgajām normu tipu attiecībām. Valodniekam aktīvi jāpieņem sabiedrības valodas gaumes veidošanā, izejot no sociālās un kultūras plānošanas vispārējiem un atsevišķiem uzdevumiem. Apzināta valodas normu tipu izmaiņšana un plānošana, ņemot vērā sociālās un kultūras attīstības vajadzības, veido, mūsdienu, vienu no galvenajiem uzdevumiem valodu politikas jomā.

BIBLIOGRĀFISKĀS ATSAUCES

1. *Guennier N.* Linguistique et norme. - Français dans le monde. Paris, 1982., No 169., p 23.
2. *Skrelina L.* K voprosu o funkcionirovanii sistemi v situacii mnogojazičija. Romano-germanskije jaziki i dialekti jedinogo areala. Leningrad, 1977, 113.
3. *Vlasov S.* Evolucija norm francuzskogo sintaksisa: Avtoref. dis. kand. filol. nauk. Leningrad, 1986.
4. *Ozoliņa O.* Funkcionalno semantičeskije i strukturnije osobennosti odnokorennih obrazovanij v starofrancuzskom jazike. Leksičeskije i grammatičeskije inovacii. Rīga, LVU, 1982, 69.-79.
5. *Edlička A.* O pražskoj teorii literaturnogo jazika. Pražskij lingvističeskij kružok. Maskva, 1967, 553.
6. *Langage et processus sociaux* (Par Marsellesi J.-B. et al. P.), Larousse, 1980., p. 52.
7. *Volkova Z.* Istoki francuzskogo literaturnogo jazika. Maskva, 1983, 23.-26. *Kasatkin A.* Očerki istorii literaturnogo italjanskogo jazika XVIII-XX vekov. Leningrad, 1976.
8. *Budagov R.*, Problemi izučenija romanskih literaturnih jazikov. Maskva, 1961, 6.
9. *Borodina M.*, Sovremennij literaturnij retoromanskij jazik Šveicarii. Leningrad, 1964, 4.

ASPECTS ÉVOLUTIFS DU SYSTÈME AVEC LA NORME*Résumé*

L'interprétation de la norme est étroitement liée au niveau d'analyse linguistique. S'il s'agit de la langue même, on est dans le domaine de la politique linguistique, de la standardisation d'une langue, de sa normalisation. Si l'on s'occupe des conceptions de langue, la définition de la norme dépend de la conception théorique de la langue. L'approche de la langue comme d'un système de signes parmi d'autres système de signes, rattache la norme à la compétence linguistique, aux notions de "correcte" et "grammatical" Mais la linguistique communicative met la norme et sa différenciation en dépendance de la sphère d'emploi de la langue.

Cette approche permet d'unir trois aspects différents de la norme: norme comme catégorie linguistique, norme comme catégorie systématique et norme comme catégorie culturelle, d'où "*norme objective*" (usage accepté par une communauté), "*norme imposée*" (standart) et "*norme subjective*" (usage individuel).

L'approche psycho-systématique de la norme, à la différence de la triade traditionnelle "système-norme-parole", introduit celle de "*système (langue)-parole (usage)-norme*" Les fonctions des éléments de ce système se partagent de la façon suivante: le système (langue) *implique*, la parole (usage) *execute*, la norme *corrige*.

L'évolution de la langue comprend trois étapes correspondant à trois types de normes: *norme potentielle* (emploi possible) > *norme optative* (emploi souhaitable) > *norme impérative* (emploi standart) qui reflètent les processus de différenciation structurale de langue: *possibilité de différenciation* > *tendance à la différenciation* > *renforcement de tendances systématiques*. Il faut distinguer deux périodes de l'évolution: *prénationale* (riche en variantes) et *nationale*.

Gunta LOČMELE**LATVIEŠU REKLĀMAS VALODAS ATTĪSTĪBAS
TENDENCES: INFORMĀCIJAS KOMPRESIJA**

Laikā, kad mūsu dzīvē ienāk aizvien jaunas preces, pakalpojumi un ražošanas tehnoloģijas, pieaugošu nozīmi iegūst reklāma. Strauji attīstās visas reklāmas jomas, tajā skaitā zinātniski tehniskā un politiskā reklāma, taču visstraujākās pārmaiņas Latvijā vērojamas plaša patēriņa preču un pakalpojumu reklāmā, kas arī izraudzīta par šī pētījuma objektu.

Reklāmas valodas īpatnības jau sen saista ārzemju valodnieku interesi (Leech: 1972; Hamel: 1970; Antebi: 1968). Par reklāmas iezīmēm un tās ietekmi uz latviešu valodu domā arī Latvijas valodnieki (Zauberga: 1996; Veisbergs: 1997), taču detalizētu pētījumu Latvijā šī valodas funkcionēšanas joma vēl nav guvusi.

Viena no pamattendencēm, kas raksturīga reklāmai kopumā, vai tā būtu latviešu, angļu, vācu vai zviedru valodā, ir informācijas kompresija. Tā ir viena no valodas ekonomijas formām, kas izpaužas veidā, kādā autors kodē informāciju, ko gatavojas "pārraidīt" adresātam. Autors atlasa būtisko, atmetot visu nesvarīgo.

Informācijas kompresiju reklāmā nosaka virkne ekstralingvistisku faktoru. Pirmkārt, ir nepieciešams ekstralingvistisks konteksts. Kompresija ir iespējama tikai tādā gadījumā, ja adresātam jau ir nepieciešamās fona zināšanas, kas ļauj tam saprast kodēto informāciju.

Otrkārt, kompresijas nepieciešamību nosaka pragmatiski faktori. Starp tiem minams tāds reklāmas komunikācijas traucējums kā adresāta nevēlēšanās uztvert tam noraidīto informāciju.

Treškārt, informācijas kompresija tiek izmantota arī finansiālu apsvērumu dēļ, jo par reklāmas laukumu vai laiku ir jāmaksā.

Nemot vērā to, cik būtiska ir informācijas kompresija reklāmai, interesanta šķiet informācijas kompresijas tendenču analīze latviešu reklāmā un tās īpatnību apskats dažādos reklāmas veidos: tranzītreklāmā, žurnālu reklāmā un televīzijas reklāmā. Salīdzinājumam tiks minēti arī piemēri no angļu reklāmu tekstiem.

Lingvistiskajā literatūrā valodas ekonomijai atrodams divējāds skaidrojums: plašākā nozīmē tā izprotama saistībā ar komunikācijas iedarbīgumu un ne vienmēr ietver kvantitatīvo aspektu valodas īsas formas. Šaurākā nozīmē valodas ekonomijā saistīta ar īsu valodas formu lietojumu.

Tranzītreklāmā kompresija nav atdalāma no kvantitātes. Reklāmas speciālisti, piemēram, amerikāņi Kortlands Bovī un Viljams Arenss, uzskata, ka brīvdabas reklāmas plakātu teksts nedrīkstētu būt garāks par septiņiem vārdiem, pamatodami to ar cilvēka -uztveres īpatnībām (Bovée, Arens: 506). Papētot tranzītreklāmu uz Rīgas tramvajiem, jānonāk pie slēdziena, ka šis nosacījums ir gandrīz simtprocentīgi izpildīts. Garākajā reklāmas tekstā "Electrolux – visplašākā sadzīves tehnikas izvēle mūsu veikalos Latvijā" astotais vārds "Latvijā" šīs ziemas apstākļos gandrīz izdzisis, un nu tramvajs turpina ceļu Rīgas ielās ar septiņu vārdu garu tekstu uz sāniem.

Citā tranzītreklāmas piemērā kompresija ir ļoti izteikta, bet fona zināšanu trūkuma un kultūrvides atšķirību dēļ varbūt latviešu cilvēkam ne līdz galam "atšifrējama" Zviedru alus Pripp's reklāmtramvaju rotā sauklis "Alus spēks ir garšā", kas tulkots, saīsinot angļu saukli "The strength is in the taste. Pripp's Special Lager. The No.1 selling beer in Sweden" (*Spēks ir garšā. Gaišalus Pripp's Special Lager. Vispieprasītākais alus Zviedrijā.*) Pripp's ir vieglākais alus un tāpēc vienīgais, ko Zviedrijā drīkst reklamēt. Tāpēc te ir ne tikai kvantitatīva, bet arī semantiska kompresija, kuru "atšifrējot" potenciālajam klientam vajadzētu saprast – alus spēks ir garšā, nevis stiprumā.

Savukārt žurnālu reklāmā kvantitāte nav stilistisks faktors. Šādu secinājumu ļauj izdarīt vairāku simtu žurnālu reklāmu virsrakstu analīze. Valodas ekonomija tajos tiek panākta ar

informācijas kompresiju, kas vienlīdz izpaužas gan īsos, gan garos reklāmu virsrakstos. Žurnāla “Mans Mazais” reklāmas sludinājuma virsraksts “Rīgas Laikā”: “Manai mammai un tētim patīku ne tikai es, bet vēl kāds mazais, – žurnāls Mans Mazais vērtīgs padomdevējs audzināšanā un laulības dzīvē” (*Rīgas Laiks*, 1997/2: 40) ir visai garš. Taču arī šeit vērojama viena no kompresijas formām – sintaktiskā. Reklāmas virsrakstā sakausēti divi teikumi: pirmā teikuma daļa tiek aprauta un, saskaņā ar aktuālā dalījuma teoriju, otrā sakārtotā teikuma komponenta tēma (“žurnāls Mans Mazais”) ir vienlaicīgi arī pirmās sakārtotā teikuma daļas rēma. Turklāt otrajā teikuma daļā izlaists darbības vārds saitiņas funkcijā. Arī izpētītais angļu žurnālu reklāmu materiāls ļauj secināt par valodas ekonomijas tendenču vērojuma pareizību – sekojošā automātisko atbildētāju reklāmas teksta virsrakstā ir 53 vārdi. Tas veidots kā informācija, ko reklāmas varonis ierunājis automātiskajā atbildētājā: “Hello. I’m not home right now. But my Sony Tele-Tracer knows exactly where I am. I’ve programmed it to automatically call me and play back every message I get as soon as I get it. So leave your name and number. I’ll get back to you sooner than later. Buy” (*Newsweek*, 1986, Oct.: 9) (*Hallo. Manis pašlaik nav mājās. Bet mans Sony atbildētājs ar meklētāju zina, kur esmu. Es to ieprogrammēju tā, lai tas pats piezvana un nodod man ziņu, tikko tā saņemta. Atstājiet savu vārdu un uzvārdu. Piezvanīšu jums agrāk nekā vēlāk. Atā.*). Lai arī virsrakstā izmantoti vairāki kompresijas veidi: fonētiskā – darbības vārda – saitiņas redukcija (forma *I’m*), palīgdarbības vārdu redukcija (*I’ve, I’ll*), sintaktiskā izlaists prievārds *at* (*I’m not home*), taču galvenā kompresijas izpausme ir precīzajā vārdu un konstrukciju izvēlē ar mērķi panākt maksimālu pragmatisku efektu.

Savukārt mazajos žurnālu reklāmas sludinājumos gan latviešu, gan angļu valodā valodas ekonomija tiek izmantota tās šaurākajā nozīmē.

Dažādu kompresijas veidu analīze rāda, ka ne visi no tiem latviešu reklāmā ir pārstāvēti vienādi. **Fonētiskā kompresija** gandrīz nav sastopama ne tranzītreklāmā, ne žurnālu un pat ne

televīzijas reklāmu tekstos. Lai arī reklāmas varoņi tiek izmantoti, tie runā pareizā literārā valodā, kura dažreiz skan pārāk iestudēti un samāksloti. Patiesībā reklāmās darbojošās personas runā rakstītā latviešu valodā. Arī dialektu izmantošana reklāmā ir pagaisusi līdz ar bēdīgi slavenā Toto kurjera galu, un "Die's viņ' zin" un līdzīgas fonētiskas redukcijas reklāmā šobrīd nav sastopamas. No vienas puses, tas liecina par valodas neelastību šādu fonētisku saīsinājumu veidošanā, no otras puses, parādās reklāmas autoru bailes no reklāmas valodas vulgarizēšanas, tāpēc pārmērīga eksperimentēšana ar valodu nenotiek:

Angļu valodas īpatnību dēļ šī kompresijas forma angļu reklāmā ir visizplatītākā. Arī reklāmas autori ir izteikti drosmīgi tieši fonētiskās kompresijas jomā: kukaiņu iznīcināšanas līdzekļa reklāmai, piemēram, dots virsraksts "Waddayaneed?" (*The Australian Women's Weekly*, 1983, March: 241), kuru varētu atveidot kā "Kotatunugribi?" Bez fonētiskās šajā reklāmas virsrakstā vērojama arī sintaktiskā kompresija, jo arī visa teikuma struktūra ir sakausēta vienā vārdā.

Tieši **sintaktiskā kompresija** latviešu reklāmā izmantota visplašāk.

Te minami **nominatīvteikumi**: "Kvalitāte. Ātrums. Serviss" (*Rīgas Laiks*. '97/2:72) – Kodak fotopreču reklāmas virsraksts.

Problēmu uzskaitījums eliptisku jautājuma teikumu formā ienes sekojošajā *Coldrex* zāļu reklāmā sarunvalodas nepiespiestību: "Temperatūra? Sāpes? Deguns ciet? Sāp kakls? C vitamīna trūkums?" (*Santa*. Dec./97, Nr.66: 61)

Plaši tiek izmantoti arī nepabeigti teikumi. Modes salona "Kolāža" reklāmas sludinājuma teksts ierauj mūs modes preču virpulī: "Trikotāža, mēteļi, kleitas, rotas, cepures ballei, ikdienai... (*Rīgas Laiks*, '97/2: 66), kas strauji apraujas. Te vērojama arī saikļu elipse, kas piešķir teikumam tempu.

Visai bieži tiek izlaisti arī darbības vārdi saitiņas, piemēram, "Pirmais šāgada "Santas" pielikums "Santas dārzs" tūlīt klāt!" (*Rīgas Laiks*, '97/2: 51).

Vērojama vairāku kompresijas veidu un līmeņu konverģence, kā piemēram, žurnālā “Santa” publicētajā *Samsung* putekļusūcēju reklāmā (*Santa, janv./98, Nr. 67: 2*), kas veidota kā vienots informatīvs bloks. Reklāmas sludinājuma virsraksts un apakšvirsraksts ir saprotami tikai kopā ar attēlu – diviem izbiedētiem dalmāciešiem, no kuru mugurām jaudīga putekļusūcēja iedarbībā pazūd melnie plankumi. Reklāmas funkcionēšana, tās virsraksta, apakšvirsraksta un attēla savstarpējā saistība ļauj uzskatīt reklāmas virsrakstu par valodas bloku¹ Valodas bloki tiek izmantoti, lai taupītu laiku (to diktē nepieciešamība momentā pārraidīt un uztvert informāciju) un vietu. Turklāt viena bloka sastāvdaļa nav izprotama bez pārējām. Šīnī piemērā metaforiskais virsraksts “SUGAS LEPNUMS” un apakšvirsraksts “GUDRS, PAKĻĀVĪGS, JAUDĪGS...” saprotami tikai kopā ar attēlu. Tālākā apakšvirsraksta daļa kalpo kā paskaidrojums: “SAMSUNG MAZGABARĪTU PUTEKĻU SŪCĒJI”, taču arī tas bez attēla nebūtu saprotams, jo virsrakstā lietoto apzīmētāju virkne liek prognozēt apzīmējamā lietvārda lietojumu vienskaitlī, taču lietvārds “*putekļusūcēji*” pēkšņi tiek lietots daudzskaitlī, turklāt nav īsti skaidrs, vai mazi gabarīti piemīt putekļiem vai to sūcējiem.

Ļoti interesantas tendences vērojamas **leksiskās kompresijas** jomā. Tranzītreklāmā uz tramvajiem tiek izmantots saplūdenis “Valiojogurts” Vārds jogurts, pats ienācis valodā kopā ar šo jauko produktu, tagad tiek iesaistīts arī vārddarināšanā.

Interesanta šajā jomā ir žurnālu reklāma. Sniegadēju reklāmas apakšvirsrakstā ““Ski-Doo”, tā ir visurcaurbraukšana” (*FF, 1'97:10*) izmantots labs okazionāls saplūdenis. Autors ir atturējies no tālākas saīsināšanas līdz viscaurbraukšanai, tā mēģinot novērst lieku frivolitāti attieksmē pret valodu un, galvenokārt, pret reklamēto izstrādājumu.

¹ Par valodas blokiem raksta H. Štraumans un Džefrijs Ličs (Straumann, 1935: 21; Leech, 1972:90).

Lieldienu preču un darinājumu reklāmas virsrakstam izmantots okazionālisms “Oltrauki” (*Mans Mazais, 1997, Nr.3*), izvairoties no divdomīgāka risinājuma “*Olturi*”

Šie vērojumi saskan ar Andreja Veisberga rakstīto par latviešu vārddarināšanas tendencēm un angļu valodas ietekmi uz valodas struktūrām. Saplūdeņi ir perspektīvs vārddarināšanas paņēmieni reklāmas jomā (Veisbergs, 1997:280), to apstiprina minētie okazionālismi. Arī to, ka šāda veida saplūdeņu parādīšanās tiešām ir saistīta ar angļu valodas ietekmi, pierāda tulkotie reklāmu teksti, kuros saplūdeņi sastopami visbiežāk. GEMEY 'tonālo krēmu sērijas reklāmai dots virsraksts: “JAUNUMS! GEMEY NON STOP MAKE UP Ilgnoturīgs tonālais krēms” Saplūdenis *ilgnoturīgs* atšifrēts pirmajā reklāmas teksta teikumā, turklāt tas ir grafiski izcelts: “Ilgstoši noturīgs tonālais krēms, kas neatstāj pēdas uz drēbēm.” (*Santa, Dec.197, Nr.66: 11*).

Gan angļu, gan latviešu reklāmā vērojama tendence izmantot semantisku kompresiju. Transportreklāmas sludinājumā “Latvija – Laimas zeme” kompresija ir arī semantiska, jo fabrikas nosaukums Laima šādā kontekstā asociējas ar laimi, un Latvija kļūst par laimes un Laimas zemi, kas piešķir šai reklāmai sevišķu emocionāli ekspressīvu nokrāsu.

Ir vērojami mēģinājumi izdarīt semantiskus pārnēsumus, kas labi pakļaujas semantiskai kompresijai, jo tajos saglabājas arī to tradicionālā lietojuma konteksta sēmas jeb “nozīmes pēdas” Tā *Pioneer* audiosistēmas reklāmā autors raksta “Šāds aparāts būtiski nostiprinās tā īpašnieka prestižu draugu kompānijas acīs, pateicoties visurgājēja stilā veidotajam dizainam un iespējai ievietot 26 (!) kompaktdiskus vienlaikus.” (*FF, 1'96: 9*). Visurgājējs kalks no krievu “vezdehod” Visurgājēja automobiļa sēma varētu traucēt reklāmas adresātam uztvert šo reklāmu adekvāti, jo pārprotot varētu iedomāties, ka visurgājēja stils ir vizuāla līdzība šai zaļajai mašīnai. Taču šī reklāmteksta autora risinājumā visurgājējs ir *off-road* atveidojums un šajā kontekstā apzīmē pārnēsājamo audioaparāturu. Savukārt automobiļa visurgājēja sēmai, pēc

autora uzskatiem, vajadzētu pastiprināt domu par aparatūras jaudīgumu un universālumu.

Kādā citā reklāmā kalka izmantošana semantisko kompresiju pārspilē, to vulgarizējot. Atstājot netulkotu angļu "Joy Division" automobiļu publicitātes raksta autors riskē pazaudēt semantisko kompresiju, tāpēc mēģina to kompensēt ar burtisku tulkojumu – kalku tekstā, liekot darinājumu pēdīnās un līdz ar to pievēršot lasītāja uzmanību tam, ka šī vieta ir semantiski jutīga: "Amerikas leģenda Chevrolet Corvette, kura tā kā nepiederētu pie vājākajiem pasaules automobiļiem, – šī "prieka kantora" (no Joy Division) izdarību rezultātā pārvērtusies par sudrabainu neitronbumbas dvīņumāsu ar 480 ZS dzinēja jaudu" (FF, 197: 9).

Interesanti, ka televīzijas reklāmā pagaidām eksperimentu ar kompresiju ir mazāk nekā žurnālu reklāmā. Vērojama sintaktiskā un leksiskā kompresija – no leksiskajiem veidiem biežāk tiek izmantoti strupinājumi kā, piemēram, *koka* no koka-kolas. Tas izskaidrojams ar to, ka reklāma adresēta masu auditorijai, tāpēc atkarībā no produkta īpatnībām tai jāietekmē uz rīcību dažādi auditorijas segmenti. Jo jaunāka ir auditorija, jo vairāk jauninājumu tiek meklēti, savukārt konservatīvam pircējam adresētajos reklāmtextos var nebūt ne vienas kompresijas izpausmes kā, piemēram, vienā no vejas pulvera "Ariel" reklāmas versijām.

Vērojumi reklāmas jomā liecina, ka no vienkāršas reklāmas un visai primitīviem pirmajiem mēģinājumiem eksperimentēt ar valodu mēs jau esam ierauti krāsainā konverģējošu leksiski un sintaktiski semantisku struktūru virpulī, kas atdzīvina mūsu valodu un dzīvi, padarot to krāsaināku.

Kompresiju diktē straujais dzīves ritms, tāpēc dažreiz veiksmīgi izrādās tieši tie reklāmas teksti, kas no tās atsakās un izmanto atkārtojumu, paralēlas konstrukcijas, tādējādi radot mirkļa izjūtu, kad dzīve ir it kā apstājusies brīnuma gaidās. Tāda oāze atelpai pēc ikdienas amoka skrējiena ir reklāms teksts kāzu apģērbu kolekcijai, kura autors veiksmīgi atteicies ievērot visus šajā rakstā izklāstītos principus :

”Tā var virpuļot tikai prieks
Tā var uzlidot tikai mīlestība
Tā var trakot tikai kāisle
Tā var slīdēt tikai maigums
Tā var apstāties tikai laiks
Ne īsti uz zemes, ne īsti gaisā ir sievietē, mīlestības
nesta. Viņa ir slidās attālumā no zemes...”
(*Santa, janv./98, Nr.67: 53*).

Literatūra

- Antebi, M. (1968) *The Art of Creative Advertising*. New York, etc.: Reinhold.
- Bovée, C.L. & Arens, W.F. (1989) *Contemporary Advertising*. Homewood, Illinois: Richard D. Irwin, Inc.
- Hamel, G. (1970) *Zur Sprache ger Englischen Reklame*. // *Die Neueren Sprachen* Number 5: 223-224.
- Leech, G.N. (1972) *English in Advertising*. London: Longman.
- Straumann, H. (1935) *Newspaper Headlines. A Study of Linguistic Method*. London: George Allen & Unwin, Ltd.
- Veisbergs, A. (1997) *Īsinātās vārddarināšanas formas latviešu valodā*. // *Linguistica Lettica 1*, R., 271.-281.
- Zauberga, I. (1996) *Translation Norm in Advertisement Transfer*. // A. Veisbergs (ed) *Contrastive and Applied Linguistics. Contrastive Studies V* (Research papers, vol. 603), R., 50–63.

INFORMATION COMPRESSION AS A TENDENCY IN LATVIAN ADVERTISEMENT LANGUAGE

Summary

Western countries have a long history of consumer advertising. Latvian consumer advertising, reborn after Latvia embarked upon its road to democracy, demonstrates a rapid development which is often marked by anglophonic influence.

In order to reduce consumer reluctance, the English language of advertising makes use of specific language means – economy of language via compression of information. Latvian advertising demonstrates an increasing tendency towards compression as well. There are differences and similarities of compression in the Latvian and the English languages of advertising. The adverts examined have revealed that in both languages we mainly deal with the concept of economy of language in its broad sense: brevity here is not a stylistic factor. Compression is mainly achieved by a precise choice of words and constructions.

The analysis has revealed that phonetic compression which is most widely used in English, is not used in the Latvian language of advertising at all. Syntactic compression is typical of both advertising languages. The lexical compression in the Latvian advertising shows the influence of English and provides new opportunities for word building. Different types of compression tend to converge in both languages of advertising.

Compression of information is regarded as a stylistic factor of the language of advertising. The tendency to compress information interacts with a tendency to plenitude. Compression can be regarded as a norm of the language of advertising, at the same time it should be admitted that the most effective advertisements in terms of consumer behaviour are often those which break the norms.

Giedrė ČEPAITIENĖ

KALBOS ETIKETO SITUACIJOS IR POETINĖ FUNKCIJA

Kalbėjimo akto tyrinėtojai paprastai remiasi R.Jakobsono aprašytomis funkcijomis: referencine, apeliatyvine, ekspresyvine, poetine, fatine ir metakalbine (Leontjev 1974, 245-246; Girdenis 1995, 25-28 ir kt.). Kartais šios funkcijos savitai grupuojamos, iš esmės joms neprieštaraujant (Karaliūnas 1997). Kalbos etiketas - kalbinė mandagumo raiška. Ji retai esti individuali, daug dažniau formulinė, bendra visai ta kalba kalbančiai visuomenei. Drauge kalbos etiketo situacijos yra pokalbio, kalbėjimo akto situacijos, todėl čia atpažįstamos ir svarbios visos jo funkcijos. Dažnai jos susipynę, tačiau konkrečiame kalbėjimo akte pastebimas kurios nors vyravimas, pvz., referencinė funkcija būdinga kvietimui, padėkai, ekspresyvinė pagyrimui, komplimentui, apeliatyvinė įkalbinėjimui, prašymui, fatinė pasisveikinimui, atsisveikinimui, kontakto palaikymui, metakalbinių pasitikslinimui, ar taip suprasta ir pan.

Poetinė funkcija atpažįstama iš pasakymo kalbinės raiškos ypatumų. Ji išryškėja tose situacijose, kai kalbėjimo akte svarbiau ne tai, kas pasakoma, bet tai, kaip pasakoma. Kaip teigia B.Savukynas, poetinė funkcija esti tada, kai tekstas visų pirma orientuojamas į patį komunikatą (Savukynas 1977, 17). V.Avrorinas, aptardamas kalbos ir kalbėjimo akto funkcijas, nurodė, jog poetinė funkcija būdinga ne visiems kalbėjimo aktams, nes svarbiausias jos raiškos bruožas – specialūs stiliaus elementai (Avrorin 1975, 46). S.Karaliūnas pabrėžia, kad “poetinių pasakymų bei darinių ir poetinės kalbos apskritai esminiai požymiai yra netikėtumas, nepaprastumas, išskirtinumas” (Karaliūnas 1997, 155). Taigi poetinei funkcijai būdinga speciali kalbos organizacija. Čia kalbos etiketo situacijų poetinės funkcijos pasireiškimu laikysime tas formules, kurioms būdingos įvairios stiliaus figūros ar sakinio rimas, jo ritmika.

Apie tokias situācijas, būdingas latvių kalbai, pirmajame “Linguistica Lettica” tome rašo V.Ernstsone. Ji gilinasi į komiškuo efekta ir jo kalbinę raišką Komiškuma, kaip pastebi straipsnio autorė, neretai sukelia speciali kalbos organizacija, ypač – jos ritmika. Tai iliustruojama ir kalbos etiketo situācijas atitinkančiais pavyzdžiais: *Ko lūri? Ka nedabū ar dūri.; Gudra kā skudra*. Kartais tokia poetine žaisme pasižymi visas pokalbis:

A: *Nu ko tu!*

B: *Tu ko!*

A: *Tu ko ko?*

B: *Kūko.*

A: *Tu ko, ko tu kūko?* (Ernstsone 1997, 81-85).

Kalbos etiketo poetinę funkciją labai dažnai atskleidžia smulkioji tautosaka. Tokios kalbos etiketo situācijas atitinkančios raiškos esama patarlėse, priežodžiuose, juokavimuose, keiksmuose. Poetiškumu ypač pasižymi patarlės. Kaip yra pastebėjęs K.Grigas, “jos dažnai pasižymi vaizdingumu, eilėdaros pradais ir visuomet sudaro sintaksiniu atžvilgiu išbaigtą sakinį” (Grigas 1968, 9). Neretai patarlėmis ir priežodžiais nusakomi ir paties etiketo reikalavimai, pvz.:

Keliskart pamanyk, tada pasakyk PP 201; *Gerą peiksi neišpeiksi, blogą girsi - neišgirsi* ST 215 Erž; *Geriau patylėti, negu niekai kalbėti* PP 111 Rk; *Kas giria kitam skiria, kas peikia - sau teikia* ST 275; *Giriamas vaikas visuomet paikas* PP 149 Jz; *Iš savo burnos ant savo galvos* (kai pats save apkalba) PP 354 An; *Prieš didesnį būk mažesnis* PP 129 Jnš; *Kas save giria, tą Perkūnas spiria* PP 45 Jnš; *Pirma padirbk, paskui pagirk* PP 48 Jnš; *Lengva pasakyti, bet nepadaryti* PP 45 Jnš; *Atmink, mano vaike: daug kalbėt nereikia* PP 166 Ds; *Blogos ausys gero žodžio neklauso* PP 171; *Daug žinok, maž bylok* PP 173; *Dzirdi daugz, runā maz* Kok 176 Cēsis; *Gera gudriai kalbėti, bet gudriau nutylėti* PP 179 Ps; *Ilgas liežuvis vaidus gimdo* PP 113 Mrj; *Mutē medus, sirdī ledus* Kok 230 Tukums; *Balsu saldus, darbais kartus* KM 2654 Lzd; *Priekšā vada, no*

pakaļas bada Kok 230 Jelgava; *Akyse kaip šilkas, už akių kaip vilkas* PP 105 Vs ir pan.

Ļ pastaruosius panašūs ļvairūs palinkējimai, pvz.: *Duok, Dieve, viskā žinoti, bet ne viskā byloti* KM 7048 Ps; *Tegul Dievas padeda, kas gerai pradeda* PP 53 Ps; *Dieve, duok iš pono ubagā, ne iš ubago ponā* PP 72 Ds; *Duok, Dieve, mažu gimti, o dideliu augti* PP 89 Ds; *Dēkui, Dieve, - duktē ištekejo, neduok, Dieve, - sūnus nori ženyti* PP 147 An; *Rugių, miežių, avižų ir daug daug vaikų mažų* (jaunavedžiams) Snt.

Neretai patarlēs pabrēžia, kad būtina mandagiai kalbēti, t.y. laikytiš etiketo reikalavimū, pvz.: *Ar su ta pačia burna ir valgai?* (sakoma negražiai kalbančiam) LKŽ Gs; *Regi, kokia burna – sarmata su geru svietu sueiti* (negražiai kalba) LKŽ Tvr; *Išsiplauk burnā!* (gražiau kalbēk) LKŽ Krkl; *Iš tos pačios burnos ir šilta, ir šalta* LKŽ S.Dauk; *Keiksmas pro burnā išeina, pro nosį pareina* PP 201; *Piktā žodį visi girdi* PP 225; *Žodis skriaudžia, žodis ir glaudžia* PP 244; *Blogų kalbų nedidink: jos pačios auga* PP 171; *Dėl ilgo liežuvio ne vienam dantys išgriuvo* PP 109 Šl; *Geras žodis į blogas ausis neina* PP 180 Jnš; *Keikiasi ne supykęs – keikiasi išdykęs* PP 96; *Kaip palinkėsi, taip tau atlinkės* PP 116 Trg. Tik retkarčiais patarlēs atspindi kiek kitokį požiūrį į kalbos etiketā, mandagaus kalbējimo būtinybę. Viena kita patarlē parodo nuostatas, kad bendravimo normos nėra gyvenime svarbūs dalykai, pvz.: *Mandagumu valgio neuždarysi* PP 209; *Su žodžiais maišelio neprikrausi* PP 51; *Žodis galvos nepramuš* PP 244.

Poetinė funkcija būdinga ļvairioms kalbos etiketo situacijoms. Neretai tokia kalba būna šmaikšti, kartais kiek pašiepianti. Paprastai ji vartojama tada, kai abu kalbējimo akto dalyviai gerai vienas kitā pažįsta. Ji ypač būdinga vaikų kalbai, neretai įeina į vaikų folkloro rinkinius.

Sveikinimasis: *Labā dieną. Su vištiena* Snt.; *Kaip tavo pavardė? - Kaip auksinė raidė. - Kaip tavo vardas? - Kaip auksinis kardas* ST 845 Jnš; *-Kaip tavo pavardė? Mano žila pabarzdė* ST 845 Šd; *-Kaip vardas? -Rankovė. -Kaip pavardė? -Išsimovė* ST 845 Rm.

Tokie pokalbių fragmentai būdingi anaip tol ne vien vaikų kalbai, plg. *Kas čia? Kasčius su kašutem* (kai savas neatpažįsta) Snt; *-Sveiki gyvi. - Sveiki, tik nelabai gyvi* ST 864 Grš; *-Sveikas! Bobos vaikas!* ST 864 Kp; *Gerą dieną! Prašom kas dieną!* ST 864; *Kas vakars "Labs vakars"* (apie dažnai besilankantį) Šk; apie nesisveikinantį sakoma: *Ir kiaulė pro kiaulę eidama sukriuksi* PP 114 Jnš; *-Ar nematei kiaulės su zvaneliu? - Mačiau, ten pagal medinį akmeną knisė, knisė ir nubėgo* ST 864; *Ė, ar nematei kiaulės su skambaliukais?* ST 863 Škn; *Ar nematei margos kumelės?* Šk; *Praėjo, nė čiu čiu, nė še lauk* Šk.

Savitai sutinkami į duris pabeldę ir užėiti norintys žmonės: *- Ar galima? -Prašom pro kaminą* Nm; *-Ar galima? Prašom pro šalį* Šk; *- Prašom per aplinkui* Snt; *- Prašom per naująsias* Nm; *Prašom per stiklines* Šk; *Prašom, meldžiam, liepiam neit* Snt. Pastarasis posakis vartojamas tada, kai dažnai į duris beldžiasi kieme žaidžiantys vaikai arba pro langą buvo matyti, kas ateina.

Jei atėjęs žmogus buvo prieš tai paminėtas, sakoma: *Vilką mini vilkas čia* PP 439 Rm. Kai atsilanko seniai nebuvęs, juokaujama *Svečias nebuvelis -- /Duokit sūrio supuvėlio* ST 837; *O, svečias nebuvelis. Reiks pečius pabučiuoti* ST 837 Kkt. Kai atėjęs žmogus randa besijuokiančius, jis pasišaipoma *Tai juokelių iki kelių* Snt.

Pasiteiravus *-Kaip gyvenat?* neretai atsakoma *Gražiai (gerai) gyvenam, tvoras (šiaudais) kūrenam, dūmelis rūksta, nieko netrūksta* Snt. Kai klausama *- Kiek laiko?*, galima išgirsti keleriopus šmaikščius atsakymus: *Kiek pakelia, tiek ir laiko* ST 852 Pn; *-Kiek nutvėrė, tiek ir laiko* ST 852 Žd; *Viens pjauna, du laiko* ST 852 Žd; arba *Dičkis už kampo mažiuką tampo* Snt. Pasišaipoma ir tada, kai nė vienas iš pašnekovų nežino, kaip atsakyti į rūpinimą klausimą *Klausk manęs, o aš tavęs* Snt.

Dėkojimas: *-Ačiū. - Pabučiuok pečių* ST 860 Krž; *- Ačiū. Pabučiuok savo pačią, tik svetimos negriebk ir į mergas nežiūrėk; - Ačiū. - Su ačiū neatkiši (neužkiši)* Snt; *-Ačiū. - Su ačiū neatbūsi!* ST 860 Kkt; *-Dekui! - Pjauk karvę - bus blėkų* ST

860 Pn; *Dēkui sveika gatavojus, / Mano pilvā retavojus./ Jeigu būtum tu numirus./ Kita būt geriau išvirus* ST 861 Všk.

Prašymas: *Parodyk... Parodyms pinigą kaštuoja Snt; Duok tabako.- Kieno talka, to ir tabaks Šk; -Duok sūrio.-Apvirsk kūlio* ST 849; *Duok pyrago.- Gausi ožio ragą* ST 849 Žd. *-Duok ragaišio.- Ragaišio da bobutė neįmaišė* ST 849.

Raminimas, guodimas. Neretai guodžiami vaikai. Kai iškrenta pieninis dantis, guodžiama buriant: *-Te, pele, kaulinį, duok man geležinį* Snt. Kai raminamas verkiantis vaikas sakoma taip: *-Kiau, kiau, kiau, ar aš nesakiau* Snt. Guodžiami ir sunkiai sergantys ligoniai. Pradėjusiam taisyti tariama: *-Ką tik tu tai giltinėlei pažadėjai, kad ant šio svieto dar paliko?* Ssr.

Yra patarlių, skirtų nesusikalbantiems pašnekovams, pvz.: *Susikalbėjo kaip žąsis su kiaule* PP 419 AI; *Runā ka cūka ar zosi* Kok 244 Liepāja; *Susikalbėjo kaip šuo su žąsinu* PP 419; *Kits kitą suprato kaip kiaušė žąsį* PP 374; *Tu kalbi apie akėčias, o aš apie vežėčias* ST 322 Švnč; *Vienas apie ratus, kitas apie batus* Snt; *Viens runā par vėju, otrs par dzirnavām* Kok 244 Ryga.

Pagyrūnas taip pašiepiamas: *-Eik balų degti ir su pakulom gesyti* Šk; *Giriasi kaip bajoras su popieriais* PP 75 Šd; *Giriasi kaip šlektelė rudenį* PP 75. Jei giriamasi ilgai nešiojamais drabužiais, atkertama: *-Šitos kelnės tėvų tėvo, jos nebijo jokio vėjo* Snt.

Nekantriam, skubančiam į namus sakoma: *Dar kojų nesušilai, o jau skubi* ST 836 Kp; *Gal mielių atėjai, kad nesisėdi* Šk; *Kiba ką įkepęs, kad taip skubini* Snt; *Ar kiaušinių įkepei, kad teip skubini?* LKŽ Lkš; *Namai ne kiškis – nepabėgs* PP 387 Psv; *Namai ne lašiniai, katės nesuės* ST 255 Kt; *Namai – ne šakaliai, nesudegs* ST 255. Pasišaipoma ir iš ilgai neišsiruošiančio žmogaus *Mirksi, o ne kirksi* Grš.

Poetine funkcija pasižymi ir keiksmi, ypač prakeiksmi. Jų poetiškumą stiprina su magija, senaisiais tikėjimais susijusių žodžių vartoseną. Keiksmą siunčiantis ir jį girdintis žmogus tarsi įtiki žodžio sugebėjimu pavirsti įvardytu veiksmu, pvz.: *Kad tave Dievaitis užmuštų!* ST 870; *O kad tave*

dundulis užmuštų! ST 870 Rm; *Kad tave perkūnas vidury dienos trenktų!* ST 871; *Imk tave devyni velniai!* ST 871; *Eik tu į peklą molio minti!* ST 876 Rm ir pan.

Šiose kalbos etiketo formulėse poetinę funkciją atlieka įvairios stilistinės figūros. Kaip teigia K.Župerka, stiliaus figūros yra ypatingas, nestandartinis kalbinės raiškos būdas, jos dažniausiai vartojamos grožinėje literatūroje (Župerka 1997 57). Dalis šių figūrų būdingos ir vaizdingai šnekamajai kalbai, iš tokios kalbos ir gimė patarlės, priežodžiai, frazeologizmai. Kalbos etiketo tematiką atspindinčioje smulkiojoje tautosakoje esama įvairių lygmenų stiliaus figūrų: semantinių, darybinių, sintaksinių, fonetinių.

Bene gausiausiai iš semantinių figūrų patarlėse vartojama metonimija. Kalbos etiketui svarbiose situacijose neretai įvertinamas žmogaus kalbėjimo būdas, jo ryšys su protavimu. Todėl gana dažnai patarlėse galima pastebėti metonimišką žodžio *liežuvis* vartoseną, pvz.: *Liežuvis be peilio papjauna* PP 207; *Kieno ilgas liežuvis, to protas trumpas* PP 97; *Kvailo liežuvis galvos nesiklausia* PP 99; *Liežuvis žmogų pakaria, liežuvis ir paleidžia* PP 99 AI; *Liežuvis be kaulo: kur siunti, ten eina* PP 99 Ms; *Ilgas liežuvis vaidus gimdo* PP 113 Mrj. Čia žodžiui *liežuvis* suteikiama “kalbos, gebėjimo kalbėti” reikšmė. Kartais patarlėse metonimiškai pavartojamas žodis *galva*, pvz.: *Kokia galva, tokia ir kalba* PP 97 Svlk; *Kas galvoje, tas ir kalboje* PP 95 Trg; *Galva visą žmogų vedžioja* PP 89 Rk. Šiuose pavyzdžiuose žodis *galva* reiškia “protą, išmanymą, sugebėjimą mąstyti”

Patarlėse ir kituose vaizdinguose posakiuose, apibūdinančiuose įvairias kalbos etiketo situacijas, esama įvairių metaforos atmainų. Kartais čia pavartojama hiperbolė: *Geras ir žodžio klauso, pikto ir lazda neatitaiso* PP 89 ŠII; *Boba senyn, liežuvis ilgyn* PP 89 Btg; *Piktą žodį visi girdi* PP 225 ir pan. Neretai čia esama ironijos. Jai būdingas netikėtumas, priešingų dalykų sugretinimas, pvz.: *Žodžiu ažuolus varto, darbu ir skiedros nepakelia* (apie pagyrūną) PP 444; *Aukščiau bambos neiššoksi* (apie besididžiuojantį) PP 314 Up; *Kytras ant kytraus,*

šūdas ant lytaus (apie besigiriančius) Ssr. Profesorius J. Pikčilingis, skatindamas mokytojus lituanistus didesnį dėmesį skirti smulkiajai tautosakai, yra pateikęs dar tokių kalbos etiketo situacijas parodančių ironijos pavyzdžių: *Klausyk ausim, ne avižom; Kur buvai, kai protą dalijo?; Rytoj kurčių jomarks; Rytoj kurčius šaudys; Nuvažiavo kaip su burokais į malūną; Nuvažiavo kaip nuo Striūpų tilto* (apie nusikalbantį) ir pan. (Pikčilingis 1992 78-79).

Labai retai kalbos etiketo situacijas apibūdinančiose patarlėse galima rasti įsmeininimą rodančių pavyzdžių. Jie paprastai esti susiję su mitologinių būtybių įvardijimu, pvz.: *Ką tik tu tai Giltinėlei pažadėjai, kad ant šio svieto dar paliko?* Ssr; *Kas save giria, tą Perkūnas spiria* PP 45 Jnš. Kartais galima pastebėti ir oksimorono pavyzdžių, kai vienoje frazėje pateikiami semantiškai tarsi nesuderinami žodžiai, pvz.: *Nu, kirviai, kilkit iš vandens* (sakoma neskubantiems pakilti nuo stalo) Snt.

Darybinių figūrų nėra gausu, jos būdingos posakiams, apibūdinantiems snaudalius ar miegoti susiruošusius asmenis, pvz.: *Jau keliausim į Miegonis pas panaitę paduškaitę* Alz; *Eik pas Pūkį į Miknaičius* ST 850 Grš; *Eisim į Miknaičius pas Plunksnių* Snt; *Žiovelėnas Kirkliūčių ima; Migšys perša užkuriom*. Visi čia pavartoti tikriniai daiktavardžiai - situaciniai žodžiai. Kartais situaciniai žodžiai atspindi ir kitus santykius. Prašant paskolinti ("pažiūtyti") juokaujama *Žičkas mirė, / Žičkienė nebežičia, / Žičkiukai dar mažiukai* ST 842, o prašančiam paragauti atsakoma *Paragavičius mirė. Mirsi ir tu* ST 843 Mrj.

Kartais posakio poetiškumas kuriamas įvairiomis homoformomis ar panašių formų sąskambiais, primenančiais kalambūrus. Pavyzdžiui, pasakius *Da(r) lyja* atsakoma *Jei dalija, eik, ir tau duos* ST 844 Pn. Į įspėjimą *Iš kelio atšaukama Atvažiuoja Kaškelio* ST 844 Sn, į klausimą *Ką darai?* atsakoma *Kadarai, kadarai* ST 851 Vlkv. Neretai tarsi žaidžiama tapačių formų reikšmėmis, pvz.: *-Pagavo vagį. Vagį reikia į sieną įkalti, bus ant ko pančius sukti* ST 852 Grš; *-Kiek laiko? - Kiek*

nutvėrė, tiek ir laiko ST 852 Žd; *Ne tavo kiškis, ne tu ir kiškis* Žvr; *Tai juokelių iki kelių* Snt ir kt.

Iš sintaksinių figūrų minėtini kreipiniai, retoriniai klausimai, sintaksinis paralelizmas, elipsė. Sintaksinės figūros paprastai susijusios ir su sakinio rimu, kurį neretai lydi fonetinės figūros (aliteracija, asonansas). Sintaksines figūras iliustruoja tokie pavyzdžiai:

Kreipiniai. Paprastai pašaipiai kreipiamasi įvairiai rimuojant vardus: *Elžbiet, jau saulė popiet* ST 829; *Juozai garbūzai, duok miltų buzai* ST 829 Krn; *Mare, pagiry aria* ST 830 Vlkv; *Mikai, Mikai, ar visi indikai?* ST 831 Krn; *Petrai, Petrai, kada bus geri metai?* Snt.

Retoriniai klausimai paprastai esti tada, kai adresantas jau klausdamas pateikia teigiamą (ar neigiamą) atsakymą. Kartais tokie klausimai pavartojami ir tam tikrose kalbos etiketo situacijose, pvz., *Kas kels šuniui uodegą, kad ne pats?* PP 371 (besigiriančiam). Retkarčiais pavartojami ir tokie retoriniai klausimai, kuriais norima tik atkreipti pašnekovo dėmesį, pvz., *Ar nematei kiaulės su zvaneliu?* ST 864 ir pan.

Į retorinius klausimus panašios klausimų-atsakymų formulės, kur ir klausdami, ir atsakydami pašnekovai tarsi žaidžia kalbos priemonėmis, iš tiesų net nesitikėdami kokios nors informacijos. Tokių pokalbių pavyzdys – jau minėti vaikų žaidimai, teiraujantis vardo ar pavardės. Kiek kitokie esti juokaujami atsakymai, kai situaciją valdo į klausimą atsakantis žmogus. Neretai čia taip pat atsakoma juokaujamai, žaidžiant panašiais žodžių sąskambiais, pvz.: *-Ką sakai? Akys kaip guzikai* ST 851 Vlkv; *-Ką veikia? -Tave peikia* ST 851 Ds; *-A jau viskas? - Katės piskas!* Šk ir pan.

Paralelizmai būdinga patarlių sandaros ypatybė. Dvinarės patarlės dažniausiai remiasi tų pačių gramatinių formų veiksmožodžių gretinimu, pvz.: *Su gandrais išsikelsi su varnomis nukrisi* (besipuikuojančiam) PP 416 Ms; *Senam dera patarti, jaunam – paklausti* PP 230; *Ką negirtas galvoja, tą girtas iškloja* ST 138 Srd. Neretai pasitaiko ir tokių paralelizmų, kuriuose gretinami kontrastingi dalykai, vadinamųjų antitezių,

pvz.: *Jaunas tinginiausi senas ubagausi; Gerą peiksi neišpeiksi, blogą girsi – neišgirsi* PP 181 Erž; *Akyse giria, už akių spiria* PP 105 Krs; *Kol gyvena, tol burblena* PP 97 Rk; *Bašus saldus, darbais kartus* KM 2654 Lzd.

Kartais įvairias kalbos etiketo situacijas nusakančioms patarlėms būdinga elipsė, t.y. kurios nors sakinio dalies praleidimas, pvz.: *Vienas apie batus, kitas apie ratus* (apie nesusikalbančius) Snt; *Akyse - kaip šilkas, už akių - kaip vilkas* PP 105 Vs; *Boba senyn - liežuvis ilgyn* PP 89 Btg; *Pirma meiliai, paskui – peiliai* PP 128 Trg; *Kas širdy, tas ant liežuvio* PP 96 Pn.

Minėtos semantinės ir sintaksinės stiliaus figūros drauge kuria specialią sakinio ritmiką, kuri taip pat parodo posakių poetinės funkcijos svarbą. Pažymėtina, kad patarlių ritmiką kartais remiasi ne vien tos pačios kalbos dalies gramatinių formų atkartojimu, bet ir kitokiu sąskambių kūrimu, pvz.: *Kas tėvų neklauso, valgo duoną sausą* PP 151 Gdr; *Pirma meiliai, paskui – peiliai* PP 128 Trg; *Atmink, mano vaike: daug kalbėt nereikia* PP 166 Ds.

Įvairių kalbos etiketo situacijų kalbinė raiška rodo, kad poetinę funkciją paprastai atspindi įvairūs smulkiosios tautosakos žanrai, rečiau kitos frazės. Stiliaus figūros būdingos įvairiai kalbos etiketo tematikai (pasisveikinimas, prašymas, kvietimas užėti, pasiteiravimas ir pan.). Iš semantinių priemonių dažniausiai vartojamos metonimija ir metaforos atmainos (hiperbolė ir ironija), rečiau pasitaiko įsmeninimo, oksimorono. Darybinės figūros kalbos etiketo situacijose vartojamos retai. Jos kiek dažnesniau pasitaiko tik tada, kai kalbama apie miegą. Iš sintaksinių figūrų kalbos etiketo raiškai būdingi kreipiniai, retoriniai klausimai, paralelizmai, elipsės. Dažnai poetinę kalbos raišką kuria speciali frazės ritmika.

SUTRUMPINIMAI

Al - Alytus

Alz - Alizava, Kupiškio raj.

An - Anykščiai

Btg - Betygala, Raseinių raj.

S.Dauk - S.Daukantas

Ds - Dusetos, Zarasų raj.

Erž - Eržvilkas, Jurbarko raj.

Gdr - Giedraičiai, Molėtų raj.

Grš - Griškabūdis, Šakių raj.

Gs - Geistarai, Vilkaviškio raj.

Jnš- Joniškis

Jz - Jieznas, Prienų raj.

Kkt - Kuktiškės, Utenos raj.

KM Krėvė Mickevičius V. Patarlės ir priežodžiai.

Kaunas, 1934-1937 (skaičius rodo eilės numerį)

Kok Kokare E. Latviešu un lietuviešu sakāmvārdu paralēles.- Rīga, 1980 (skaičius rodo puslapi)

Kp - Kupiškis

Krkl - Karklėnai, Kelmės raj.

Krn - Kruonis, Kaišiadorių raj.

Krs - Karsakiškis, Panevėžio raj.

Krž - Kražiai, Kelmės raj.

Kt - Keturvalakiai, Vilkaviškio raj.

Lkš - Lukšiai, Šakių raj.

LKŽ - Lietuvių kalbos žodynas (I- XVIII t.)

Lzd - Lazdijai

MI - Molėtai

Mrj - Marijampolė

Ms - Mosėdis, Skuodo raj.

Nm - Kudirkos Naumiestis, Šakių raj.

Pn - Panevėžys

PP Patarlės ir priežodžiai. V., 1958 (skaičius rodo puslapi)

-
- Ps - Pasvalys
Rk - Rokiškis
Rm - Ramygala, Panevėžio raj.
Sn - Seinai
Snt - Sintautai, Šakių raj.
Srd - Seredžius, Jurbarko raj.
Ssr - Siesartėnai, Šakių raj.
ST Smulkioji tautosaka. V 1968 (skaičius rodo
puslapį)
Svlk - Suvalkai
Šd - Šeduva, Radviliškio raj.
Šk - Šakiai
Škn - Šakyna, Šiaulių raj.
Šl - Šiauliai
Šll - Šilalė
Švņč - Švenčionėliai
Trg - Tauragė
Tvr - Tverečius, Ignalinos raj.
Up - Upyna, Šilalės raj.
Vlkv - Vilkaviškis
Vs - Veisiejai, Lazdijų raj.
Všk - Vaškai, Pasvalio raj.
Žd - Židikai, Mažeikių raj.
Žvr - Žvirgždaičiai, Šakių raj.

LITERATŪRA

Ernstsonē 1997 Ernstsonē V Valodas spēle latviešu sarunvalodā funkcionālā skatījumā. – Linguistica Lettica 1. R., 1997, p. 76–99.

Girdenis 1995 Girdenis A. Teoriniai fonologijos pagrindai. – Vilnius, 1995.

Grigas 1968 – Grigas K. Smulkioji lietuvių tautosaka. Smulkioji tautosaka. – Vilnius, 1968.

Karaliūnas 1997 – Karaliūnas S. Kalba ir visuomenė: Psichologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai. Vilnius, 1997.

Pikčilingis 1992 – Pikčilingis J. Iš patarlių, priežodžių, mįslių stilistikos. Lietuvių kalba mokykloje. T.4.- Kaunas, 1992, p.75–88.

Savukynas 1977 – Savukynas B. Leidinio paskirtis ir kalba.- Žmonės ir kalba.- Vilnius, 1977, p. 15–22.

Župerka 1997 – Župerka K. Stilistika. – Šiauliai, 1997.

Аврорин 1975 Аврорин В. Функции языка. Проблемы изучения функциональной стороны языка. Ленинград, 1975.

Леонтьев 1974 – Леонтьев А.А. Функции и формы речи. – Основы теории речевой деятельности. – Москва, 1974.

DIE SITUATIONEN DES ETIKETTS DER SPRACHE UND DIE POETISCHE FUNKTION

Zusammenfassung

Wie die Ausdrucksweise in verschiedenen Situationen des sprachlichen Etiketts zeigt, wird die poetische Funktion durch unterschiedliche Gattungen des Volksschaffens, seltener durch andere Phrasen ausgedrückt. Sie ist typisch für verschiedene Themenbereiche des sprachlichen Etiketts: für Begrüßung (*Sveiki gyvi. Sveiki, tik nelabai gyvi*), Bitte (*Parodyk... - Parodyms pinigą kaštuoja*), die Einladung hineinzutreten (*Ar galima? - Prašom pro kamina*), Erkundigung (*Kiek laiko? - Kiek pakelia, tiek ir laiko*) u.ä.

Die poetische Funktion spiegelt sich durch den Gebrauch verschiedener Stilformen wider. Von den semantischen Sprachmitteln werden am häufigsten Metonymie, Ersetzungen der Metapher – die Hyperbel und Ironie verwendet, z.B. *Liežuvis žmogų pakaria, liežuvis ir paleidžia; Boba senyn, liežuvis ilgyn; Žodžiu ažuolus varto, darbu ir skiedros nepakelia*. Seltener kommen Personifikation und Oxymoron vor. Die Elemente der Wortbildung in den Situationen des sprachlichen Etiketts gebraucht man selten. Häufiger erscheinen sie in der Erzählung vom Schlaf (*Eisim į Miknaičius pas Plunksnių*).

Von den syntaktischen Figuren sind für die Ausdrucksweise des sprachlichen Etiketts die Anrede (*Juožai garbūžai, duok miltų buzai*), rethorische Fragen (*Kas kels šuniui uodegą, kad ne pats?*), Parallelismen (*Su gandrais išsikelsi – su varnomis nukrisi*), Ellipsen (*Kas širdy, tas ant liežuvio*) charakteristisch. Die poetische Ausdrucksweise der Sprache wird manchmal die durch die spezifische Rhythmik der Phrase geschaffen.

VALODAS ETIKETES SITUĀCIJAS UN POĒTISKĀ FUNKCIJA

Kopsavilkums

Dažādu valodas etiķetes situāciju valodiskā izpausme rāda, ka poētisko funkciju parasti atspoguļo dažādi sīkās folkloras žanri, retāk – citas frāzes. Tā ir raksturīga dažādai valodas etiķetes tematikai: sasveicināšanās (*Sveiki gyvi. - Sveiki, tik nelabai gyvi*), lūgums (*Parodyk... Parodyms pinigā kaštuoja*), ielūgums ienākt (*- Ar galima? - Prašom pro kaminā*), jautājums (*Kiek laiko? - Kiek pakelia, tiek ir laiko*) u.tml.

Poētiskā funkcija atklājas, lietojot dažādas stila figūras. No semantiskajiem līdzekļiem visbiežāk lietojamas metonīmija un metaforas paveidi hiperbola un ironija, piem.: *Liežuvis žmogų pakaria, liežuvis ir paleidžia; Boba senyn, liežuvis ilgyn; Žodžiu ažuolus varto, darbu ir skiedros nepakelia* (par lielībnieku) u.tml. Retāk sastopama personifikācija (*Kā tik tu tai Giltinėlei pažadėjai, kad ant šio svieta dar paliko?*), oksimorons (*Nu, kirviai, kilkit iš vandens*). Jaundarinātas figūras valodas etiķetes situācijās izmantojamas reti. Tās nedaudz biežāk sastopamas tad, kad tiek runāts par miegu (*Eisim į Miknaičius pas Plunksnių*).

No sintaktiskajām figūrām valodas etiķetei raksturīgas uzrunas formas (*Juozai garbūzai, duok miltų buzai*), retoriskie jautājumi (*Kas kels šuniui uodegā, kad ne pats?*), paralēlismi (*Su gandrais išsikelsi – su varnomis nukrisi*), elipses (*Kas širdy, tas ant liežuvio*). Bieži poētisko valodas izpausmi rada speciāla (specifiska) frāzes ritmika.

Ieva ZAUBERGA

FEMINISMA IETEKME UZ MŪSDIENU TULKOŠANAS TEORIJU UN PRAKSI

Tulkojumi tiek radīti konkrētā telpā un laikā un tādējādi kalpo par sava laikmeta iezīmju spoguļi. Tulkojumos varam atpazīt konkrētas kultūras situācijas, ieskaitot arī ideoloģijas. Ideoloģiskā dimensija tulkojumos atrodama vienmēr. Tā var būt klaji deklarēta un acīmredzama, bet pārsvarā gadījumu tā ir maskēta. Klaji ideoloģizēti bija, piemēram, franču klasicisma laikmeta “uzlabotie tulkojumi”, kad oriģinālteksti tika pārveidoti atbilstoši šī literārā virziena estētikas prasībām, vai arī 1968.gadā angļu un franču valodā pārtulkotais Milana Kunderas romāns “Joks” franču tulkojumā tika līdz nepazīšanai izskaistināts Kunderas stils, bet angļu tekstā izlaistas filozofisko pārdomu epizodes par morāvu tautas mūziku, aizbildinoties ar to, ka angļu lasītājam tās šķistu garlaicīgas. Abos gadījumos tika nonivelētas oriģinālkultūras nianšes un īstenota asimilācija, atklājot lielo kultūru neieinteresētību mazo kultūru savdabībā. Taču ideoloģijas ietekme var arī nebūt tik tieši uztverama. Piemēram, pēdējo gadu latviešu tulkojumu atvērtība rietumu masu kultūras ietekmei (tiešie aizguvumi, necenzēto vārdu burtiska tulkošana, arī tulkojamo autoru izvēle) lielā mērā skaidrojama ar stingrajiem padomju laika aizliegumiem, kuru pēckšņā atceļšana likusi latviešu valodas lietotājiem mesties otrā galējībā.

Pēdējā laikā tulkojumu ideoloģiskie aspekti piesaistījuši zinātnieku uzmanību daudzās pasaules valstīs. Savu ietekmi uz tulkošanas teoriju atstājusi arī feminisma ideoloģija. Dzimumu līdztiesības problēmas tulkojumu kontekstā tiek pētītas līdzās tādiem ar ideoloģiju saistītiem jautājumiem kā lingvistiskā hegemonija, kultūru asimilācija, identitāte, personības hibridizācija. Feminisma tulkošanas teorija, kas radusies Kvebekā šī gadsimta astoņdesmitajos gados, mēģina pārveidot

ierastos tulkošanas paņēmienus, lai pievērstu uzmanību dzimumu līdztiesības jautājumiem ne tikai tulkojumu valodā, bet arī plašākā vēsturiskā, psiholoģiskā un ideoloģiskā kontekstā. Feminisma tulkošanas teorijā var izdalīt trīs galvenos virzienus:

- mēģinājumi apkopot un izvērtēt līdz šim pilnīgi novārtā pamesto sieviešu tulkotāju un teorētiku ieguldījumu;
- atmaskot patriarhālās ideoloģijas, kas veido rietumu tulkošanas teorijas pamatus;
- izveidot mūsdienīgu attieksmi pret tulkošanas procesu un ieviest jaunus tulkošanas paņēmienus; tiek diskutēti jautājumi, vai feministiskas ievirzes tulkotājām vispār vajadzētu tulkot no dzimuma aspekta šovinistiski noskaņotu autoru vīriešu darbus, un, ja jā, tad kādā veidā; vai tulkotājām vajadzētu pievērst lasītāju uzmanību seksisma izpausmēm oriģināltekstu valodā; vai vajadzētu atmaskot oriģināltekstos atrodamo tradicionālo vērtību sistēmu diskriminējošo raksturu un mēģināt pārveidot šo sistēmu atbilstoši progresīvākam domāšanas veidam; kā radīt jaunu, nediskriminējošu valodu. (Robinson, 1997: 236)

Feminisma kustības aizsākumi meklējami 18. gadsimta apgaismības laikmetā, kad sabiedrisku nozīmību ieguva kustība pret vīriešu un sieviešu sociālo nevienlīdzību. Sākotnēji feminisms bija izteikti politiska kustība jeb “vienlīdzīgu tiesību” feminisms, kura mērķis bija nodrošināt sievietēm vēlēšanu tiesības, tiesības pēc laulībām paturēt savu īpašumu, tiesības šķirties, tiesības iegūt augstāko izglītību. Šodien priekšplānā izvirzās “radikālais feminisms”, kas uzskata, ka vīrieši noteikuši pašu priekšstatu, ko nozīmē būt sievietei, nospiežot sievieti sekundārā pozīcijā sabiedrībā. Viens feminisma atzars skar arī valodu, literatūru un tulkošanu.

Feminisma tulkošanas teorija nebūtu iespējama bez poststrukturālisma diskursa, kas izdarījis apvērsumu tradicionālajās attiecībās starp oriģinālu un tulkojumu. Tradicionāli tulkojumi tiek uzskatīti par nenoliedzami mazvērtīgāku darbu nekā oriģināls. Oriģināls ir mūžīgs, tulkojumi noveco. Oriģināls ir pašizpaušmes veids, tulkojums

tikai kopija. Pēdējās desmitgadēs izdarīti vērā ņemami mēģinājumi no jauna izvērtēt tulkojumu lomu mūsdienu kultūrvidē. Vienkāršoti var teikt, ka oriģināls ir gāzts no troņa. Tiek apšaubīts pretstats starp oriģinālu un tulkojumu, kā arī paša oriģināla viengabalainība. Ja tradicionāli par tulkojuma vērtību tika uzskatīta tā pilnīga pakļaušanās oriģināltekstam, savas sejas un rakstura izdzēšana, tad poststrukturālisti uzsver, ka tulkojums uzskatāms par oriģināla tālākattīstību. Ar tulkojuma palīdzību oriģināls tiek pilnveidots, pabeigts. Ja oriģināltekstam nepieciešama pabeigšana, tas nozīmē, ka oriģināls nav nevainojams, pilnīgs, absolūts. Poststrukturālisti ierasto oriģināla tulkojuma attiecību modeli O(RIĢINĀLS)

T(ULKOJUMS) pārveido O1, O2, O3... – – T1, T2, T3... uzsverot, ka neviens teksts nav galīgs un ka teksta nozīme ir atkarīga no interpretācijas un tātad no tulkotāja. Piemēram varētu izmantot Šekspīra "Hamletu" Tradicionālo shēmu varam interpretēt: viens oriģināls jeb šajā gadījumā "Hamlets", viens veids, kā to lasīt. Bet poststrukturālisti apgalvo, ka neviens teksts nav "stabils", t.i., katru reizi, to lasot, no jauna atklājas jaunas tā nianšes un nozīmes. Labā oriģināltekstā slēpjas neskaitāmas interpretācijas iespējas. Tulkojums atklāj jaunas oriģinālteksta nianšes, tādējādi bagātinot oriģināltekstu. Ja izlasām "Hamleta" tulkojumu un tad atgriezāties pie oriģināla, atradīsim tajā kaut ko iepriekš neatklātu. Ja tradicionālā oriģināla tulkojuma shēma O T parāda sakarību "viens vai otrs", tad poststrukturālais modelis O1, O2, O3, T1, T2, T3... interpretējams kā "abi vai neviens" Tātad notiek oriģināla un tulkojuma mijiedarbība, un saikne starp abiem ir lasītājs jeb šajā gadījumā tulkotājs.

Poststrukturālisti uzdod daudz provokatorisku jautājumus: ja nu mēs apgalvotu, ka bez tulkojuma oriģināls beidz pastāvēt? Ka oriģināla izdzīvošanas iespējas kādā kultūrvidē ir ne tik daudz atkarīgas no paša oriģinālteksta kvalitatīvajiem rādītājiem, bet gan no attiecīgā tulkojuma kvalitātes? (Gentzler, 1993: 145) Tik tiešām, vai gan trūkst piemēru, kad slikta tulkojuma dēļ netiek novērtēti izcili autori? Kaut vai Īvlins Vo

un Džons Apdaiks latviešu kultūrvīdē. Poststrukturālisma diskurss pakāpeniski novedis pie Autora / Oriģināla absolūto pozīciju erozijas un “autora nāves” (death of the author). Šis nu jau labi zināmais postulāts savukārt radījis koncepciju “lasītāja dzimšana” (birth of the reader), ko tulkošanas teorija interpretē kā tulkotāja lomas nostiprināšanos, aktīvi radoši iesaistoties un reizēm arī iejaucoties oriģinālteksta “pārrakstīšanas” procesā atbilstoši jaunās kultūras situācijas izvirzītajiem noteikumiem. Jo tulkošana vairs netiek uzskatīta par statisku oriģinālteksta atveidošanu tulkojumvalodā, bet gan mērķtiecīgu darbību, kuras rezultātā tiek radīts jauns teksts, kurš spējīgs funkcionēt jaunajā kultūrvīdē atbilstoši tā lietotāju vajadzībām (Nord, 1997:29). Vairāki tulkošanas teorētiķi, piemēram, Lorens Venuti, uzstāj, ka pienācis laiks tulkotājam iznākt no aizkulisēm un skaļi teikt savu vārdu (Venuti, 1995). Šo ideju tālāk attīsta arī feminisma tulkošanas teorija.

Feminisma tulkošanas teorija velk paralēles starp “otršķirīgumu”, kas tradicionāli piedēvēts gan sievietēm, gan tulkojumiem. Vēsturiski attiecīgajās hierarhijās tulkojumi un sievietes uzskatītas par vājākajiem elementiem: tulkotāji kā iztapīgi kalpi autoram, sievietes kā vīriešu palīgfunkcijas. “Esmu uzskatāma par tulkojumu, jo esmu sieviete,” saka Sjūzena Delotbinjēra Harvuda (1991, citēts no Simin:1). Feminisma tulkošanas teorijas mērķis ir revidēt un kritizēt tos jēdzienus un nostādnes, kas gan sievietei, gan tulkojumiem ierāda zemāko vietu sociālajā un literārajā hierarhijā.

Par pirmo uzdevumu feminisma tulkošanas teorija izvirza mest izaicinājumu seksismam valodā. Feministes norāda, ka pastāv daudz valodu, kuras piedalās sieviešu apspiešanā. Pārāk bieži mēs runājam vīriešu valodā, saka Harvuda (1995, citēts no Simin:31). Piemēri nav tālu jāmeklē arī latviešu valodā: *Mēs visi – viens zēns un simts meitenes – jau esam apguvuši šo valodu. Klasē ir 32 skolēni / skolnieki (25 meitenes un 7 zēni)*. Bet pamēģināsim zēnu nosaukt par *skolniecei!* Feministiskas ievirzes tulkotājas uzskata, ka šajos procesos jāiejaucas, tulkojumos skaidri atmaskojot tradicionāli ierastās un tādēļ ne

viennēr pamanītās sociālās netaisnības. Šim nolūkam izstrādāta stratēģija, ko dēvē par “teksta apstrādi sievietes interesēs” (womanhandling the text). Piemēram izmantošu Luīzes van Flotovas piedāvāto piemēru: franču tekstā, kur runāts par aborta politiku valstī, atrodams teikums *Le ou la coupable doit etre punie* [Tas, kurš ir vainīgs, ir sodāms]. *E* burts pagātnes divdabī *punie* skaidri norāda, ka aborta gadījumā sodāma ir sieviete. Angļu tulkotāja, uzņemoties politiskā vidutēja lomu, šo teikumu atveido *The guilty one must be punished, whether she is a man or a woman*. [Vainīgais jāsoda, vai tā būtu sieviete vai vīrietis.] Luīze van Flotova nosauc šo konkrēto tulkošanas metodi par papildināšanu (supplementing). Pēc viņas domām, biklo tulkotāju laiks, kad tika radīti gludi, neuzkrītoši tulkojumi, ir pagājis. Feministiskās ievirzes tulkotājas rada tekstus, kur atstāj savu parakstu, izmantojot kursīvu, zemteksta piezīmes, priekšvārdu un tā aktīvi piedaloties teksta nozīmes radīšanā (1991:76). Sjūzena Delotbinjēra Harvuda atklāti atzīst: “Mana tulkotājas darbība ir politisks akts, kura mērķis ir likt valodai aizstāvēt sieviešu intereses” (1995, citēts no Simin:15).

Feministiski ievirzītās tulkotājas ir konsekventas un radikālas, ar savu darbību cenšoties atmāskot “fallocentrismu, kas atrodas Rietumu visu institūciju, ieskaitot baznīcu, darbības pamatā” (Simin, 1996:17). Ar šādu motivāciju tās pārstrādā arī Bībeli kā institucionalizētās reliģijas pamatu. Viena no kaismīgākajām Bībeles kritizētājām bija Elizabete Kedija Stentona (1815–1902). Viņa raksta: “Bībele māca, ka sieviete ienesusi pasaulē grēku un nāvi, ka viņa veicinājusi cilvēku dzimuma pagrimumu, ka viņai nācās stāties Debesu tiesas priekšā, kas viņu tiesāja, nosodīja un piesprieda sodu. Laulību viņai nācās pieņemt kā verdzību, kur viņa bija nolemta atkarībai, bērnu radīšanai, ciešanām un sāpēm; klusi un padevēīgi viņai klājās palauties uz savu vīru kā visu materiālo vajadzību apmierinātāju, kā arī izziņas avotu, lai rastu atbildes uz sev svarīgiem jautājumiem. Šādi īsumā var raksturot Bībeles skatījumu uz sievietes vietu sabiedrībā.” (1972:7)

Feministes mēģina piesaistīt sabiedrības uzmanību seksimam bībeles tulkojumos. Vairākas no viņām iemācījušās senebreju valodu, lai noskaidrotu, vai oriģinālteksts ir tikpat diskriminējošs kā tā angļu tulkojumi. Viņas atklāja, ka daudzas Bībelē izteiktās atziņas ir atkarīgas no interpretācijas. Piemēram, tradicionāli senebreju vārds *adam* tiek tulkots kā vīrietis, no kura ribas vēlāk tika radīta sieviete. Filisa Tribla savā tagad plašu atzinību guvušajā Pasaules radīšanas interpretācijā parādījusi, ka oriģinālu tīri semantiski var saprast arī tā, ka būtne, ko Dievs radīja no māla, sākotnēji nebija ne vīrietis, ne sieviete. Cilvēces dalījums dzimumos noticis vēlāk. Feministes arī uzskata, ka Dieva apzīmējums “Tēvs” būtu aizstājams ar “(Dievs) Tēvs (un Māte)”, jo “Dievs Tēvs” nebūt nenozīmē, ka Dievs ir tēvs, bet gan ka Dievs ir kā tēvs. Tādēļ mūsdienu interpretācijā Dievs var tiklab būt gan kā tēvs, gan kā māte.

Tomēr pastāv arī atšķirīgs viedoklis. Daudzas feministes uzskata, ka Bībeles tulkojumi nebūtu maināmi, jo tie atspoguļo lietu patieso stāvokli. Nav nekādas vajadzības likt sievietei “justies kā mājās” pasaulē, kas pēc savas būtības ir diskriminējoša.

Nobeigumā gribētu saistīt šīs nostādes ar Latvijas pašreizējo kultūrvidi. Neskatoties uz plaši izvērsto feminisma kustību daudzās pasaules valstīs, īpaši Amerikā un Ziemeļvalstīs, Latvijā feministu centieni tiek uzņemti diezgan rezervēti. Bieži nākas sastapties ar ironisku attieksmi gan no vīriešu, gan sieviešu puses. Ārzemnieki šo attieksmi skaidro ar to, ka pagājis pārāk īss laiks, lai Latvijā būtu varējis nostiprināties demokrātisks domāšanas veids un ka vienkārši ir nepieciešams laiks, līdz Latvijas sabiedrība nonāks līdz Rietumu demokrātijas attīstības pakāpei. Līdzīgi kā vajadzīgs laiks, lai sabiedrība atbrīvotos no nacionālistiskajiem aizspriedumiem. Taču jāreķinās arī ar faktiem – Latvijā sievietes nekad nav bijušas diskriminētas klaji politiskā veidā. Piemēram, vēlēšanu tiesības pirmā Latvijas Konstitūcija piešķīra vienlaicīgi gan vīriešiem, gan sievietēm 1922. gadā. Arī padomju laika “vienlīdzība”, kad sievietes varēja redzēt pie traktora stūres vai rokam grāvjus,

atstājusi savu ietekmi. Kā norāda Andra Neiburga, lielākajai daļai sieviešu, kas dzīvojušas “sociālistiskās vienlīdzības” apstākļos, tik labi pazīstamais Kinder, Küche, Kirche liekas dzižākais “kapitālisma iekarojums” (“Literatūra un māksla”, 07.08.92. 4). Gundega Repše, aprakstot 1992. gada Amsterdamas feministu kongresu, sniedz sabiedrībai diezgan tipisku sievietes pašsajūtas atspoguļojumu: “Kad ieslīdu sieviešu feministu simtgalvainajā pulkā, jutos pārāk veselīga un laimīga. Kad iespraucos lezbiešu apmeklētā koncertā, kur viņas skūpstās un knibinās, nešaubīgi alkstu joņot uz “sarkano rajonu” Piedevām zvēru sev atkal ataudzēt bizes. Redzot tik daudz sieviešu uzvalciņos, robustās žaketītēs, ezišos, kosmētikas neskartām sejām, rodas pārlicība atlikušo mūžu nostaigāt mežģīnītēs, špicītēs, rišiņās, apakšsvārciņos, krūšturišos un smaržot pēc pašas ceptām piparkūciņām” (ibid). Vīriešu attieksmi raksturo Latvijas Parlamenta spīkera Alfrēda Čepāņa izteikumi. Kādā intervijā, jautāts, ko visaugstāk vērtē sievietē, Čepāņa kungs atbild – skaistumu. Intervētāja neliekas mierā un atgādina par gudrību. Atbilde ir skaidra: “Tas atkarīgs no kopā pavadītā laika. Un tomēr, viņai nevajag būt pārāk gudrai. Līdz šim man laimējies ar kolēģēm un citām sievietēm” (Pasaules atbalss: 07.97.: 3).

Ar šiem citātiem negribu apgalvot, ka Latvijas sabiedrībā nepastāvētu arī citādi uzskati. Atcerēsimies kaut vai lielo feministiski ievirzīto konferenci “Sievietes un vīrieši dialogā”, kas notika 1997. gada vasarā Valmierā, Latvijas Universitātē nesen nodibināts “Dzimtes studiju centrs”, arī publikācijas presē un, piemēram, Ausmas Cimdiņas sastādīto grāmatu “Feminisms un literatūra” (1997). Tomēr tulkotājam jāreķinās ar tā saucamo “vidējo lasītāju”, kura viedokli iepriekš minētie izteikumi, manuprāt, raksturo diezgan trāpīgi.

Ja gribam radīt funkcionāli adekvātu tulkojumu, izvēloties tulkojuma stratēģiju, rūpīgi jāizvērtē sabiedrības noskaņojums. Rietumu feministu ieviestā “teksta apstrāde sievietes interesēs” Latvijā šobrīd atradīs maz atbalstītāju. Šīs metodes pielietojums nedrīkstētu būt vispārējs, to varētu

mērķtiecīgi izmantot vai nu tulkojot attiecīga rakstura politiskus tekstus, vai arī ar nodomu ideoloģizēt politiski neitrālu tekstu. Jo klaja ideoloģiska iejaukšanās no tulkotāja puses nenovēršami mainītu tulkojuma funkciju, kā mēs to varējām vērot dažos padomju laika tulkojumos. Piemēram, Žana Pola Sartra luga "Respektablās maukas" krievu valodā piedienīgi pārdēvēta par "Liziju Makeju", pie tam ideoloģiski uzlabotā varone lugas nobeigumā pievienojas miera kustībai (Avots, 09.–10.91.:34). Līdzīgi arī, apstrādājot oriģināltekstu no feminisma pozīcijām, tulkojums sāk pildīt no oriģināla atšķirīgu funkciju. Ja tas ir paša tulkotāja vai tulkojuma pasūtītāja nolūks, tad mūsdienu funkcionālisma teorija šādu "intervenci" pieļauj ar nosacījumu, ka "spēlējam ar atklātām kārtīm" un lasītājs tiek informēts par notiekošo tulkojuma priekšvārdā, pēcvārdā vai vēl kādā citā veidā. Kristiāna Norda šādu pieeju sauc par lojalitāti (1997: 125)

tulkotāja atbildību gan oriģinālteksta autora, gan lasītāja priekšā. Ja tulkojums neveic nekādu ārkārtēju ideoloģisku misiju, ekvivalenta efekta sasniegšanai tulkotājam jāpielāgo teksts jaunās kultūras situācijas īpatnībām. Ja recipients ir jutīgs pret iespējamām seksisma izpausmēm valodā kā latviešu tekstu angļiskā tulkojuma lasītāji dažādās valstīs, tulkotājam jācenšas novērst šis nevēlamais efekts. Konsekventa vīriešu dzimtes personu vietniekvārda lietošana attiecībā uz abu dzimumu pārstāvjiem latviskā kultūrvidē pagaidām vēl nerada seksisma iespaidu, kamēr šī lietojuma saglabāšana angļu tulkojumā varētu izraisīt nevēlamu reakciju. Īpaši, ja tulkojamais teksts ir tik politiski jutīgs teksts kā, piemēram, Pilsonības likums. Tādēļ tulkotājs angļu tekstā lietojis abu dzimšu personu vietniekvārdus. Piemēram, Pilsonības likuma 3. panta fragments:

Ja bērna dzimšanas brīdī viens no vecākiem ir Latvijas pilsonis, bet otrs – ārvalstnieks, bērns ir Latvijas pilsonis, ja viņš:

If, on the day of the child's birth, one of the parents was a citizen of Latvia and the other parent was an alien, then the child shall be a citizen of Latvia provided that he / she:

Varam arī iedomāties situāciju, kad kāda starptautiska organizācija izvēlējusies Pilsonības likumu, lai meklētu Latvijā

dažāda veida diskrimināciju pazīmes. Tādā gadījumā tulkojumam būtu cits mērķis, un vīriešu dzimtes personu vietniekvārda lietojums tiktu saglabāts. Līdzīgi šis mehānisms darbojas arī tulkojumos no angļu valodas latviešu valodā. Piemēram, brošūras “Parlamentārās vēlēšanas Lielbritānijā” angļu teksta pirmajā lapā atrodama zemteksta piezīme:

For the sake of convenience, the masculine pronoun is used throughout this pamphlet, but the information given applies equally to men and women unless the context clearly indicates otherwise. [Ērtības labad šajā brošūrā lietots vīriešu dzimtes vietniekvārds, bet sniegtā informācija vienādā mērā attiecas kā uz vīriešiem, tā sievietēm, ja vien konteksts skaidri nenorāda uz pretējo.]

Tiecoties panākt funkcionālo ekvivalenci, šī zemteksta piezīme izlaista latviešu tulkojumā. Latviešu kultūrvīdē šāda veida piezīmes nav raksturīgas un, iespējams, izraisītu izbrīnu vai ironisku piezīmi. Turpretī, ja tulkotājs gribētu salikt tulkojumā pavisam citus akcentus un vienlaicīgi izraisīt diskusiju gan par vēlēšanu sistēmas, gan dzimumu līdztiesības nodrošinājuma atšķirībām Lielbritānijā un Latvijā, tad šo piezīmi noteikti vajadzētu tulkojumā saglabāt.

Gribētu izmantot abus šos piemērus, lai vēlreiz uzsvētu atšķirību starp profesionālu un politizētu tulkojumu. Feministiskas ievirzes tulkotājas šobrīd faktiski aicina ideoloģizēt tulkošanas procesu. Tulkošana tiek izmantota kā viena no darbības sfērām savu politisko mērķu sasniegšanai. Kamēr apzināmies mērķi, kādu izvirzām katram konkrētam tulkojumam, varam raudzīties uz feminisma tulkošanas teoriju un praksi kā jaunu, radošu un drosmīgu ideoloģiskās cīņas paveidu. Tulkojuma mērķis attaisno izvēlēto tulkošanas stratēģiju. Bet feminisma tulkošanas metožu nediferenciēta izmantošana var viegli novest pie oriģinālteksta izkropļošanas un liecinātu par tulkotāja profesionalitātes trūkumu.

IZMANTOTĀ TEORĒTISKĀ LITERATŪRA

1. Gentzler E. Contemporary translation Theories. – Routledge, 1993.
2. Nord C. Translation as Purposeful Activity. – St. Jerome Publishing, 1997.
3. Robinson D. Becoming a Translator. Routledge, 1997.
4. Simin S. Gender in Translation. Routledge, 1996.
5. Stanton E. The Woman's Bible. New York, 1972.
6. von Flotov L. Feminist Translation: Contexts, Practices and Theories. In: TTR (Traduction, Terminologie, Redaction), 4, 2. 1991, p. 69–85.
7. Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. Routledge, 1995.

IMPACT OF FEMINISM ON CONTEMPORARY TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

Summary

Translations are created in time and space and we can easily recognize concrete culture situations and ideologies from which they have emerged. Of late the ideological cause and consequence of translation has drawn the attention of scholars in many countries. Alongside with such ideology-related issues as linguistic hegemony, cultural assimilation, identity issues, gender equality problems in translational discourse have found their niche in contemporary translation studies. Feminist translation theory, which has emerged in Quebec in 1980ies, makes an attempt to alter conventional translation practice with a view of highlighting cross-gender issues in the process of cross-cultural translational communication.

Feminist translators draw parallels between the “secondariness” of both women and translations. Translations and women have historically been the weaker figures in their respective hierarchies. Feminist translation theory aims to

identify and criticize the tangle of concepts which relegate both women and translation to the bottom of the social and literary ladder. The most obvious measure seems to be challenging the sexism in language. Feminists try to resex the language by introducing a new translation strategy recognized as "womanhandling the text" They seek to flaunt their signature in italics, in footnotes, and in prefaces, actively participating in the creation of meaning. They take corrective measures also in relation to the Bible trying to put it in feminist frame.

In Latvia today feminist theories are received with certain reservations. The society in general shares a rather conventional attitude towards gender related issues which has to be reckoned with to create functional translations. A strict line has to be drawn between political translation and professional translation. Blatant ideological interventions may change translation skopos as we have witnessed in a number of Soviet time translations. In fact, feminist translators try to politicize translation process. As long as translation skopos is well defined, feminist translation theory and practice has to be recognized as a new and challenging mode of ideological struggle. Translation skopos justifies translation strategy. However, undifferentiated application of feminist translation methods can easily distort the source text intention and evidences of low professional standards.

GRĀMATU APSKATS

VAJADŽĪGA UN NODERĪGA GRĀMATA *T.Mathiassen. A Short Grammar of Latvian. Slavica Publishers; 1997. 236 p.*

Vērtējot norvēģu valodnieka Terjes Matiasena grāmatu "A Short Grammar of Latvian" pats pirmais atzinības apliecinājums profesoram pienākas par to, ka viņš ir paveicis vienu no latviešu valodnieku nepadarītajiem darbiem, kas bija kļuvis īpaši aktuāls pēdējos desmit gados. Profesors ir uzrakstījis mācību gramatiku studentiem, cittautiešiem, angļu valodā.

Profesors T.Matiasens kā cilvēks, kas uzticīgs klasiskām vērtībām, latviešu valodas aprakstu ir sācis ar fonoloģiju, kas konceptuāli gan īsti neiederas gramatikā, taču, ņemot vērā grāmatas adresātu, ir ne tikai attaisnojami, bet pat nepieciešami. Nepilnās 18 lappusēs autoram ir izdevies izveidot kompaktu un pietiekami detalizētu latviešu valodas skaņu aprakstu (fonētiku) un parādīt skaņu modeļus un to realizāciju (fonoloģiju), visu būtiskāko latviešu valodas skaniskās puses īpašību kopumu.

Turpmākās nodaļas ir veltītas lietvārda, adjektīva, vietniekvārda, skaitļa vārda morfoloģisko kvalitāšu aprakstam.

Būtiskākā novitāte (sekojot T.Fennela 70. gadu vidū izteiktajai atziņai) ir uzskats, ka mūsdienu latviešu valodā ir seši locījumi. Tradicionālajā gramatikā izdalītais instrumentālis nav atzīts par atsevišķu locījumu. Netradicionāla ir arī vietniekvārdu sistēmas un semantiskās klasifikācijas interpretācija, t.i. savstarpējo vietniekvārdu (reciprocal pronouns) grupas izdalījums, arī anaforisko un t.s. citu vietniekvārdu nošķirums (jāpiezīmē gan, ka būtu bijis labi šo vietniekvārdu grupu definēt noteiktāk). Abi jaunievedumi latviešu valodas gramatikā ir pozitīvi vērtējami.

Kā nekonsekvenci var vērtēt to, ka adjektīva apskatā ir apakšnodaļa par adjektīva sintaksi, taču lietvārda apskatā šādas apakšnodaļas nav, turpretī vietniekvārda un skaitļa vārda

aprakstā (kurā nav atsevišķas nodaļas par sintaksi) faktiski pateikts diezgan daudz par šo vārdu “sintaktisko uzvedību”

Nodaļās par nomeniem sastopamas arī vairākas neprecizitātes, piemēram, 45. lappusē teikts, ka 2.deklinācijas iregulāros lietvārdus *akmens*, *asmens*, *mēness* u.c. deklinē tāpat kā lietvārdu *suns*, taču ilustratīvajā materiālā datīva forma rādīta *akmeņam* (pareizās *akmenim*) vietā. Ir arī apgalvots, ka 2.deklinācijas deminutīviem ar *-ītis* (*brālītis*) vokatīvā likuma prasība ir veidot formu *brālīti* (45. lpp.). Tas gan nav tiesa, šī tipa deminutīviem parasti veido bezgalotnes formu (*brālī!* *puisīt!*); formas ar galotni *-i* ir reti sastopamas, parasti dzejas valodā (kur tās ir ritma nosacītas): *Kārlīti*, *Kārlīti*, *Manu mazu brālīti*.. (Rainis).

Apcerot formām bagāto darbības vārdu, profesors saglabājis mūsdienu latviešu valodniecībā parasto dalījumu trijās konjugācijās, kvalificējot tās kā īso, garo (paplašināto) un jaukto un parādot katrai raksturīgākās izskaņas ar piemēriem. Pamatos darbības vārds ir labi aprakstīts, tomēr ne vienmēr tas izdevies nevainojami. Piemēram, pie 2.konjugācijas vārdiem ar izskaņu *-īt* dots piemērs *cieniēt*, taču šis vārds ir konjugējams divējādi: *cienu*, *cieni*, *ciena*... kā arī *cieniju*, *cieni*, *cieni*... pagātnē *cieniju* utt. Turklāt šķiet, ka biežāk lieto tieši trešās resp. jauktās konjugācijas formas. Visumā veiksmīgajā izteiksmju aprakstā ir ieviesušās arī dažas kļūmes. Tā, skaidrojot konstrukciju veidojumu pēc *verbum dicendi* (128. lpp.), ir teikts, ka angļu valodas konstrukcijām ar *that* atbilst divas konstrukcijas latviešu valodā: *ka* + īstenības izteiksme/atstāstījuma izteiksme (*Viņš sacīja, ka ir/esot skaidrs laiks*) un *lai* + vēlējuma izteiksme/atstāstījuma izteiksme (*Viņš sacīja, lai es tūlīt nāktu/nākot*). Šajā sakarā gan jāpiebilst, ka konstrukcijā ar *lai* parastāks ir īstenības vai atstāstījuma izteiksmes lietojums, un tikai trešajā vietā būtu ierindojama vēlējuma izteiksmes forma, kas, tiesa gan, teorētiski ir iespējama un pareiza.

Pozitīvi vērtējams gerundiju (t.i., nelokāmo un daļēji lokāmo divdabju) un participu (divdabju) šķērums, pamatojoties uz to dažādajām funkcijām. No funkcionālā viedokļa gerundiji

kopā ar no tiem atkarīgajiem vārdiem veido adverbīālo (visbiežāk laika nozīmes) palīgteikumu ekvivalentu, bet participi pilda atributīvo un tai tuvu apozitīvo funkciju.

Diemžēl jānorāda uz vairākiem trūkumiem locījuma kategorijas apskatā. Piemēram var minēt apgalvojumu, ka latviešu valodā varot kombinēt subjekta un objekta ģenitīvu (*Kolumba Amerikas atklāšana*), tiesa, ar piebildi, ka daudzi latvieši šādas konstrukcijas atzītu par diezgan neveiklām (167. lpp.). Formāli no gramatiskā viedokļa tas ir iespējams, taču latviešu valodā šāds **lietojums** netiek akceptēts. Nav paties arī konstatējums, ka vārdsavienojumam *zelta gredzens* alternatīva konstrukcija ir *zeltains gredzens* (168. lpp.), jo neapzīmē vis materiālu, bet tikai norāda uz krāsu. Nav pieņemams arī vārdsavienojums *bagāts zivju ezers* (168. lpp.), pareizais būtu *zivīm* (reti *zivju*) *bagāts ezers* / *ezers bagāts (ar) zivīm*. Aprakstot vārdsavienojumus (*no*)*pirkt piena* / *puķu* un (*no*)*pirkt pienu* / *puķes* (172. lpp.), teikts, ka ar ģenitīvu izsaka objekta daļu, bet konstrukcija ar akuzatīvu apzīmējot visu objektu, lai gan mūsdienu valodā šķietot iespējams lietot abas konstrukcijas bez īpašas atšķirības nozīmē. Jāpiezīmē, ka ne tikai iespējams lietot, bet mūsdienu valodā parasti tiek lietota konstrukcija ar akuzatīvu. Tāda tipa konstrukcijas kā *nopirkties jaunu velosipēdu* (174. lpp.) ar nozīmi ‘nopirkt sev (ko)’ lieto ļoti reti, un parasti tās lieto ar nozīmi ‘tikt nopirktam (parasti par ko nevēlamu, arī mazāk noderīgu)’, piemēram, *gribēju baltu kreklu, bet nopirkās tāds pelēks*. Vēl varētu norādīt, ka konstrukcija *lauva pieder pie zvēriem* (178. lpp.) veidota tiešām pēc pareiza modeļa, taču verbu *piederēt* lieto tad, ja runa ir par piederību dzimtai: *lauva pieder pie kaķu dzimtas*. Nominatīva sakarā grāmatā ir teikts, ka konstrukcijā ar fāzes verbu debitīvā, kam seko pilnnozīmes verbs infinitīvā, nomenu varot lietot vai nu nominatīvā vai akuzatīvā (181. lpp.). Šajā gadījumā gan nav izvēles, vajadzīgo locījumu, proti, akuzatīvu, “prasa” pilnnozīmes vārds, kas nosaka šī saistījuma būtību: *man jāsāk rakstīt vēstuli* / **vēstule*.

Grāmatā ir arī dažas ne visai labi saprotamas vietas, piemēram, rindkopa lokatīva sakarā (180. lpp.) ar galvenajiem vārdiem *piedalīšanās, piedalīties, klausīties*, kam sekojot *kā* (?!). Neizprotami arī, kāpēc nodaļā par saikļiem (194.–195. lpp.) nemaz nav iekļauti (vai pazuduši?) saikļi ar vietas (!) nozīmi.

Arī teikuma sakarā būtu jānorāda uz dažām nepilnībām.

Ja apgalvo, ka sintaktiskais saistījums starp teikuma priekšmetu (nevis priekšmetu, kā teikts 196., 197. u.c. lpp.) un izteicēju veidots uz interdependences pamatiem, tādā gadījumā nepieciešams tomēr parādīt, *kā tieši* izpaužas šis savstarpējais atkarīgums. Tieši tas ir svarīgi šī saistījuma būtības izpratnei latviešu valodas gramatikā.

Skaidrojums (198. lpp. sakarā ar predikāta uzbūvi), ka saitiņas *būt* izlaidums pirms pagātnes divdabja (*Rūdolfs Blaumanis dzimis Vidzemē*) esot interpretējams kā atstāstījuma izteiksmes forma, kamēr forma ar eksplīcītu *būt* (*ir dzimis*), protams, uzskatāma par īstenības izteiksmi, ir vienkārši aplams, jo saitiņu, kā zināms, var elidēt tikai īstenības izteiksmes tagadnes 3. personā.

Teikumu iedalījumā pēc modalitātes deklaratīvajos (jeb apgalvojuma), imperatīvajos un jautājuma teikumos (202. lpp.) T. Matiasens sekojis tradīcijai, taču neraugoties uz to, ka šī tradīcija ir “ar garu jo garu bārdu”, izrādīt cieņu tai tomēr nevar, jo no klasifikācijas likumu viedokļa šie teikuma tipi nav nostatāmi līdžās. Klasifikācijas pamatviedoklis izriet no galvenajām komunikatīvajām darbībām (informācijas nodošana vai informācijas pieprasīšana), pēc kurām šķirami (1) nejaūtājuma teikumi un (2) jautājuma teikumi. Nejaūtājuma teikumus atkarībā no gribas izpaušmes tiešuma pakāpes var iedalīt (1a) stāstījuma teikumos un (1b) rosinājuma (pavēles, vēlējuma) teikumos. Izsaukuma teikumu izvirzījumam pamatā ir pavisam cits kritērijs – teikumā izpaustā emocionālītātes pakāpe. Pēc šī kritērija jebkurš no jautājuma vai nejaūtājuma teikumiem var būt izsaukuma vai neizsaukuma teikums (piemēram, *Un tu vēl esi šeit?!).*

Nevaru pieņemt profesora atziņu, ka vienkomponta teikumi, kas sastāv tikai no galvenā locekļa, varētu būt *raksta, meklē, sāka rakstīt* (206. lpp.). Vienkomponenta teikumi ar šāda tipa trīspersonu vārdiem centrā ir iespējami tikai ar aktantiem vai situantiem: *par to rakstīja avīzēs, kuģi šūpo*, t.i., grāmatas 206. lappuses 2) un 3) rindkopā minētajos gadījumos.

Diskutējama man šķiet profesora piedāvātā konstrukcijas *nav sniega* interpretācija, saskaņā ar kuru vārds ģenitīvā kvalificējams par objektu (206.–207. lpp.). Pamatkonstrukcijas (*Ir sniegs* modālā realizācija (ar nolieguma nozīmi) nemaina teikuma modeļa būtību, pretējā gadījumā zūd (vai samazinās līdz minimumam) jēdziena “teikuma modelis” gnozeoloģiskā jēga. Dīvaini būtu, ja abas gramatiski un semantiski saistītās un līdzīgās konstrukcijas, kas atšķiras ar apgalvojuma / nolieguma modalitāti, interpretētu tik atšķirīgi, ka apgalvojuma teikumā *sniegs* (nominatīvā) būtu subjekts, bet “nostādāmie” ģenitīvā (kas ir rezultāts modalitātes maiņai uz noliegumu) tas būtu mainījis orientāciju no “kreisās” uz “labo” un kļuvis par objektu.

Būtu jāatzīmē arī konceptuāla nekonsekvence sakarā ar infinitīvteikumiem. Saskaņā ar profesora koncepciju *būt* tiek lietots eksistenciālā nozīmē konstrukcijā *man nav ar ko runāt* (207. lpp.), tātad kā pilnnozīmes verbs, bet tādā gadījumā šis ir salikts teikums ar atkarīgo komponentu *ar ko runāt* (sal. ar pamatkonstrukciju *Ir, ar ko runāt*).

Arī 208. lpp. minēto konstrukciju *bija zibens, būs putenis* un *zibens, putenis* interpretācija nešķiet pieņemama, aplūkojot šīs sintaktiskās parādības sistēmiskā aspektā. Vērtējot tās šādi, kļūst skaidrs, ka tikai īstenības izteiksmes tagadnes 3. personā (kvalificējot faktu kā “reāls – tagad”) iespējams elidēt *būt*, turklāt tikai apgalvojuma formā. Starp citu, elidēt modalitātes un laika rādītāju *būt* nav iespējams uzsvērtā pozīcijā, un tā rāda, ka šī pozīcija patiešām eksistē, ir reāla: *Puteņi ir 'bijuši un 'būs*. Tādējādi ir iespējams izvairīties no gramatiski un semantiski saistīto un līdzīgo konstrukciju – (*Ir*) *putenis* *Bija putenis* *Būs putenis* – neloģiski atšķirīga interpretējuma.

Grāmatas publicēšana acīmredzot notikusi lielā steigā, tas varētu būt izskaidrojums daudzajām korektūrā neizlabotajām kļūdām: *menesis* 25. lpp. (*mēnesis* vietā), *dzīvotājs* 36. lpp. (*iedzīvotājs* vietā), *bilete* *bilešu* 47. lpp. (*biŕete* *biŕešu* vietā), *pretkalpojums* 55. lpp. (*pretpakalpojums* vietā), *darziņš* 73. lpp. (*dārziņš* vietā), *Norvēģiju* 133. lpp., (*Norvēģiju* vietā), *vienkaršo formu darišana* 85. lpp. (*vienkāršo formu darināšana* vietā), *plēst* (96. lpp.): 1. p. *plešu* (*plēšu* vietā), 2. p. *ples-Ø* (*plēs* vietā), 3. p. *pleš-Ø* (*plēš* vietā), *skūt* (100. lpp.) 1. p. *skūju* (*skuju* vietā), 2. p. *skū-j-Ø* (*skuj* vietā), 3. p. *skū-j-Ø* (*skuj* vietā), *biežs ledus* 175. lpp. (*biezs ledus* vietā), *būt vienis prātis* (*ar kādu*) 176. lpp. (*būt vienis prātis* (*ar kādu*) vietā) u.c. Dažas kļūdas atkārtojas vairākas reizes, vienā lappusē pat 4 reizes: *tulīt* (*tūlīt* vietā).

Ir sastopami arī neveikli veidoti teikumi un frāzes: *Skolniekiem nav labi būt apceltiem* (146. lpp.), *Dzirdēju Almu atbraucam uz Stokholmu* (150. lpp.), *Kad Jānis norakstīja vēstuli, Sarma atnāca* (151. lpp.), *viņi sēdēja viens blakus otram* (67. lpp.), *ja kas kaut notiek* (71. lpp.), *visas šitas manas skaistas puķes* (227. lpp.) u.c.

Arī angliskajā tekstā ir palikušas neizlabotas kļūdas, piemēram, *indefiteness* 37. lpp. (*indefiniteness* vietā), *pariticiples* 158. lpp. (*participles* vietā), *supelative* 162.lpp. (*superlative* vietā) u.c.

Vietumis ne visai precīzs ir latviskā teksta tulkojums angļu valodā: *nejēga idiot* 40. lpp. (precīzāk – *ignoramus, know-nothing*), *ēdnīca – cafeteria* 54. lpp. (precīzāk – *eating-house, canteen*), *Kaut arī mums būtu tik daudz naudas! – If even we had that much money!* 126. lpp. (precīzāk – *If only we had..*); *Vai jūs man lūdzu atslēgtu šīs durvis? – Could you please shut / close this door?* 126. lpp. (pareizi – *Could you please unlock this door?*); *Ja sestdien būs skaidrs laiks, mēs brauksim uz Jūrmatu?*

If there will be nice weather on Saturday, we will go to Jūrmala 127. lpp. (precīzāk – *If there is nice weather..*).

Sastopami arī daži lietuviešu valodas interferences gadījumi, piemēram, *Ja šis velosipēds būtu nupirkts pagājušajā gadā, jis būtu bijis lētāks, nekā tagad* (126.lpp.).

Vēl var piebilst, ka viens otrs piemērs ir ar tiešām labu humora izjūtu veidots: *viņa bija tik skaista, ka man apzīlba acis; dod man to smirdošo ābolu – es viņu apēdīšu* (214. lpp.). Tie neapšaubāmi “atsvaidzina” diezgan sarežģītās latviešu valodas gramatikas skaidrojumus.

Un vēl viens šīs grāmatas pluss ir, ka tā nav tikai praktiska valodas mācību grāmata, tā ir arī mācību grāmata valodniecībā.

Vērtējot profesora T.Matiasena īso latviešu valodas gramatiku kopumā, var droši teikt, – vajadzīga un noderīga grāmata, ko jau izmanto norvēģu studenti un izmantos aizvien plašāk, un ne tikai studenti Norvēģijā, bet arī citur pasaulē, kur interesējas par latviešu valodu.

Jānis Valdmanis

IN MEMORIAM

ANTONINA REKĒNA
(1928. 13. 08. – 1998. 25. 02.)

1998. gada 25. februārī mūžībā aizgājusi Antoņina Reķēna valodniece, Liepājas Pedagoģiskās augstskolas profesore, habilitētā filoloģijas doktore.

Antoņina Reķēna dzimusi 1928. gada 13. augustā Daugavpils apriņķa Kalupes pagastā. Mācījusies Āmuļu pamatskolā, Daugavpils 1. ģimnāzijā un Preiļu 1. vidusskolā. No 1948. gada līdz 1952. gadam viņa studējusi latviešu valodu un literatūru, loģiku un psiholoģiju Latvijas Valsts Pedagoģiskajā institūtā. Vienu gadu A.Reķēna lasījusi psiholoģijas kursu Cēsu skolotāju institūtā. Un pēc tam viss A.Reķēnas darba mūžs bija saistīts ar Liepājas Pedagoģisko augstskolu, kur viņa kopš 1953.gada lasījusi lekciju kursus psiholoģijā, vēsturiskajā gramatikā un dialektoloģijā. Gandrīz divus gadu desmitus Antoņina Reķēna ir vadījusi augstskolas Latviešu valodas un literatūras katedras darbu. Topošajiem latviešu valodas un literatūras skolotājiem viņa ir organizējusi mācību praksi dialektoloģijā, rosinājusi ieklausīties tautas valodā. Uz dialektoloģijas praksē savāktā materiāla pamata profesores vadībā ir izstrādāti daudzi kursadarbi, diplomdarbi, bakalaura un maģistra darbi, kas ir tālāk izmantojami valodnieku pētījumos.

Antoņinas Reķēnas zinātniskais darbs sakņojas dzimtajā Latgalē – Kalupes un tās apkārtnes izloksnēs. Jau 50. gados viņa, studiju biedrenes valodnieces Silvijas Raģes mudināta, ir sākusi pierakstīt Kalupes izloksnes, vēlāk arī kaimiņizlokšņu – Līksnas, Nīcgales un Varkavas leksiku. Gadu gaitā A.Reķēna ir savākusi ļoti bagātu izlokšņu materiālu, kas ir sistematizēts, apkopots un analizēts apmēram 50 zinātniskās publikācijās.

A.Reķēnas pirmais plašākais darbs kandidāta disertācija ir veltīts Kalupes izloksnes fonētikai un morfoloģijai, tajā ietverts arī neliels izloksnes vārdu krājums

(Kalupes izloksne. Fonētika. Morfoloģija. Leksika. – Filoloģijas zinātņu kandidātes disertācija. Liepājā, 1962). Kalupes izloksnes izpētei dažādos aspektos A.Reķēna ir pievērsusies arī daudzās citās publikācijās: "Nomenu piedēkļi un izskaņas Kalupes izloksnē" (Liepājas Pedagoģiskā institūta raksti, 4. sēj. Rīga, 1960. – 415.–441. lpp.), "Saikļi Kalupes izloksnē" (Turpat. – 405.–414. lpp.), "Semantiskie dialektismi Kalupes izloksnes leksikā" (Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi. Rīga, 1967. 94.–102. lpp.), "Aizguvums semantikas diferencētājs" (Baltistica III (1) priedas. – Vilnius, 1989. 173.–178. lpp.), "Par augšzemnieku dialekta Kalupes izloksnes priedēkļverbu semantiskajām atšķirībām no latviešu literārās valodas" (Valodas aktualitātes–1984. – Rīga, 1985. 87.–97. lpp.), "Lokālo un internacionālo aizguvumu fonētiskā asimilācija augšzemnieku dialekta Kalupes izloksnē" (Fonētikas un fonoloģijas aktuālās problēmas. Artura Ozola diena. Zinātniska konference. Referātu tēzes. – Rīga, 1968. – 68.–73. lpp.) u. c.

Jau zinātniskās darbības sākumposmā Antoņinas Reķēnas uzmanības lokā ir valodu kontaktu izpēte, jo Dienvidlatgale vienmēr ir bijis daudznacionāls novads. Raksturīgākie valodas fakti, kas liecina par austrumslāvu valodu ietekmi Kalupes un citu Dienvidlatgales izlokšņu fonētiskā, morfoloģijā un leksikā, ir aplūkoti, piemēram, rakstos "Par dažiem jautājumiem, kas rodas sakarā ar augšzemnieku dialekta Kalupes izloksnes pētījumiem" (Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi. Rīga, 1967. 66.–80. lpp.), "Latviešu valodas un slāvu valodu sakaru izpausme Kalupes izloksnes zemkopības leksikā" (Latviešu valodas un literatūras problēmas. – Rīga, 1970. 166.–174. lpp.), "Slāvismi Latgales dienvidu izlokšņu ēdienu leksikā" (Dialektālās leksikas jautājumi, 2.sēj. Rīga, 1986. – 57.–96. lpp.).

Plašākais pētījums latviešu valodniecībā par Latgales dienvidizlokšņu un slāvu valodu sakariem ir 1975. gadā publicētā apjomīgā monogrāfija "Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izloksnēs un tās sakari ar atbilstošajiem

nosaukumiem slāvu valodās” (Rīga, 1975. 707 lpp.), kurā amatniecības nosaukumi ir analizēti etimoloģiskā, areālā, vārddarināšanas, kā arī etnogrāfiskā aspektā. Lingvistiskie dotumi tajā ir aplūkoti ciešā saistībā ar vēstures un etnogrāfiskām ziņām un atklāj amatniecības leksikas dinamiku. Par šo darbu A.Reķēnai 1978. gadā piešķirta J.Endzelīna balva valodniecībā.

Dažās publikācijās (līdzās slāvu valodu ietekmes izpētei) ir analizēti arī latviešu un lietuviešu valodas lingvistiskie sakari Dienvidlatgales izloksnēs; piemēram, rakstā “Priedēkļa *da-* un palīgvārda *ta* nozīmes un lietojums augšzemnieku dialekta izloksnēs salīdzinājumā ar lietuviešu valodu un slāvu valodām” (Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi. – Rīga, 1967. 81.–93. lpp.). Valodu sakarus A.Reķēna ir pētījusi arī toponīmiskajā materiālā, piemēram, rakstā “Latviešu valodas sakari ar lietuviešu valodu un slāvu valodām Kalupes toponīmu atspoguļojumā” (Latviešu valodas un literatūras problēmas. Rīga, 1970. – 152.–165. lpp.).

Dienvidlatgales izlokšņu un lietuviešu valodas paralēļu apzināšanai un analīzei dažādos valodas līmeņos Antoņina Reķēna īpaši pievērsās pēdējā desmitgadē. Par šo tēmu bija iecerēta monogrāfija, bet līdz lasītājam nonāca tikai dažas publikācijas: “Dienvidlatgales izlokšņu un lietuviešu valodas paralēles vārddarināšanā” (Baltistica XXXI (1). – Vilnius, 1996. – 53.–70. lpp.), “Dienvidlatgales izlokšņu un lietuviešu valodas leksiski semantiskās paralēles ar atmosfēru saistītajos nosaukumos” (Vārds un tā pētīšanas aspekti. – Liepāja, 1997. 97.–108. lpp.).

Par darbu kopu “Dienvidlatgales izlokšņu leksika” Antoņinai Reķēnai 1993. gadā piešķirts filoloģijas habilitētās doktores zinātniskais grāds.

Profesore A.Reķēna ir aplūkojusi arī dažādām latviešu izlokšņu grupām kopīgas parādības, piemēram, rakstā “Verbu formu paralēles latgaliskajās, Zemgales sēliskajās un kursiskajās izloksnēs” (Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa. – 1995. – Nr. 3 / 4. – 14.–23. lpp.), balstoties uz analizētā materiāla, viņa

pievienojas valodnieku (piemēram, J.Endzelīna, A.Breidaka) atziņai, ka zināmās kopīgās valodas izogļos nav nejaušība, bet tās atspoguļo dialektu senās attiecības un liecina par latgaļu, sēļu un kuršu cilšu kontaktu iespēju tālā pagātnē.

A.Reķēnas uzmanību ir saistījušas arī pārmaiņas mūsdienu latviešu izloksnēs. Piemēram, rakstā “Mūsdienu lauksaimniecības leksikas attīstības galvenās tendences latviešu valodas izloksnēs” (Baltu valodas senāk un tagad. – Rīgā, 1985.

72.–79. lpp.), pamatojoties uz dažādu izloksņu grupu dotumiem, ir secināts, ka lauksaimniecības leksikas attīstība izpaužas vairākos virzienos: literārās leksikas apgūvē, krievisko un internacionālo aizgūvumu pārņemšanā, jaunu nominācijas vienību izveidē, vārdu variantu un paralēlnosaukumu lietojuma paplašināšanā.

Ar vairākām publikācijām A.Reķēna ir iesaistījies latviešu dižākā dzejnieka Raiņa Gētes “Fausta” atdzejojuma izpētē. Viņa ir izsekojusi tulkojumā sastopamajām vairākām verbu formu īpatnībām, kā arī leksikai, kas sakņojas Dienvidlatgales izloksnēs, piemēram, rakstos “Verbu formu īpatnības J.V.Gētes “Fausta” atdzejojumā” (Baltu filoloģija. Rīga, 1995. – 63.–72. lpp.), “Dialektālā leksika Gētes “Fausta” atdzejojumā” (Valodas aktualitātes – 1987. – Rīga, 1988. – 21.–31.lpp.), “Apvīdārdu lietojuma īpatnības “Fausta” atdzejojumā” (Raiņa gadagrāmata. – Rīga, 1988. 86.–113. lpp.).

Profesores rūpīgi vāktais un sagatavotais Kalupes un kaimiņizloksņu materiāls ir iekļauts arī ģeolingvistiskajos darbos – “Latviešu valodas dialektu atlantā” un starptautiskā izdevumā “Eiropas valodu atlants” (Atlas Linguarum Europae).

A.Reķēna ar referātiem par dažādiem Dienvidlatgales izloksņu jautājumiem ir piedalījies daudzās valodnieku konferencēs un kongresos Liepājā, Rīgā, Tartu, Viļņā un citur.

Vislielākais Antoņinas Reķēnas ieguldījums valodniecībā ir viņas mūža darbs divsējumu “Kalupes izloksnes vārdnīca” (1998. g.). Tā ir bagāts faktu avots tālākiem pētījumiem valodniecībā, salīdzinājumam ar kaimiņizloksņu un kaimiņtautu valodām dažādos līmeņos.

Ir aizvadīts darbīgs un bagāts mūžs. Tas ir ierakstījies neizdzēšamu lappusi Dienvidlatgales un visas Latvijas kultūrvēsturē.

Brigita Bušmane

JURIS RIŅĶIS
24.01.1931. – 22.06.1998.

Vārds izskan, bet tā grafiskais attēls dzīvo mūžos. Mākslinieka tēlainā doma materializējas gleznā, skulptūrā, grafikas lapā un rosina, informē un priecē arī tad, kad tās radītāja šās zemes gaitas ievijušās aizsaules ceļos.

Ik reizes, kad ņemu rokās mūsu institūta žurnālu "Linguistica Lettica" un vēroju tā māksliniecisko apdari un iekārtojumu, kad redzu Latviešu valodas institūta veidlapas un dokumentus, ko rotā atvērtā grāmata ar simbolisko saules loku institūta nosaukumā, jādomā par mākslinieku Juri Riņķi, ar kuru institūtam bija veiksmīga sadarbība kopš institūta dibināšanas 1992. gadā. Visas pasaules baltu valodu pētnieki iepazīnās ar Jura Riņķa veidoto VII Starptautiskā baltistu kongresa plakātu un kongresa atribūtiku, kuras mākslinieciskā vienotība radīja lietišķu un vienotu noskaņu.

Juris Riņķis bija viens no darbīgākajiem un veiksmīgākajiem pēdējo gadu desmitu latviešu lietišķās mākslas meistariem, arī prasmīgs mākslas izstāžu organizators un kritiķis. Ar saviem darbiem viņš piedalījies vietējās izstādēs, Austrumeiropas plakātu triennālēs Varšavā un lietišķās grafikas triennālēs Brno, gūdam labus panākumus. Ilgus gadus varēju vērot viņa darbus Pārtikas rūpniecības ministrijas Mākslas padomē, kad tiem laikiem atbilstošo iespēju ietvaros ar Jura Riņķa radošo izdomu mūsu rūpniecības produkcija ieguva tīkamu māksliniecisko ietērpu. Ļoti noderīgi bija viņa konkrētie, lietišķie ieteikumi kolēģu darbam, arī vērigie aizrādījumi par tekstu valodu.

Vasaras pilnbriedā aprāvusies talantīgā grafika dzīves līnija. Taču tās līnijas, ko Juris Riņķis ievilcis latviešu grafikas mākslā, piešķirot skaistumu arī ikdienišķajam, ir paliekamas. Viņu vienmēr piemiņā paturēs arī Latviešu valodas institūta darbinieku saime.

Aina Blinkena

HRONIKA**SESTO REIZI VIĻŅĀ**

1997. gada 7.-9. oktobrī Viļņā notika VIII Starptautiskais baltistu kongress “Baltu valodas 16. un 17. gadsimtā”, kas šoreiz bija veltīts pirmās lietuviešu grāmatas – Martīna Mažvīda katehisma – 450 gadu atcerei.

Baltistu saietu sākotne meklējama 1964. gadā, kad Viļņas universitātes Lietuviešu valodas katedras un Lietuviešu valodas institūta darbinieki sarīkoja pirmo baltistu konferenci. Pēc gada nāca klajā pirmais žurnāla “Baltistica” numurs, un tika nolemts pulcēties konferencēs, kas vēlāk pārauga kongresos, ik pa pieciem gadiem. Šī tradīcija tika pārākta tikai 1991. gadā, kad Viļņā notika VI Starptautiskais baltistu kongress, kuru nācās uz gadu atlikt politiskās situācijas nestabilitātes dēļ. Lielākā daļa līdzšinējo kongresu ir notikusi Viļņā, tikai divus – 1980. gadā Rīgā un 1995. gadā Jūrmalā (Lielupē) – ir organizējuši latviešu valodnieki. Arī šis astotais bija ārkārtas kongress, kuru organizēja lietuviešu kolēģi, uzskatot, ka pirmās lietuviešu grāmatas klajā nākšanas gadadiena ir pietiekams iemesls, lai pulcinātu kopā visas pasaules baltistus. Tas noteica arī kongresa tēmas izvēli – pievēršanos lingvistikas vēstures problēmām gan sinhroniskā, gan diahroniskā aspektā.

Un tā VIII Starptautiskais baltistu kongress “Baltu valodas 16. un 17. gadsimtā” pulcēja dalībniekus no 13 valstīm – Lietuvas, Latvijas, Krievijas, Ukrainas, Vācijas, Polijas, Somijas, Norvēģijas, Igaunijas, Šveices, Itālijas, Nīderlandes un ASV.

Kongresa dalībniekus sveica Lietuvas Republikas Seima priekšsēdētājs Vītauts Landsberģis, novēlot, lai pievēršanās valodas un tautas kultūras izpētei palīdzētu saglabāt Atmodas “simbolikas” vienotību.

Pēc Viļņas universitātes rektora profesora Rolanda Paviļoņa ievadvārdiem sākās kongresa darba, kas bija organizēts divās plenārsēdēs un piecu sekciju sēdēs.

Pirmo referātu par reformācijas kustību Baltijā un tās rezultātā radušos Martīna Mažvida katehismu (1547) nolasīja R.Ekerts /R.Eckert/ (Vācija). Arī toreizējais Lietuvas republikas Izglītības, zinātnes un kultūras ministrs Z.Zinkevičs pievērsās M.Mažvida rakstu valodas avotiem. G.Mihelini /G.Michelini/ (Itālija) uzskatāmi nodemonstrēja, kuras un cik no M.Mažvida katehismā ietvertajām dziesmām ir latīniskas cilmes. Savus pētījumus viņš salīdzināja ar D.Počūtes monogrāfijas “XVI XVII a. protestantu bažņnytinēs giesmēs” (16. -17. gs. protestantu baznīcas dziesmas), kas iznāca Viļņā 1995. gadā, datiem. K.Kuzavina un A.Girdēna pētījums “Kelios mintis dėl baltų vardažodžio kirčavimo paradigmu ir jų raidos” tā bija atgriešanās pie nomena akcentoloģijas, īpašu vērību veltot šīs pārādības attīstībai un paradigmām.

“FONĒTIKAS, FONOLOĢIJAS UN AKCENTOLOĢIJAS” sekcijas divās sēdēs tika nolasīti 11 referāti. Arī šis kongress pierādīja, ka fonētika un fonoloģija ir lietuviešu valodnieku prioritārais pētījumu virziens, jo sekcijā viņu pārsvars (8 referāti) bija pamanāms uzreiz.

V.Čekmons balstoties uz lingvoģeogrāfiskajiem un tipoloģiskajiem pētījumiem analizēja austrumbaltu *uo, S.Temčins piekārs lietuviešu valodas fonoloģijas ietekmei vārddarināšanas procesā, O.Polakovs aplūkoja jēdziena “fonētiskie likumi” dažādās izpratnes sākot ar klasisko salīdzināmo valodniecību. D.Mikulēniene, izmantojot “Lietuviešu valodas atlanta” materiālus, aplūkoja cirkumflektētās metatonijas gadījumus salikņēnos. R.Derksens /R.Derksen/ (Nīderlande) piekārs patskaņu maiņas gadījumiem anonīma autora 1605. gada lietuviešu katehismā, bet V.Lazauskaite u-celma adjektīvu un to atvasinājumu ar piedēkli -umas cilmei. A.Girdenis aplūkoja senajos rakstos sastapto patskaņu ar nazalizācijas zīmi attīstības paradoksus, bet S.R.Jangs /S.R.Young/ (ASV) 1595. gada M.Daukšas katehisma akcentogrāfiju. B.Stundža pievērsās baltu senās vārddarināšanas sistēmas rekonstrukcijas iespējām un ar to saistītajām problēmām. P.Vanags informēja par to fonoloģisko

=====
sistēmu, kas bija sastopama latviešu valodā 16. gs., bet K.Garšva par Linkuvas izloknes fonētikas galvenajām attīstības tendencēm.

“MORFOLOĢIJAS UN SINTAKSES” sekcija bija vienīgā, kurai tika veltītas trīs sēdes un nolasīti 18 referāti. Morfoloģijas problēmas tika skatītas gan sinhroniskā aspektā vecākajos lietuviešu un latviešu rakstu avotos, gan arī diahroniskā aspektā, salīdzinot ar mūsdienu situāciju un dažādu kontaktvalodu dotumiem. Par morfoloģijas un sintakses problēmām bija gatavi diskutēt ne tikai lietuviešu un latviešu valodnieki, bet arī daudzie viesi, kuru skatījums bieži bija visai neparasts, taču rosinošs.

Pirmajā sēdē tika aplūkotas gramatiskās konstrukcijas senākā posma rakstu avotos: A. Rosins informēja par vietniekvārdiem M.Daukšas Postillās, O.Aleknavičiene par lokatīva locījuma tulkošanas iespējām J.Bretkūna Lukas evaņģēlijā, L.Leikuma – par verba formām pirmajā saglabātajā latgaliešu grāmatā “Evangelia toto anno...”, A.Stafecka – par īpatnībām (lietvārdu izskaņas, locījumu galotnes, atgriezeniskais formants, kondicionāļa formas) senākā posma latgaliešu rakstos, K.Pokrotniece izvērtēja salikta teikuma daļu saistījuma veidus pirmajā katoļu katķismā, bet E.Liparte vācu valodas partikulverbu atveidi G. Manceļa darbos.

Otrā sekcijas sēde sākās ar kontrastīvās morfoloģijas problēmu apskatu. D.Edelmane (Krievija) aplūkoja atsevišķas irāņu, baltu un slāvu kopīgās izglosas, V.Mančaks /W.Mańczak/ (Polija) – formanta *-m- vēsturi un attīstību baltu, slāvu un ģermāņu valodā, A.Holvuts /A.Holvoet/ (Polija) – infinitīva veidus baltu un slāvu valodās. Sēdes turpinājumā tika nolasīti divi referāti, kas skāra verbu attīstību lietuviešu valodā: E.Bukevičiūte (Vācija) runāja par verbu divskaitļa lietojumu 1735. gada J.J.Quandto bībelē, bet N.Ostrovskis /N.Ostrowski/ (Polija) pieskārās lietuviešu valodas verbu *plājuja*, *rājuja*, *kājuja* izcelsmei kā gramatiskā, tā arī semantiskā aspektā. D.Kiseļūnaite savā ziņojumā skāra kursenieku valodas īpatnības sākot no A.Becenbergera reģistrējumiem līdz mūsu dienām.

Trešā sekcija sēde sākās ar senprūšu valodas apskatu: A.Kaukiene analizēja prūšu valodas verbu struktūras īpatnības, F.Kortlands /F.Kortlandt/ (Nīderlande) pievērsās senprūšu katehisma valodas īpatnībām gramatiskajā aspektā. D.Pakalnišķiene aplūkoja verbu skaņu infiksus kā seniskus patskaņu mijas reliktus. A.Andronovs (Krievija) skāra vienas izteiksmes – vajadzības izteiksmes – vietu un nozīmi latviešu valodas gramatiskajās tradīcijās sākot ar Rehehūzena gramatiku. A.Timuška pievērsās komparatīvkonstrukciju salīdzinoši vēsturiskajai analīzei. Vēl šajā sekcijā tika nolasīts arī programmā neiekļautais B.Reidzānes referāts “Vārdkopu semantika latviešu tautasdziesmās”

Programmā bija iekļauti, bet netika nolasīti divi referāti: S.Hristenas /S.Christen/ (Šveice) “Dėl pašalio vietininkų M.Daukšos “Postilėje”” un S.Lagzdīnas “Refleksīvie verbi un refleksīvās konstrukcijas 16. un 17. gs. latviešu rakstu valodā”

“LEKSIKOLOĢIJAS UN LEKSIKOGRĀFIJAS” problēmām tika veltītas divas sēdes, kurās nolasīja 11 ziņojumus. Referātos tika skatītas dažādas tēmas, taču tās visas tā vai citādi bija saistītas ar lietuviešu un latviešu rakstu valodas senāko posmu.

Sekcijas pirmajā sēdē A.Blinkena raksturoja G.Mancela vārdnīcā “Lettus” (1638) iekļautos adjektīvus pēc to semantikas un gramatiskajiem kritērijiem, A.Nepokupnijs (Ukraina) pieskārās vārda ‘grāmata’ deminutīva formu lietojumam lietuviešu un senprūšu valodā, uzskatot to par nostiprinājušos tradīciju jau 16.gs., kas varētu būt saistīta ar Prūsijā lietotās vācu valodas leksikas savdabību. V.Drotvins analizēja M.Mažvīda rakstos un 17. un 18.gadsimta Mazās Lietuvas vārdnīcās iekļautos svešvārdus. B.Velhli /B.Wälchli/ (Šveice) aplūkoja latviešu un lībiešu valodas leksisko nozīmju tuvināšanos un tās nozīmi baltu valodu klasifikācijā. S.Ambrazs un V.Zinkevičs pievērsās lietuviešu veco tekstu datorizācijas problēmām un iespējam izveidot datorizētu lietuviešu valodas vēsturisko vārdnīcu. G.Čepaitiene pieskārās vēlējuma izteiksmes nozīmei M.Mažvīda rakstos.

Otro sekcijas sēdi ievadīja O. Buša leksikoloģiskās pārdomas par Grūnava tēvreizi un leksikoloģiski apstiprinātais pieņēmums, ka Grūnava tēvreizes teksts ir "latviešu valodas teksts, ko ietekmējusi kuršu valoda" vai vēl precīzāk, Grūnava tēvreizē ir skaidri pamanāms rietumbaltu substrāts vai adstrāts. A. Bankavs, pēc Bezansonas Francijas Nacionālā zinātnisko pētījumu centra rīcībā esošās informācijas, aplūkoja etnonīmu *latvietis, lietuvietis, igaunis* reģistrāciju franču valodas tekstos sākot ar 15.gs. pirmo pusi. I. Jansone analizēja 17.gs. latviešu valodas vārdnīcās fiksētos apgērba nosaukumus semantiskā un morfoloģiskā aspektā. N. Čepiene pievērsās J. Bretkūna bībelē sastopamo ģermānismu analīzei, bet D. Jakulīte - īpašības vārdu apskatam "Knygos Nobažnystēs"

Diemžēl uz kongresu nebija ieradies A. Breidaks, tādēļ viņa pieteiktais referāts "Ziemeļlatgales izlokšņu nominālo, pronomiņālo un verbālo galotņu *-e, -o* vēsture" palika nenolasīts.

"ETIMOLOĢIJAS UN ONOMASTIKAS" sekcijas divās sēdēs tika nolasīti 11 referāti. Šai sekcijā nolasītie ziņojumi lielākoties skāra konkrētu vārdu (etnonīmu, teonīmu, dialektismu u.tml.) cilmi.

Pirmajā sēdē Z. Zinkevičs aplūkoja 17.gadsimta muižu inventarizācijas sarakstos sastopamos personvārdus kā vienu no antroponīmikas un demogrāfijas izpētes avotiem, N. Mikhailovs /N. Mikhailov/ (Itālija) pievērsās baltu teonīmu analīzei J. Lasicka darbā "De diis samagitarum", kas sarakstīts 16.gs. beigās, G. Blažiene analizēja 16. un 17.gs. Sembas vietvārdus. S. Karalūns piedāvāja jaunu etnonīma *jātvingi* cilmes skaidrojumu, bet K. Liukkonens /K. Liukkonen/ (Somija) izteica savas domas par dažu etnonīmu (*balti, aisti, lietuvieši, galindi*) cilmi. Šīs sekcijas sēdes darba kārtībā tika iekļauts arī V. Smočinska (Polija) referāts par dažiem vācu izcelsmes senprūšu vārdiem.

Otrā sekcijas sēde sākās ar V. Mažuļa referātu, kurā tika analizēta leksēmu *ābele* un *ābols* izplatība baltu un slāvu apdzīvotajās teritorijās. P. U. Dini (Itālija) apcerēja baltu valodniecības vēstures (*Historiographia Linguistica Baltica*)

nepieciešamību un nozīmību. E.Kagine izteica hipotēzes par dažu dialektālo vārdu (*korpi, kotika, ķizika, loicka*) iespējamo somugrisko cilmi, bet L.Balode analizēja 16.-17.gs. Latvijas kartēs fiksētos hidronīmu nosaukumus. L.Vaba (Igaunija) aplūkoja skaņu pārmaiņas (*kš* → *h*) igauņu valodā no baltu valodām aizgūtajos vārdos.

Šai sekcijā tika pieteikts arī V.Toporova (Krievija) referāts “Из старолитовского мифологического ономастикона (*Chaurirari*)” un K.Ščešņakas /K.Szcześniak/ (Polija) referāts “Names of settlements on the contemporary maps”

“RAKSTU VALODAS” problēmām bija veltītas divas sēdes, kurās nolasīja 11 referātus, kas raksturoja latviešu un lietuviešu rakstu valodas sākumposmu gan sinhroniskā, gan diahroniskā aspektā.

Sekcijas pirmo sēdi ievadīja J.D.Ranges (Vācija) referāts par labojumiem Bretkes bībelē, kurus veicis Daniels Gallus. J.Paļoniš analizēja Volfenbūteļa postillu (1573) saistību ar J.Bretkūnu. V.Ambrazs pieskārs 16. un 17.gs. lietuviski tulkotajai literatūrai, aplūkojot to kā vēsturiskās sintakses avotu. G.Kavalūnaite analizēja, kā holandiešu avoti ietekmējuši Boguslava Hilinska Jaunās Derības tulkojumu, bet O.Aleknavičiene mēģināja noteikt J.Bretkūna Postillu atsevišķu daļu autorības jautājumus. G.Šubačs aplūkoja B.Gaileviča ieguldījumu reliģisko rakstu tulkošanā.

Sekcijas otrajā sēdē nolasītajos referātos tika sasaistīti 16.un 17.gs. baltu valodās pastāvošie procesi ar mūsdienām. V.Porina aplūkoja 17.gs. latviešu rakstu vērtējumu 20.gs. valodniecības vēsturē, V.Ernstsone salīdzināja 17.gs. latviešu tekstus ar dzīvo tautas valodu. R.Kvašīte analizēja senos latviešu lietišķos tekstus un to ietekmi uz lietišķo tekstu tālāko attīstības vēsturi. J.Rozenbergs sniedza ieskatu latviešu literārās valodas veidošanās apstākļos un ar tiem saistītajās problēmās, M.Lučinskiene izvirzīja jautājumu par “Ewangelie polskie y litewskie” piederību lietuviešiem vai poļiem.

Netika nolasīti divi paredzētie referāti: J.Siliš “Sociolinguistic functions of the 16th and 17th c. Latvian

language existence forms”, J.Pavela /J.Pawela/ (Polija) “G.Elgerio žodyno “Dictionarivm Polono-Latino-Lottaucum” (1863) vaidmuo latvių kalbos standartizacijos procese”

Noslēguma plenārsēdē tika nolasīti četri ziņojumi, kuros skartās problēmas pārsniedza vienas sekcijas robežas.. V.P.Šmids /W.P.Schmid/ (Vācija) turpināja 1872. gadā aizsāktu diskusiju par Baltiju kā indoeiropiešu valodas centru. Savu teoriju viņš balstīja uz baltu cilmes hidronīmu analīzi. Arī J.Otkupškikovs (Krievija) izmantoja hidronīmus baltu areāla noteikšanai Okas upes baseinā. T.Matiasens /T.Mathiasen/ (Norvēģija) analizēja lietuviešu un latviešu valodniecības terminus, uzsverot kopīgo un norādot uz atšķirīgo. I.Druvieta pievērsās lingvistiskās situācijas analīzei Latvijā 16. un 17.gadsimtā.

Tēžu krājumā¹ ir iekļautas arī G.Kļimova paredzētā referāta “On some extra-indo-european parallels of baltic vocabulary” tēzes.

Kongresa oficiālo darba kārtību papildināja dažādi vairāk vai mazāk oficiāli pasākumi, tostarp pieņemšana Latvijas Republikas vēstniecībā Lietuvas Republikā, ko organizēja vēstnieks A.Šjanīts, un konferences noslēgums Viļņas universitātē, kuru kuplināja senās mūzikas ansamblis.

Īpaši gribētos atzīmēt grāmatu pēcpusdienu, kurā savus izdevumus prezentēja ne tikai Lietuvas valodnieki, bet arī konferences viesi. Tā bija lieliska iespēja iepazīties ar baltistikas nozīmīgākajām grāmatās, kas nākušas klajā kopš iepriekšējā kongresa 1995. gadā. Patīkami, ka atkal ir papildinājies valodniecības periodisko izdevumu klāsts un šoreiz tas ir mūsu žurnāls “Linguistica Lettica”

VIII Starptautiskais baltistu kongress ir izskanējis ar savām domām, vērojumiem, salīdzinājumiem, lai teiktu:

“Uz tikšanos Rīgā IX Starptautiskajā baltistu kongresā 2000.gadā”

Iīga Jansone

¹ VIII Starptautiskā baltistu kongresa “Baltu valodas XVI un XVII gadsimtā” referātu tēzes 1997.g. 7.-9.oktobrī. Viļņa, 1997.

ZINĀTNISKĀ KONFERENCE
“VĀRDS UN TĀ PĒTĪŠANAS ASPEKTI”
LIEPĀJĀ

Liepājas Pedagoģijas akadēmijā 1997.gada 28.novembrī notika jau otrā zinātniskā konference “Vārds un tā pētīšanas aspekti” LPA Latviešu valodas un literatūras katedras valodnieki šādu konferenci iecerējuši organizēt katru rudeni, sadarbojoties gan ar Latvijas, gan ar Lietuvas kolēģiem (1996.g. pirmajā konferencē piedalījās Klaipēdas Universitātes prof. A.Kaukiene un doc. D.Pakalnišķiene).

Konferences plenārsēdē un divās sekcijās tika nolasīti 24 referāti.

Plenārsēdi ievadīja I.Druvietes (Rīga) referāts “Valodas likumi Latvijā: sociolingvistiskais un politiskais aspekts”, kurā tika analizētas valodu attiecības un valodas politika Latvijā, uzsverot, ka lingvistiskās likumdošanas būtība mūsu valstī ir – radīt mehānismu latviešu valodas noturībai, aizsargāt to no asimilācijas draudiem, vienlaikus nodrošinot iespēju noteiktās funkcijās lietot arī minoritāšu valodas. A.Timuška (Rīga) raksturoja Eiropas valodu atlanta un tajā iekļauto latviešu izlokšņu materiālu nozīmi ģeolingvistikas un valodu tipoloģijas pētījumos. Lielu klausītāju interesi, kā arī diskusijas radīja I.Zuicenas (Rīga) referāts par “Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcas” projektu; klausītājiem bija iespēja iepazīties ar šīs vārdnīcas šķirklju paraugiem. A.Bankava (Rīga) referāts atgādināja par 1878.gadā Liepājā izdoto pirmo latviešu valodas svešvārdu vārdnīcu – F.Mekona “Svešu vārdu grāmatu”

Sekciju “Leksikoloģijas un leksikogrāfijas problēmas” vadīja O.Bušs un V.Strautiņa. Daļa sekcijā nolasīto referātu bija veltīta izlokšņu leksikas un toponīmijas studijām. E.Kagaine (Rīga) analizēja dažu mazāk aplūkoto Baltijas somu valodu aizguvumu (piem., *ķeka* un tā atvasinājumu *ķekāt, pieķekāt, sajekāt, ķekalis, ķekājums*) semantiku un tās attīstību Ziemeļvidzemes pierobežas izloksnēs. B.Laumane (Liepāja)

raksturoja izloksnēs sastopamo vārdes un krupja dažādo nosaukumu rašanās motivāciju un izplatību. A.Stafecka (Rīga) iepazīstināja ar jēdziena *pērkons rūc* leksiski semantisko realizāciju dažādos Latvijas novados. O.Bušs (Rīga) analizēja vietvārdu ar sakni *Rūc-* izplatību, norādot uz šo vietvārdu etimoloģiskajām saiknēm ar vairākām vārdu ligzdām. Leksikogrāfijas jautājumiem bija veltīts M.Stengrevicas (Rīga) referāts “Vārds leksikogrāfijā” un I.Jansones (Rīga) referāts “Semantisko pārmaiņu atspoguļojums vārdnīcās” V.Kuzina (Rīga) iepazīstināja ar dažādu funkcionālo stilu leksisko minimumu izstrādi Latvijā, bet V.Ernstsonē (Rīga) analizēja sarunvalodas leksikas izmantojumu reklāmas tekstā, atzīstot to par mūsdienu reklāmas nozīmīgu un ietekmīgu elementu. R.Makare (Rīga) runāja par vārda pētīšanas veidiem un nozīmi skolā, uzsverot atziņu, ka vārda iepazīšanai jānotiek visā valodas un literatūras apguves procesā, ne tikai šim jautājumam programmā paredzētajās stundās. Z.Ikere (Daugavpils) referātā “Vārdi un to nozīme latviešu tradicionālās kultūras “semantiskajā laukā”” aplūkoja latviešu folkloras tēlu sistēmas, kas valodas līmenī izteiktas ar tradicionālām frāzēm un latvietī izraisa īpašas kultūras asociācijas, taču svešautiešiem var būt nesaprotamas. I.Pūtele (Rīga) tautasdziesmas izmantoja kā darītājevārdu un seno amatu nosaukumu avotu; referātā tika analizēti darītājevārdu atvasināšanas modeļi, kā arī šīs tematiskās grupas mantotās un aizgūtās leksikas attiecības.

Sekciju “Fonētikas, morfoloģijas un sintakses problēmas” vadīja A.Bankavs un M.Beitiņa. J.Rozenbergs (Rīga) referātā “Vārda pētīšanas aspektu aktuālās problēmas” akcentēja vārda stilistikās izpētes nozīmi. Vairāki Liepājas valodnieku referāti bija veltīti līdz šim maz pētītiem sintakses jautājumiem. M.Beitiņa (Liepāja) raksturoja verba *vajadzēt* ienākšanas procesu latviešu valodā, tā formu un sintaktiskās apkaimes variantus rakstu valodā no 16.gs. līdz mūsdienām. L.Lauze (Liepāja) analizēja adverbijālā komponenta semantiku un realizāciju latviešu sarunvalodas sintaksē, bet D.Baltaiskalna (Liepāja) Ķikuļa Jēkaba “Dziesmu” sintaktisko izveidi.

=====

A. Tīsiņa (Rīga) referēja par okazionālajiem krāsu nosaukumu saliktniem latviešu valodā. A. Kalnača (Rīga) analizēja verba laika un modalitātes mijiedarbību darbības vārda izteiksmju formās. B. Bušmane (Rīga) referētā, kas izstrādāts pēc Latviešu valodas dialektu atlanta leksikas daļas materiāliem, atklāja lietvārdu celmu formu daudzveidību un variantus latviešu izloksnēs. M. Poiša (Rīga) raksturoja augšzemnieku dialekta sēlisko izlokšņu verbu, kas atvasināti ar piedēkli *aiz-*, izceļot atvasinājumu semantiskās grupas, kas literārajā valodā nav raksturīgas. Kvantitatīvās lingvistikas nozarē bija izstrādāts Dz. Šulces (Liepāja) referāts “Vārda garums dažāda stila tekstos”

Gan plenārsēdē, gan abās sekcijās nolasītie referāti izraisīja kolēģu jautājumus un diskusijas. Ieinteresēti klausītāji bija arī LPA filoloģijas studenti, maģistranti, doktoranti, Liepājas skolotāji. Nolasīto referātu tēzes iekļautas konferences tēžu krājumā, pēc konferences referātiem un citiem materiāliem tiek veidots rakstu krājums.

Ieva Ozola

VALODA UN TĀS ELEMENTI

Par vienu no nozīmīgākajiem latviešu valodniecības akadēmiskajiem forumiem uzskatāmas gadskārtējās akadēmiķa Jāņa Endzelīna dzimšanas dienas atceres zinātniskās konferences, ko tradicionāli organizē Latviešu valodas institūts. Šogad, izcilā valodnieka 125. jubilejas reizē, konferences programma bija īpaši plaša (pieteikti 47 referāti). Tā jau 20. februārī konferences dalībnieki godināja J. Endzelīna piemiņu viņa pēdējā atdusas vietā Raiņa kapos, bet konferences darbs ritēja divas dienas – 23. un 24. februārī.

Pirmajā plenārsēdē konferenci oficiāli atklāja Latviešu valodas institūta direktors Jānis Valdmanis, īsi raksturojot ieguvumus un zaudējumus latviešu valodniecībā aizvadītajā gadā. Vairākos darba gaitā nolasītajos referātos tika izvērtēts

J.Endzelīna devums resp. mantojums: Ojārs Bušs iepazīstināja ar J.Endzelīna un citu autoru jaunvārdiem Ed. Ozoliņa “Vāciskilatviskā vārdnīcā”, Valentīna Skujina – ar terminu modeļiem J.Endzelīna caurlūkotajā elektrotehnikas vārdnīcā, Ina Druviete ar K.Mīlenbaha tradīciju latviešu valodniecības vēsturē. Praktiskā skatījumā interesanti bija atsevišķām tēmām veltītie pētījumi: Benita Laumane (Liepāja) aplūkoja tautas dziednieku un zintnieku nosaukumus gan vēstures avotos, gan mūsdienā izlokšņu vākumos, Kazimiers Župerka (Šauļi) referēja par latviešu un lietuviešu valodas salīdzināmo stilistiku, Andrejs Bankavs – par arhaisko leksiku un leksikogrāfiju, bet Jānis Valdmanis piedāvāja jaunu literārās valodas lietojuma veidu, variantu, “reģistru” klasifikācijas shēmu. Dažiem autoriem klāt neesot, konferencē tika nolasīti viņu referāti vai to tēzes Dainas Nītiņas (Rīga/Sombatheja) pārdomas par vārdu izvēles pragmatiku, kā arī Lembita Vabas (Tallina/Tampere) pētījums par latviešu un Roņu salas zviedru kontaktiem.

Tālāk konferences darbs noritēja sekciju sēdēs:

- I. Fonētika, fonoloģija un morfoloģija
- II. Dialektālā/subdialektālā leksika un leksikogrāfija
- III. Sintakse, valodas kultūra un terminoloģija
- IV. Literārā leksika un leksikogrāfija

Visai aizrautīgi par savu pētījumu objektu diskutēja fonētikas speciālisti. Daces Markus referāts bija veltīts zilbei baltu valodās no teorijas un prakses viedokļa, Juris Grigorjevs pievērsās latviešu valodas patskaņu akustisko ideālfomu noteikšanai un aprakstam, Maija Poiša patskaņu diftongizācijas īpatnībām Vidzemes sēliskajās izloksnēs, Maija Brēde sonanta // variantiem latviešu valodā, Genovaite Kačuškiene (Šauļi) divskaņu [a.u] un [au.] akustiskajām īpatnībām Ziemeļpanevezas izloksnē. Danute Bulzgiene (Šauļi) iztīrāja atsevišķas angļu valodas pareizrakstības problēmas, Anna Vulāne raksturoja kādu vārddarināšanas problēmu latviešu valodā – divpakāpju derivātus, savukārt Andra Kalnača ieskicēja verba darāmās un ciešamās kārtas sinonīmijas problemātiku.

Daudz interesantu ziņojumu tika nolasīts dialektālās/subdialektālās leksikas un leksikogrāfijas sekcijā. Elga Kagaine referēja par dažiem mazāk aplūkotiem Baltijas somu valodu aizguvumiem Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs, Ineta Kurzemiece – par aizguvumiem no Baltijas somu valodām žogu nosaukumos, Brigita Bušmane par nokrejota piena nosaukumu semantiku un dinamiku latviešu izloksnēs, Inese Ēdelmane – par leksiskajām asociācijām latviešu valodas augu nosaukumos. “Latviešu izlokšņu vārdnīcas” izveides problemātikai bija veltīti Imanta Šmideberga leksikogrāfiski vērojumi izlokšņu priedēkļvārdos, kā arī Agra Timuškas leksikogrāfiskas pārdomas par dialektālās frazeoloģijas variabilitāti, savukārt Vineta Ernstsone informēja par “sarunvalodas” leksikas normatīvo un stilistisko vērtējumu latviešu vārdnīcās un lingvistiskā praksē, bet Laimute Balode (Rīga/Helsinki) sniedza pārskatu par Latvijas vietvārdiem (konkrēti – oikonīmiem) gadsimtu gaitā.

Pēc krietnām vakariņām Rīgas Latviešu biedrības Līgo zālē konferences darbs turpinājās 24. februārī divu sekciju paralēlās sēdēs. Sintakses, valodas kultūras un terminoloģijas sekcijā Maigone Beitīna (Liepāja) klausītājus iepazīstināja ar teikumu sinonīmiju G.Manceļa, E.Glika, A.Bīlenšteina tulkotajās Bībeles nodaļās, Daiga Baltaiskalna ar konsituatīvajiem saistījumiem J.N.Ramaņa “Krusta skolas grāmatā”, Ilze Lokmane – ar sintaktisko sinkrētismu teikumā un tekstā. Lielu interesi izraisīja Giedres Čepaitienes (Šauļi) referāts par valodas etiķetes situatīvo un poētisko funkciju, Māra Baltīna pētījums “Ar negāciju veidoto slimību apzīmējumu jēdzieniskā struktūra un atveide latviešu valodā”, Ivetas Pūteles ziņojums par dažām problēmām profesiju nosaukumu lietošanas praksē un Regīnas Kvašītes pārskats par lietišķajiem terminiem dažādos leksikogrāfijas avotos.

Tikmēr literārās leksikas un leksikogrāfijas sekcijā Andrejs Veisbergs informēja par viltus draugiem latviešu valodā, problēmām un atspoguļojumu vārdnīcā, Jozs Korsaks (Šauļi) – par aktīvās vārdnīcas lingvostatistikajām iezīmēm, Laimdota

=====

Oldere – par adjektīvu *labs* un *ļaus* semantiskajiem laukiem un to attieksmēm, Ilga Migla – par frazeoloģismu okazonālajiem pārveidojumiem R.Ezeras darbos. Augstā teorētiskā līmenī bija izstrādāts Olgas Ozoliņas referāts par dažiem sistēmas un normas mijiedarbības attīstības aspektiem, savukārt Guntas Ločmeles ziņojums par latviešu reklāmas valodas attīstības tendencēm (proti – informācijas kompresiju) īpaši piesaistīja ar praktisku ievirzi un uzskatāmību.

Otrajā plenārsēdē pārdomās par filozofijas terminoloģiju resp. dažu M.Heidegera jēdzienu interpretāciju un tulkojumu dalījās Zaiga Ikere (Daugavpils), minoritāšu lingvistiskās tiesības Latvijā raksturoja Vineta Porīna, savukārt Ieva Zuicena iepazīstināja ar nule publicēto grāmatu “Latviešu valodas prasmes līmenis” kā latviešu valodas aprakstu funkcionālajā aspektā. Sarmīte Lagzdīna aplūkoja mūsdienu principu izmantošanas iespējas latviešu valodas vārdsķiru klasifikācijā, Anna Stafecka – verbus ar nozīmi ‘rakt’ un ‘apbedīt’ latviešu valodas izloksnēs, bet konferences darba programmu noslēdza Jānis Rozenbergs ar referātu “Jānis Endzelīns laika ritumā”, secinot: “Mēs atrodamies noteiktā laikā ar savām valodas un valodniecības attīstības savdabībām un tendencēm un, mācoties no Endzelīna darbīguma, nosvērtības un sīkstuma, pamazām, bet neatlaidīgi savu vāgu sekmīgi dzenam tālāk.” Vēl par sekcijās nolasītajiem referātiem ziņoja sekciju vadītāji, kā arī izskanēja vēlējums vēl kuplākā skaitā tikties nākamgad.

Statistiskā aspektā jāsecina, ka 1998. gada konference pulcināja vēl nebijušu dalībnieku skaitu tajā izskanēja 44 valodnieku referāti, arī tēžu krājums “Valoda un tās elementi” jau sasniedzis solīda akadēmiska izdevuma līmeni gan iespieduma kvalitātes, gan satura ziņā (apjoms 126 lpp. iekļautas 48 referātu tēzes). Atliek vienīgi vēlēt tikpat veiksmīgi, kaut lēnām, toties neatlaidīgi dzīt tālāk J.Endzelīna tradīcijas vāgu valodniecības laukā arī nākamajos gados. Lai labi sokas!

Agris Timuška

ARTŪRA OZOLA KONFERENCE
“VALODAS VĒSTURE UN DIALEKTOLOĢIJA”
1998. GADĀ 18. MARTĀ

Artūra Ozola konference, ko tradicionāli ik gadus organizē LU Baltu valodu katedra, šoreiz bija veltīta diahroniskās valodniecības problēmām. Konferencē piedalījās kupls skaits zinātnieku un interesentu no dažādām Latvijas augstākajām mācību iestādēm un zinātniskās pētniecības centriem. Programmā bija ietverti pāri par 20 referātu, kuru tematiskais loks bija visai daudzveidīgs un aptvēra vairākas diahroniskās lingvistikas nozares – dialektoloģiju, toponīmiku, rakstu valodas un dialektālo izdevumu vēsturi un ar tiem saistītās problēmas dažādos aspektos. Konferences darbs ritēja divās plenārsēdēs un paralēli vairākās sekcijās.

Pirmajā plenārsēdē (vadītāja Dz.Paegle) tika nolasīti trīs referāti. A.Breidaks savā referātā “Diahroniskās fonoloģijas loma latviešu valodas vēsturiskās fonētikas problēmu izpētē” aplūkoja latgaļu cilts valodas patskaņu fonemātiskās apakšsistēmas attīstību un no tās izrietošās konkvences par latgalisko izlokšņu fonētikas principiāliem jautājumiem. P.Vanags referēja par debitīva formu lietojumu 16.gs.–17.gs. sākuma latviešu rakstu valodā, bet B.Laumane savā referātā “Ventiņu valodas identitātes meklējumi” rosināja pievērst uzmanību vairāku dziļo tāmnieku (ventiņu) izlokšņu areālam, kura aprises daļēji sakrīt gan ar Ventspils apriņķi, gan ar seno kuršu novadu Ventāva. Diemžēl mūsdienu izlokšņu leksikā konstatētās lokālās īpatnības pagaidām nespēj atrisināt Indriķa hronikā minēto vendu jeb ventiņu etnisko piederību.

Sekcijā, kas bija veltīta izlokšņu leksikai (vadītājas L.Leikuma, Dz.Paegle) tika risināti vairāki dialektālās leksikoloģijas un leksikogrāfijas jautājumi. A.Timuška referātā “Tradicionālais un novatoriskais topošajā “Latviešu izlokšņu vārdnīcā”” aplūkoja šajā vārdnīcā izvēlētos uzbūves principus

salīdzinājumā ar līdzšinējām latviešu dialektālās leksikogrāfijas tradīcijām (ME, EH, ĒIV, KIV) un pievērsās tiem aspektiem dialektālo leksēmu leksikogrāfiskajā raksturojumā, kuriem šajā vārdnīcā būtu nepieciešamas inovācijas pārcelto formu atveides kritērijiem, fonētisko un morfoloģisko formu detalizācijas pakāpei (sīkāku šo īpatnību aprakstu katrai izlokšņu grupai paredzot sniegt vārdnīcas ievadā), frazeoloģiska rakstura vārdu savienojumiem u.c. Pēc referenta domām, īpaša uzmanība pievēršama norāžu sistēmas izstrādei topošajā vārdnīcā, lai varētu sniegt priekšstatu par vārda vietu kopējā izlokšņu sistēmā un mijattiecībām ar citām valodas vienībām.

Atsevišķi baltu un somugru valodu kontaktu izpaušmju aspekti, balstoties uz Ziemeļrietumvidzemes izlokšņu materiāliem, tika skarti E.Kagaines referātā “Ziemeļvidzemes izlokšņu leksiskie somugrismi (starpvalodas ietekmes)”, konkrēti pievērsoties tām ģermāniskās cilmes leksēmām, kas latviešu valodas izlokšnēs ieviesušās ar igauņu valodas starpniecību (*lekteris, meka, toterēt, napītis*).

B.Bušmane savā ziņojumā “Verbi ar nozīmi ‘gatavot (sviestu)’ latviešu valodā” semantiskā un areālā skatījumā aplūkoja latviešu valodas izlokšnēs ar šo nozīmi reģistrētos verbus, kas pārsvarā ir mantoti vārdi un kam raksturīgs plašs semantisks sazarojums (piemēram, *berzt, darīt, griezt, kult, sist*). I.Kurzemniece turpināja risināt aizsākto tēmu par žogu nosaukumiem latviešu valodas izlokšnēs, šajā konferencē pievērsoties žogu nosaukumu darināšanai.

Atsevišķā sekcijā tika risināti arī latviešu rakstu valodas vēstures jautājumi (vadītājas A.Kalnača, D.Nītiņa). Par infinitīvteikumiem latviešu rakstu valodas sākotnē informēja M.Beitiņa. K.Pokrotniece referātā “Palīgteikumi ar *ja*: vēsture un problēmas” aplūkoja palīgteikumus, ko ievada saiklis *ja*, un izsekoja palīgteikumu nozīmju veidošanās vēsturei latviešu rakstu valodā. Kaut gan saiklis *ja* parasti tiek saukts par nosacījuma saikli, izrādās, ka rakstos (16.gs.) vispirms parādījušies teikumi, kas izsaka pieļāvuma nozīmi. Mūsdienās saiklis *ja* sastopams nosacījuma, pieļāvuma, teikuma priekšmeta,

papildinātāja un apzīmētāja palīgteikumos. Referente nedaudz skāra arī jaunāko saikļa *ja* izmantošanas veidu – teikumus ar saikļu pāri *ja tad*, taču laika trūkuma dēļ šo problēmu neizvērsa. I.Jermacāne referātā “Substantīvu salikteņi G.Manteifeļa kalendāros” aplūkoja šajos latgaliešu rakstu valodas izdevumos, kas iznāca pagājušā gadsimta vidū, sastopamos substantīvus. Problēmu rada G.Manteifeļa nekonsekventā rakstība, tās rezultātā ne katrreiz salikteņi precīzi nošķirami no vienkārši kopā uzrakstītiem substantīviem.

I.Jansone ieskicēja K.Fīrekeru devumu latviešu leksikogrāfijā 17.gs. vidū, atzīmējot viņa vārdnīcas (divu variantu) lielisko leksikogrāfisko apdari, t.i., šķirkļa struktūras izveidi, ģeogrāfisko un etimoloģisko norāžu izstrādi, homonīmijas un polisēmijas jautājumu risināšanu, ilustratīvā materiāla iekļaušanu u.tml.

D.Baltaiskalna referātā “Sintaktiski stilistiskie spēcinājumi 18.gs. beigu latviešu rokraksta literatūrā” tuvāk aplūkoja stilistiskos spēcinājumus divu autoru darbos: Ķikuļa Jēkaba “Dziesmās” un J.N.Ramaņa “Krusta skolas grāmatā” Stilistiskie spēcinājumi izteikti ar sintaktiskiem elementiem, galvenokārt ar teikumu un tā locekļiem (piem., blīvējumi, atkārtotu vārdu konstrukcijas, tautoloģija, pastiprinājuma ģenitīvs, piederuma ģenitīvs, elidācija, salīdzinājuma konstrukcija, savrupinājums u.tml.).

Vēl šajā sekcijā tika nolasīti vairāki referāti par konkrētiem gramatikas, stilistikas u.c. jautājumiem: R.Grīse “Vai latviešu valodā ir instrumentālis?”, I.Dimante “Adverbu transpozīcija slāvu un baltu valodās” Tā kā visi referenti uz konferenci nebija varējuši ierasties, tad nenolasīts palika programmā paredzētais V.Rimšas (Kauņa) referāts “Baltu pseidoslāvismi”

Toponīmijas sekcijā (vadītāji P Vanags, L.Leikuma) pirmo referātu nolasīja viešņa no Šauļiem lietuviešu valodniece G.Kačuškiene par neuzsvērtu *i/u* un *e/o* lietojumu Joniškēles un Pakrojas saistītos tekstos (Nekirīduotu *i/u* ir *e/o* vartojimas Joniškēlio ir Pakruojo rišliuose tekstuose).

=====

A.Stafeckas referāts “Izlokšņu īpatnības Latgales rokraksta literatūrā” bija veltīts ievērojamākajam Latgales rokraksta literatūras pārstāvim Andrīvam Jūrdžam (1845–1925), kura atstātais literārais mantojums sniedz vērtīgas ziņas arī par viņa dzimto Nautrēnu izlokšni. Referente konstatējusi, ka rokraksta literatūras valoda ir daudz tuvāka tautas runai nekā pirms drukas aizlieguma iespiesto grāmatu valoda. Interesants ir arī fakts, ka līdz drukas aizliegumam latgaliešu grāmatu autori bija galvenokārt cittautieši, taču drukas aizlieguma laikā rokrakstu literatūru radīja paši latviešu zemnieki, tā nodrošinot latgaliešu rakstības un literatūras procesa nepārtrauktību. L.Leikuma referātā “Izlokšņu pēdas Latvijas vietu vārdos” pieskārsās pašlaik aktuālai tēmai – vietvārdu atveidei un konstatēja, ka liela daļa Latvijas vietvārdu ir sastopama izlokšnes formā un nereti glabā valodas vēstures dotumus. Tāpēc jo īpaši aktuāli, pēc referentes domām, ir netransponēt vietvārdus, jo transponēšana bieži vien noved ne tikai pie kļūdām, bet arī kurioziem gadījumiem vietu nosaukumu atveidē.

Par Madonas apkārtnes vietvārdiem (balstoties galvenokārt uz J.Endzelīna vietvārdu publikācijām) referēja J.Kušķis, bet Q.Bušs referātā “*Sāmsalas purvs* Lazdonā Latvijas toponīmikas kontekstā” stāstīja par kādu gandrīz jau aizmirstu vietvārdu – Sāmsalas purvs Lazdonā, saistot tā cilmi ar Baltijas jūras somu valodām (sal. somu *sammal* ‘sūnas’), kā arī mazliet ieskicējot Latvijas un Somijas “sūnu” vietvārdu sastatījumu.

Konferences noslēguma sēdē tika nolasīti divi referāti, kuros atspoguļota gan konkrētas nozares terminoloģijas attīstības gaita, gan latviešu valodas mācību literatūras attīstība. V.Skujina savā referātā “No tehniskās terminoloģijas attīstības vēstures”, īsi skarot visnenākajā latviešu aroddarbībā lietotos terminus un vācu mācītāju gatavotajās 17.—19.gadsimta vārdnīcās minētos terminus, galveno uzmanību veltīja tehnisko terminu modeļiem, kādi attīstījās, sākot ar latviešu autoru darbības laiku 19.gadsimta vidū un tika tālāk attīstīti 20.gadsimta 20.–30.gadu terminu vārdnīcās (piem., būvniecībā, enerģētikā). Šie modeļi joprojām noder par jaunu terminu veidošanas bāzi arī mūsdienā

vajadzībām. Dz.Paeģle analizēja skolu gramatiku izstrādes principus padomju okupācijas sākumposmā (40-to gadu otrajā pusē). Referente salīdzināja J.Endzelīna un K.Mīlenbaha "Latviešu valodas mācības" 1939.gada izdevumu ar pirmajām pēckara latviešu valodas mācību grāmatām: bezautora 1945. gadā izdoto "Latviešu valodas gramatiku" un M.Aikšņa, O.Vilāna 1948.gadā izdoto "Latviešu valodas gramatiku"

Konferences beigās sekciju vadītāji rezumēja paveikto kopumā, pozitīvi vērtējot dažādos pētījumu aspektus un ieskicējot arī tālāko pētījumu virzību.

Elga Kagine

LINGVISTISKO CILVĒKTIESĪBU PROBLEMĀTIKA ZINĀTNĒ UN POLITIKĀ

Lingvistiskās cilvēktiesības ir juridiski konkrētas valodas un tās runātāju tiesības lietot šo valodu noteiktās sociolingvistiskās sfērās. Lingvistisko cilvēktiesību koncepts ir 90.gadu auglis, kas radies, sakrustojot valodas tiesību un cilvēktiesību jēdzienus. Tā pamatideja ir saglabāt strauji mirstošās valodas, izlīdzinot atšķirīgās valodu hierarhijas pakāpēs esošo valodu tiesības, juridiski piešķirot privilēģijas valodām ar mazāku tirgus vērtību, runātāju skaitu, prestižu u.tml. Ideja, protams, atbilst 20. gadsimta beigu vispārcilvēciskajām nostādņēm un ir tikai apsveicama. Tomēr, apzinot veidu, kā lingvistisko (valodas) tiesību jēdziens tiek izmantots Latvijas valodas politikas vērtēšanā, rodas iespaids, ka zinātniski vēl nepietiekami izstrādātais jēdziens lieliski noder arī politiskām manipulācijām. Tādēļ ir apsveicama starptautiskās zinātnieku sabiedrības aktivitāte lingvistisko tiesību izpētē.

1997.gada 16.–19.oktobrī Budapeštā notika Ungārijas ZA Lingvistikas institūta un Centrāleiropas universitātes Cilvēktiesību programmas organizētā starptautiskā konference par lingvistisko cilvēktiesību jautājumiem. Latviju šajā

konferencē pārstāvēja Vineta Ernstsone, Vineta Poriņa un šīs informācijas autore.

Beidzamos gados notikuši vairāki kongresi un konferences par likumdošanu valodas jomā, kur aktīvi pārspriesta arī Latvijas valodas politika (piem. "Likums un valoda" Fribūrā, ASV Antropoloģiskās asociācijas kongress Atlantā (1994), Eiropas valodas politikas konference Barselonā (1995), 6. starptautiskā minoritāšu valodu konference Gdaņskā, 11. Pasaules lietišķās valodniecības kongress Jiveskvilē (1996), 14. Austrumeiropas studiju asociācijas konference Kembridžā, kongress "Valodu kontakti un konflikti" Briselē (1997). Sociolingvisti, pretēji politiķiem, atzīst, ka lingvistiskās cilvēktiesības un valodu tiesības ir ļoti sarežģīta parādība, un vēl nav izdevies atrisināt teorētiskās pamatpretrunas, kas apgrūtina šo jēdzienu ieviešanu konkrētu valstu juridiskajā praksē. Konceptuālās neskaidrības tomēr nav bijušas par šķērslī vairāku starptautiski saistošu dokumentu pieņemšanai (piem., *Eiropas Reģionālo vai minoritāšu valodu harta* (1992), *Bāzes konvencija nacionālo minoritāšu aizsardzībai* (1994), *Universālā lingvistisko tiesību deklarācija* (1996), *Kopenhāgenas* (1990), *Hāgas* (1996), *Oslo* (1998) *rekomendācijas* u. c.). Konfrontācija starp zinātnieku un politiķu pieeju valodas tiesībām īpaši izteikta ir Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīs notiekošo valodu hierarhijas maiņas procesu vērtējumā. Tādēļ Budapeštas konferences uzmanības centrā bija tieši šis reģions. Referāti bija iedalāmi divās grupās: teorētisko problēmu analīze un pārskati par konkrētu valstu valodas politiku saistībā ar starptautiski akceptētām normām.

Konferencē piedalījās daudzi no ne pārāk plašās valodas politikas speciālistu elites. Fransuā Grens (Grin) (Šveice) analizēja ekonomisko faktoru ietekmi uz valodu konkurenci, stiprinot mūsu pārliecību par stingru normatīvo aktu nepieciešamību zemākas tirgus vērtības valodu aizsardzībā. Anželīna Martela (Kanāda) pievērsās indivīda, valodas kolektīva un valsts lomai valodas noturībā, Roberts Filipsons (Phillipson) (Dānija) skaidroja angļu valodas ekspansijas cēloņus un sekas,

Tuve Skutnaba-Kangasa (Dānija) atzina, ka "brīvā tirgus" attiecības valodu lietojumā ir vislielākie draudi mazajām valodām, it īpaši, ja konkurentvaloda pieder pie t.s. lielajām galētājvalodām (*big killer languages*). Patriks Tornberijs (Thornberry) (Lielbritānija) saistīja indivīda un valodas kolektīva lingvistiskās tiesības. Fernands de Varenness (Austrālija) uzskaitīja juridiskos aktus minoritāšu aizsardzībai, demonstrējot, mūsaprāt, visai formālu pieeju minoritātes jēdzienam. Uldis Ozoliņš (Austrālija) izvirzīja hipotēzi, ka stingra lingvistiskā likumdošana Baltijas valstīs drīzāk mazina starpnacionālos konfliktus, bet nevis tos provocē, kā vēlas iestāstīt pavarši Latvijas valodas situācijas analizētāji. Pārstāvji no Ungārijas, ASV, Turcijas, Vācijas, Krievijas, Ukrainas, Albānijas, Slovēnijas, Beļģijas vairāk pievērsās konkrētiem valodas politikas un minoritāšu valodu tiesību aspektiem, atklājot vairākas interesantas paralēles ar Latviju.

Latvijas pārstāvju referātos tika analizēta aktuālā situācija valstī saistībā ar ilgstošajām debatēm par Valsts valodas likumprojektu (1995). Tā kā zinātniekiem atšķirībā no politiķiem ir ne tikai tiesības, bet pat pienākums izteikt savu viedokli pat tad, ja tas ir pretrunā ar varas nesēju vairākuma uzskatiem, norādījām uz, mūsaprāt, diskutējamiem un zinātniski nekorektiem apgalvojumiem tādas tabuētas organizācijas kā EDSO atzinumos par Latvijas valodas politikas pamatvirzieniem (*Opinion on the Compatibility of the Draft Latvian State Language Law with International Standards. Office of the OSCE, 22 September 1997*) (tas pats būtu attiecināms arī uz EDSO 1998.gada 23.marta komentāriem un Eiropas Padomes ekspertu grupas ziņojumu 1998.g. 30.martā). Atšķirībā no pašreizējām ES dalībvalstīm Latvijas Republikas lingvistiskā likumdošana paredz valsts struktūru mērķtiecīgu darbību, lai pastāvošajos politiskajos un lingvodemogrāfiskajos apstākļos mainītu hierarhiskās attiecības starp valsts valodu latviešu valodu un vienu no minoritāšu valodām krievu valodu, vienlaikus garantējot iespējas lietot minoritāšu valodas noteiktās sociolingvistiskās funkcijas.

Valodu lietojumu jeb valodu sociolingvistisko funkciju sadalījumu Eiropas Savienības dalībvalstīs joprojām nosaka galvenokārt atsevišķu dalībvalstu likumi. Pēdējos gados dalībvalstu, kā arī ES kandidātvalstu valodas politiku aizvien vairāk ietekmē starptautiskās organizācijas (piem. Eiropas Padome, EDSO, Baltijas jūras valstu padome), kā arī starpnacionālajā līmenī pieņemtie dokumenti cilvēktiesību un minoritāšu tiesību jomā. Tā kā etnodemogrāfiskā un valodas situācija katrā valstī ir atšķirīga, starptautiski saistošajos normatīvajos aktos iespējams iestrādāt tikai vispārīgas vadlīnijas etniskajai un valodas politikai; daudzu normu realizācijas lietderību ļauts izvērtēt pašām parakstītājvalstīm. Minoritāšu tiesību un lingvistisko cilvēktiesību koncepts pašlaik vēl atrodas attīstības stadijā un ir asu zinātnisku un politisku diskusiju objekts. Līdz ar to pastāv samērā plašas iespējas atšķirīgiem viedokļiem par starptautisko dokumentu normām un pat voluntāram atsevišķu pantu traktējumam, ko pierāda arī debates par Valsts valodas likumprojektu. Mūsaprāt, Latvija pietiekamā mērā nav īstenojusi savas likumīgās tiesības izmantot starptautiski saistošajos dokumentos pieļautos ierobežojumus un atrunas konkrētu pantu traktējumā, līdz ar to kļūstot par praktiski vienīgo Eiropas valsti, kuras valodu likumā var tikt ietvertas maksimālās iespējas minoritāšu valodu (respektīvi krievu valodas) lietojumam. Politiski šādi varbūt tiks sasniegti īslaicīgi ārpolitiski un iekšpolitiski mērķi. Bet nedrīkstētu būt nekādu ilūziju par latviešu valodas prasmes un lietojuma (tas nav viens un tas pats!) progresu. Minoritātes (turklāt tikai juridiskas, ne faktiskas minoritātes) valodas pašpietiekamības apstākļos valsts valodas lietošanu var stimulēt tikai ekonomiskā (kas nav reāli) vai juridiskā ceļā. Valodas politikas zinātne, apkopojot daudzu valstu pieredzi gadu desmitos un simtos, rāda, ka izņēmumu no šī likuma nav.

Vissarežģītākā problēma valodas tiesību un lingvistisko cilvēktiesību teorijā saistās ar šo jēdzienu universalitātes iespējamību vai neiespējamību. Izcili valodas politikas un cilvēktiesību speciālisti atrodami abu viedokļu aizstāvju vidū.

Vairums ASV zinātnieku, piemēram, izcilā valodas speciāliste Kristīna Brata-Paulstone, principā noraida iespējamību noteikt vienotus valodas tiesību standartus neatkarīgi no valodas situācijas valstī. Analizējot Latvijas valodas politiku, piemēram, vērtējums var būt atkarīgs no tā, vai tiek ņemti vērā ģeopolitiskie, etnodemogrāfiskie un psiholoģiskie apstākļi valstī. Starptautiskie dokumenti valodas tiesībās izstrādāti, pamatojoties uz Rietumeiropas sabiedrības valodisko modeli: 1) minoritātes valodas runātāji ir jūtāmā mazākumā, 2) tie ir vai vismaz cenšas būt bilingvāli dzimtajā valodā un valsts valodā, 3) valsts valodas runātāji var īstenot lingvistiskās cilvēktiesības pilnā apjomā. No šiem pamatnosacījumiem Latvijā nepastāv neviens, bet šo faktu ārvalstu eksperti konsekventi ignorē. Tādēļ valsts valodas un minoritāšu valodu attiecību konteksta ignorēšana Latvijas apstākļos var radīt pretēju efektu lingvistisko cilvēktiesību pamatidejai – aizsargāt noteiktas valodas runātājus pret lingvistisko asimilāciju. Līdz ar to nākas secināt, ka pastāv dziļa plaisa starp Latvijas valodas politikas sociolingvistisko un politisko aspektu. Latviešu valodas runātāju tiesību nodrošināšanai pašreizējos valodu konkurences apstākļos nepieciešams daudz stiprāks valstiskās aizsardzības mehānisms, nekā visai ultimatīvā formā tiek ieteikts ārvalstu ekspertu atzinumos.

Nevar apgalvot, ka Budapeštas konferencē Latvijas pārstāvju viedoklis būtu guvis vienprātīgu atbalstu, kaut, nenoliedzami, atbalstītāju bija vairāk nekā oponentu. Baltijas valstu valodas situācija zināmā mērā apstrīd starptautisko standartu universālumu un sarežģī formālo kritēriju (majoritātes valoda minoritātes valoda) izmantošanu. Konferences noslēguma secinājumi bija tradicionāli lingvistisko cilvēktiesību jomā vēl ļoti daudz pētāma, un šī tikšanās bijusi mazs, bet nozīmīgs solis problēmas padziļinātā izpētē.

Var piebilst, ka plašāki raksti, kas sagatavoti uz konferences referātu pamata, publicēti grāmatā *Approaching Linguistic Human Rights* Ed. by M.Kontra, T.Skutnabb-Kangas, R.Phillipson. Budapest: OSI, 1998.

1998.gada 26.februārī Maskavas A.Saharova muzejcentrs rīkoja apaļo galdu "Lingvistiskās cilvēktiesības" Apaļajā galdā piedalījās ap trīsdesmit dažādu sabiedrisko organizāciju pārstāvju no Krievijas Federācijas, Maskavas valodnieki (M.Djačkovs, V.Alpatovs u.c.), kā arī daudzi interesenti. Ārzemes pārstāvēja Ina Druviete.

Beidzamajos gados ir apsīkuši kontakti ar bijušās Padomju Savienības republiku kolēģiem, un ir visai grūti iegūt informāciju par to, kas valodas politikas jomā notiek NVS valstīs. Deviņdesmito gadu sākumā gandrīz visās republikās tika pieņemti Valodu likumi, kas attiecīgās teritorijas pamatiedzīvotāju valodai noteica valsts (oficiālās) valodas statusu, tiesa, daudzos gadījumos blakus krievu valodai. Paplašinājās preses un literatūras izdošana šajās valodās, tika paredzēta to mācīšana un lietošana visu līmeņu izglītības sistēmā, kā arī ieviesti citi nepieciešamie juridiskie nosacījumi, lai kompensētu valodu funkciju zudumu rusifikācijas laikā. Par situāciju valodas jomā stāstīja komiešu, udmurtu, uzbeku, ukraiņu u.c. pārstāvji. Pašlaik varam vērot visai pamācošu ainu – valodu hierarhijas maiņa gandrīz visās republikās ir praktiski apstājusies. Iemesli tam ir vairāki – ekonomiskie faktori, zems lingvistiskās pašapziņas līmenis, minoritātes resp. krievu valodas runātāju lingvistiskā pašpietiekamība, asimetriskās divvalodības tradīcijas u.c. Tomēr svarīgi ir arī ideoloģiskie faktori, kas šajā sanāksmē atklājās visai neslēpti. Nav nekāds jaunums, ka cilvēktiesību jēdziens nereti tie izmantots demagoģiski, tomēr tik klajā formā šādas manipulācijas nenākas redzēt bieži. A.Saharova vārds un cilvēktiesību lozungs, izrādās, var tikt izmantots, lai aizstāvētu krievu tiesības palikt vienvalodīgiem "nacionālajās nomalēs" Piemēram, prasība mācīt udmurtu valodu Udmurtijas skolās ar krievu mācībvalodu tika kvalificēta kā lingvistisko cilvēktiesību pārkāpums. Pret šādu nostāju protestēja tikai daži sanāksmes dalībnieki, tai skaitā Latvijā pazīstamais Marks Djačkovs.

Bez ļoti noderīgās faktoloģiskās informācijas nozīmīga šķita diskusija ar M.Djačkovu par termina *valodas kolektīvs* (*language community*) traktējumu. Likās vismaz nepierasts M.Djačkova viedoklis, ka, piemēram, latviešu valodas kolektīvam būtu pieskaitāmi arī Latvijas cittautieši, kas apguvuši latviešu valodu. Tradicionāli valodas kolektīvi tomēr tiek izdalīti pēc ikdienā, ģimenē lietojamās valodas kritērija, un Latvijā līdz šim runāts par diviem galvenajiem valodas kolektīviem latviešu un krievu, kā arī par nelieliem mazo minoritāšu valodas kolektīviem. Tomēr, ja atbalstām viedokli, ka ikviens, kas apguvis un lieto latviešu valodu, stiprina latviešu valodas pozīcijas, nav pilnībā noraidāma arī šāda termina interpretācija.

Konferencēs noritēja diskusijas arī par citiem terminiem pat par pašu pamatterminu *lingvistiskās cilvēktiesības*. "Universālajā lingvistisko tiesību deklarācijā" (1996) par pamatprincipu izmantots pieņēmums, ka lingvistiskajām tiesībām vienlaikus ir gan individuāls, gan kolektīvs raksturs, un viens un tas pats termins *lingvistiskās (cilvēk)tiesības (linguistic (human) rights)* tiek izmantots abos gadījumos. Mērķtiecīgāk tomēr šķiet šo terminu attiecināt tikai uz indivīda tiesībām. Indivīda lingvistisko cilvēktiesību realizācija parasti ir tieši saistīta ar viņa runātās valodas tiesībām attiecīgajā teritoriālajā veidojumā. Kolektīvo tiesību sfērā valstī lietoto valodu juridiskajā regulēšanā saistībā ar etnosu politiskajām un sociālajām tiesībām būtu vēlams lietot terminu *valodas tiesības (language rights)*. Tomēr vēl joprojām nav starptautiski akceptētas šo terminu definīcijas, un plašajā zinātniskajā literatūrā trūkst konsekvences to traktējumā. Šai nenoteiktībai ir tiešas politiskas sekas, ko mēs Latvijā pašlaik labi izjūtam.

Ina Druvieta

BALTISTI TIEKAS NEVAS KRASTOS

No šā gada 10. līdz 12. martam senajā, bet joprojām aristokrātiskajā Pētera I pilsētā, Sanktpēterburgas universitātē

pulcējās baltisti no dažādām Eiropas valstīm, lai parunātu, padiskutētu konferencē, kas nosaukta “Baltu valodas – apaļais galds”. Šo pirmreizējo konferenci iecerēja un to lieliski noorganizēja jauns un talantīgs Sanktpēterburgas universitātes doktorands Aleksejs Andronovs, kas kādu laiku ir stažējies gan Viļņā, gan Rīgā un brīvi apguvis abas baltu valodas. Viņa nodoms – saaicināt jaunos baltistus un pierādīt, ka arī senajā Sanktpēterburgas universitātē (dibināta 1724. gadā) ir dzīvs baltistikas gars, – papildījās pilnā mērā.

Svinīgajā konferencē atklāšanā piedalījās un labus novēlējuma vārdus teica gan Filoloģijas fakultātes dekāns, gan vietējā profesūra, gan Lietuvas un Latvijas konsulātu darbinieki. Visi bija vienprātis, ka, tieši pateicoties Alekseja Andronova entuziasmam un enerģijai, tik daudz jaunu valodnieku - baltistu tiekas Ņevas krastos.

Trijās konferencē darba dienās tika nolasīti ļoti plaša diapazona referāti.

Par **valodas vēsturi** un seno tekstu valodu runāja Everita Milčonoka (Rīga) (“Prievārdu lietošana G.Manceļa “Lettische Postill” fragmenta tekstā”), Ričards Petkevičs (Ričardas Petkevičiūs) (Viļņa-Rīga) (“Reliģijas terminu *gars/dvesia* leksiskie varianti pirmajos Jaunās Derības tulkojumos lietuviešu un latviešu valodā”). Ar latgaliešu rakstu valodas vēsturi klātesošos iepazīstināja Lidija Leikuma (Rīga).

Onomastikai bija veltīti četri referāti. Jurijs Otkupščikovs (Sanktpēterburga) iedziļinājās baltu un Balkānu onomastikā, meklēdams kopīgās baltu-balkāniešu izogļosas. Par baltu onomastikas mūsdienu stāvokli un perspektīvām runāja Laimute Balode (Rīga-Helsinki). Latgales vietvārdu rakstības aktuālas problēmas izcēla Lolita Belska (Rīga). Ojārs Bušs (Rīga) sniedza izsmelšu viena Latvijas vietvārda analīzi (*Sāmalas purvs* < s. ig. *sammal*, līb. *sāmal* ‘sūnas’).

Etimoloģijai veltītus referātus nolasīja Vanda Kazanskiene (Sanktpēterburga) (par liet. *alus*, latv. *alus* < liet. verba *alēti* ‘lēni tecēt’, saistot ar seno alus gatavošanas procesu) un Jurijs Hramovs (Rīga), kurš analizēja baltu kinoloģisko

leksiku no etimoloģiskā viedokļa (par leksēmām *suns*, *kurts*, pierādot, ka arī *kurts* ir nevis aizgūts vārds, kā tika uzsvērts līdz šim, bet gan mantots baltu vārds). Dziļi, uz plaša materiāla balstītu referātu nolastīja igauņu valodnieks *Lembits Vaba* (Tallina-Tampere), kas izcēla vairākas jaunas igauņu baltismu hipotēzes (ig. *loja*, *palu*, *tiir* u. c.).

Dialektoloģijas jautājumiem savus ziņojumus veltīja lietuviešu jaunie valodnieki *Asta Leskauskaitė* (Viļņa) (runāja par depalatalizāciju lietuviešu dienvidrietumu izloksnēs) un *Edmunds Trumpa* (Viļņa) (referēja par **tj*, **dj* refleksiem un dzūhavima iespējamo cilmi).

Par mūsdienu lietuviešu **akcentoloģijas** parādībām stāstīja *Bonifācs Stundža* (Bonifacas Stundžia) (Viļņa).

Latviešu kā svešvalodas apgūšanas grūtības pamudinājušas pievērsties un izskatīt tradicionālo verbu konjugāciju iedalījumu. Šiem sarežģītajiem morfoloģijas jautājumiem bija veltīti divi referāti – *Dainas Nītinās* (Rīga) un *Alekseja Andronova* (Sanktpēterburga) pārdomas un secinājumi. Par pagātnes aktīvā divdabja lietojumu baltu un austrumslāvu valodā stāstīja *Valentīns Trubinskis* (Sanktpēterburga). Ar bērnu valodas pētījumiem morfoloģiskā aspektā ir aizrāvēs un klausītājus prata aizraut *Pavels Vojciks* (Poweł Wójcik) (Varšava).

Sintakses problemātiskiem jautājumiem bija pievērsušies vairāki referenti. *Aksels Holvuts* (Axel Holvoet) (Varšava) runāja par latviešu modālā vārda *lai* funkcijām un gramatisko vietu. *Inga Klēvere* (Rīga-Sombatheja) savam referātam bija izvēlējusies intriģējošu nosaukumu: "Latviešu verba saliktie laiki: izšķērdība vai nepieciešamība?" (uz šo jautājumu atbildējama – nepieciešamība). *Olita Rause* (Rīga) runāja par teikuma saliktu locekļu tipoloģiju. *Artūrs Jūdžentis* (Viļņa) analizēja salikta teikuma struktūru lietuviešu valodas gramatikās. Ar latviešu valodas sintaktisku konstrukciju automatizētas apstrādes iespējām iepazīstināja *Inguna Greitāne* (Rīga).

Jaunais baltists no Vācijas Bjorns Vimers (Björn Wiemer) (Konstanca) centās iedziļināties sarežģītos polisēmijas implicitātes jautājumos, paveroties no tipoloģijas viedokļa. Tāpat tipoloģiski aspektuālo nozīmi analizēja valodniece no Ungārijas Aranka Lachazi (Budapešta).

Divu vārdu semantiskajām attieksmēm radniecīgās valodās (liet. *jautrūs* un latv. *jautrs*) bija veltīts Antas Buhārinās ziņojums.

Sāpīgu izzūdošās somugru tautas – ižoriešu – valodas likteni apcerēja Iļja Nikolajevs (Sanktpēterburga).

Latviešu valodnieces Veltas Rūķes-Draviņas jubilejai un viņas paveiktā darba vērtējumam bija veltīts Leonarda Gercenberga (Sanktpēterburga) stāstījums.

Divi referāti skāra nevis valodniecības, bet gan literatūras sakaru jautājumus: Fatima Jelojeva informēja par lietuviešu rakstnieka Toma Venclovas tulkojuma vēsturi, bet F. Bahčinjans no Armēnijas (Alaverdi) stāstīja par Armēnijas ietekmi uz E. Mieželaiša daiļradi.

Tomēr galvenā atziņa, kas pavadīja mājupceļā pēc šīs konferences, bija tā, ka Sanktpēterburgas universitātē būs vēl viens centrs, kur tiks mācītas un popularizētas senās baltu valodas. Un vēl – tas, ka, neskatoties uz grūtiem laikiem zinātnē, mums ir laba, stipra, gudra, azartiska jaunatne, kas neļaus baltu valodniecībai aiziet zudumā.

Laimute Balode

IZLOKSNES: PĒTNIECĪBA UN PERSPEKTĪVA

Noskaidrot izlokšņu pētniecības pašreizējo stāvokli un turpmākos uzdevumus uz šādu mērķi tiecīs Šauļu universitātes Humanitārās fakultātes Dialektoloģijas centrs, rīkojot Aldonas Jonaitītes septiņdesmitgadei veltītu semināru “Tarmēs: tyrimas ir perspektyva” š.g. 24. aprīlī. Par to, vai mērķi izdevās sasniegt, varēja pārlicināties arī latviešu dialektologu delegācija, kas bija laipni aicināta piedalīties seminārā *Dr.*

=====
habil. philol. B. Bušmane, *Dr. philol.* A. Stafecka un šo rindu autors.

Semināra atklāšanā itin sirsnīgi un neliekuļoti, bez formālām apsveikuma runām tika godināts A. Jonaitītes ieguldījums lietuviešu dialektoloģijas attīstībā; jubilārei arī turpmāk ražīgi darboties izvēlētajā valodniecības apakšnozarē vēlēja kolēģi no Šauļu universitātes, Lietuviešu valodas institūta Viļņā un Latviešu valodas institūta.

Darba kārtība bija samērā saspringta – tajā bija paredzēti 20 referāti, no kuriem 17 arī tika nolasīti. Vispārīgu ieskatu lietuviešu valodas izlokšņu izpētes vēsturē un šodienā sniedza Kazis Morkūns (Viļņa), savukārt vairums pārējo referentu bija pievērsušies kādas konkrētas izlokšnes vai atsevišķas valodiskas parādības izpētei. Tā Skaistgires apkārtnes vietvārdu izpētes problēmām bija veltīts Nerijas Bartkutes (Šauļi) referāts, Česis Grenda (Šauļi) atspēkoja vietvārda *Lykselis* līdzšinējo etimoloģiju, par kādas ziemeļrietumu aukštaišu izlokšņu fonētiskās īpatnības – līdzskaņu *s, z* un *š, ž, c, č* un *dz, dž* jaukuma – saglabāšanos Žagares izlokšnē atraktīvi referēja Jozs Pabrēža (Šauļi), Asta Kazlauskiene (Kauņa) informēja par morfēmas blakusuzsvariem dienvidrietumu aukštaišu izlokšnēs, bet Daļa Kiselūnaite (Klaipēda) – par Kuršu kāpu kursenieku izlokšnes izpētes aspektiem.

Daļa referātu skāra izlokšņu leksikas izpētes un leksikogrāfiskās atveides problemātiku: Vilija Lazauskaite (Viļņa) informēja par apvidvārdu un to nozīmju atveides specifiku “Mūsdienu lietuviešu valodas vārdnīcas” trešajā laidienā, Giedre Čepaitiene (Šauļi) analizēja izlokšņu leksikas šķiruma principus. Ar izlokšņu tekstu fragmentiem Latviešu valodas dialektu atlantā iepazīstināja Brigita Bušmane (Rīga), Kazimiera Garšvas (Viļņa) referāts bija veltīts latvismiem, pārējiem aizguvumiem un kopīgajai leksikai Ziemeļlietuvās izlokšnēs, bet Agris Timuška (Rīga) stāstīja par Latviešu izlokšņu vārdnīcas izveidi latviešu dialektālās leksikogrāfijas tradīciju kontekstā.

=====

Vītauts Vitkausks (Viļņa) teorētiskā līmenī izvirzīja ideju par žemaišu un ziemeļaukštaišu izlokšņu savienības izveidi, ko pamatojot kopīgas iezīmes visos valodas līmeņos, savukārt Anna Stafeca (Rīga), referējot par Latgales rokraksta literatūras dialektālo specifiku, minēja daudzus lietuviešu kolēģiem līdz šim mazāk zināmus faktus.

Arī Lietuvā, tāpat kā visur pasaulē, līdztekus dialektoloģijai pastāv un attīstās tāda relatīvi jauna nozare kā sociolingvistika, taču ar būtisku norādi, ka tā ir t.s. “liaudies kalbotyra” (tautas valodniecība) jeb neprofesionālā lingvistika (līdzīgi kā psiholingvistika, etnolingvistika u.tml.). A.Jonaitītes jubilejas seminārā vairāki valodnieki informēja par saviem galvenokārt sociolingvistiskā aspektā veiktiem pētījumiem: Kazimiers Župerka (Šauļi) aplūkoja apvidvārdus ar metavalodas komentāru nevalodnieciskos tekstos, Virgīnija Stankēvičiene (Kauņa) Neringas iedzīvotāju valodiskās atšķirības, Regīna Kvašīte (Rīga, Šauļi) Latvijas lietuviešu dzimtās valodas īpatnības, konkrēti Bukaišu pagastā, bet Rita Urnēžūte (Viļņa) – dzimtās valodas lietotāju kodu maiņu, galvenokārt Jonišķu izlokšnē.

Kopumā Šauļos aizvadītā karstā aprīļa diena vēlreiz apliecināja latviešu valodniekiem starptautiskās pieredzes apmaiņas noderīgumu; par to paldies semināra rīkotājiem K.Župerkam, Ģ.Čepaitienei, J.Švambarītei, G.Kačuškienei un pārējiem. Tā apstiprināja arī lietuviešu valodniecības klasiķa Jona Jablonska atziņu “Kalboje tauta pasisako, kas esanti, ko verta” (*Valodā tauta izsaka sev savu esamību un savu vērtību*).

Agris Timuška

ZINĀTNISKĀ KONFERENCE RĒZEKNĒ

23. aprīlī Rēzeknes Augstskolas Humanitārā fakultāte rīkoja gadskārtējo zinātnisko konferenci, kur latviešu valodas un literatūras sekcijā tika nolasīti vairāki referāti par valodniecības jautājumiem.

Andrejs Bankavs (LU Svešvalodu fakultāte) analizēja latviešu reģionālās leksikogrāfijas lomu, īpaši akcentēdams Rēzeknē izdotās vārdnīcas, vienīgos leksikogrāfijas avotus latgaliēšu rakstu valodā (Ed.Kozlovska *Krīvu - latgališu - wocu vordinica*, 1918 un P.Stroda *Pareizraksteibas vōrdneica*, 1933).

Pēc izdošanas vietas reģionālie leksikogrāfiskie avoti iedalāmi 3 grupās:

a) vārdnīcas, kuras izdotas ārpus Rīgas (Valmiera, Jelgava, Limbaži, Rēzekne, Bulduri, Liepāja, Daugavpils, Cēsis utt.);

b) vārdnīcas, kuras nākušas klajā ārpus Latvijas (Viļņa, Maskavā, ASV u.c.);

c) vairākvalodu vārdnīcas ar vairākām izdošanas vietām vienlaicīgi.

Latvijas reģionālās leksikogrāfijas pirmsākumi meklējami ārpus tās teritorijas un tie saistās ar G. Elgera vārdu, kurš 1683. gadā Viļņā izdeva *Poļu latīņu -latviešu vārdnīcu*. Tai seko J.Kurmina (Viļņa, 1856), Kr.Valdemāra (Maskava, 1872), M.Miežiņa (Tilzite, 1894) u.c. sastādītās svešvalodu vārdnīcas. Pašreiz reģionālās leksikogrāfijas īpatsvars ir 4,6% no visām vārdnīcām.

Lidijas Leikumas (LU Filoloģijas fakultāte) pētījuma centrā bija Latgales oikonīmu problēmas. Autore norādīja uz virknī neprecizitāšu apvidvārdu fiksēšanā dažādos latviešu valodas rakstītos avotos Latgalē, kas pamatā radušās, neprasmīgi pielāgojot toponīmus fonētiskajai un pat morfoloģiskajai sistēmai vai arī pastāvot slāviskajam iespaidam. Daļā ciemu nosaukumu vērojamas svārstības dzimtes lietojumā, daļa oficiālo nosaukumu nesakrīt ar tautā lietotajiem.

=====

Ilga Jansone (Latviešu valodas institūts) analizēja Kristofora Fīrekera devumu valodniecībā un literatūrā. Literatūrā Kr. Fīrekers devis ap 180 dziesmām, no kurām lielākā daļa bijušas vācu autoru reformācijas laika garīgās dzejas tulkojumi latviešu valodā. Viņš iedibinājis arī latviešu sillabotoniskās dzejas tradīciju. Valodniecībā Kr. Fīrekers devis deklināciju un konjugāciju apskatu, kā arī atstājis vārdnīcas manuskriptus, kurus laidis klajā 1997 un 1998. gadā T.G. Fennels. Kr. Fīrekers bija pirmais, kas sagatavoja tulkojošo vārdnīcu ar latviešu valodu pirmajā aktīvajā daļā un tas bija 17.gs.beigām izcils leksikogrāfisks sasniegums. Vārdnīcas manuskriptā iekļauts bagāts leksiskais un frazeoloģiskais materiāls (leksēmu skaits sasniedz 6000–7500). Autors pirmais ieviesis plašu leksikogrāfisko norāžu sistēmu ar mērķi sniegt papildinformāciju par leksēmu izplatību, cilmī, gramatisko piederību u.tml. Kr. Fīrekers īpaši izdalījis vārdus, kuri raksturīgi Kurzemei un Zemgalei, atsevišķos gadījumos arī Lietuvai. Etimoloģiskās norādes attiecas faktiski uz ģermānismiem. Gramatisko kategoriju, vārdu semantikas un citu lingvistisko un ekstralingvistisko parādību atspoguļošanai vārdnīcas manuskriptos nereti izmantotas latīņu valodā rakstītas norādes.

Inetas Kristovskas (Rēzeknes augstskola) referāts bija veltīts dzimtās valodas apguves problēmu noteikšanai Latvijas vidusskolās. Referente izvirzīja virkni cēloņu, kas ir pamatā skolēnu nekvalitatīvajām zināšanām, resp. valstiskās, skolas un skolēnu attieksmes.

Pie valstiskām problēmām I.Kristovska pieskaita latviešu valodas lomas samazināšanos, latviešu valodas formas nomicināšanu, skolotāju darba nenovērtēšanu un nepopularitāti.

To problēmu vidū, kuras rada skolas un skolotāji, jāpiemin skolotāju trūkums, gramatikas lomas pārvērtēšana, skolēnu zināšanu novērtēšanas nepareiza orientācija, samazinātas prasības un vidusskolās disproporcija starp latviešu literatūras un valodas pasniegšanu.

Dodot ieskatu par tām problēmām, kuras raksturīgākas skolēniem, tiek izdalītas skolēnu negatīvā attieksme pret

mācīšanos, kā rezultātā pazeminās viņu vispārējās attīstības līmenis, pārliecība par vidusskolas absolvēšanu, citu informācijas avotu izmantošana, kas neveicina literatūras lasīšanu. Pēc vidusskolas beigšanas absolvents nereti sāk veidot valsts politiku, paužot savu attieksmi arī pret valodu un izglītību vispār.

Maģistrante L.Cirša (Rēzeknes augstskola) detalizēti aprakstīja valodnieciskos izdevumus pēc 1918 .gada ortogrāfijas konferences, bet, savukārt, L.Pavlovskas (Liepājas Pedagoģiskā augstskola) un V.Meļentjevas (Nīcas vidusskola) sagatavotais referāts bija veltīts frazeoloģijas pasniegšanas praktiskajiem jautājumiem sastatījuma (krievu un latviešu valodas) aspektā.

Rēzeknes augstskolas 4. zinātniskajā konferencē nolasītie referāti tiek apkopoti izdošanai atsevišķā krājumā.

Andrejs Bankavs

RISINOT EIROPAS VALSTU TERMINOLOĢIJAS PROBLĒMAS

Krašņajā Ungārijas galvaspilsētā Budapeštā no š. g. 20. līdz 22. maijam notika starptautiska konference “Ceļā uz Eiropas terminoloģiju”, ko organizēja Ungārijas Modernās filoloģijas biedrība un Ungārijas Lingvistikas biedrības Modernās filoloģijas departaments. Terminoloģijas problēmu risināšanā Ungārijai ir ciešas saites ar Vīnes terminoloģijas centriem. Ungārijā tiek īstenoti visi galvenie mūsdienu terminoloģijas attīstības principi, kādi aktuāli arī citās valstīs.

Konferences darbs tika organizēts sekcijās, katru rīta un pēcpusdienas sesiju ievadīja visiem kopējs plenārsēdes referāts. Svarīgākie atzinumi bija iekļauti Vīnes universitātes profesora Radoslava Katičiča, Ungārijas Modernās filoloģijas profesora Dimitrija Stefanoviča un Amerikas ungāra Budapeštas universitātes profesora Franka Tībora referātos.

Interesanti fakti bija iekļauti F Tībora referātā. ASV ir milzīga emigrantu datu bāze, kurā ir arī dzimtu koki (tie ir

publicēti grāmatā). Ļoti svarīga tautām – identitātes problēma. Galvenais kam cilvēks jūtas piederīgs. Dažādos laikmetos valstu robežas ir bijušas atšķirīgas. Ir apkopota mikrogrupu terminoloģijas vārdnīca. Dienviditālijas iedzīvotāji raksturoti kā impulsīvi, nepakļāvīgi, neorganizēti, tāpēc no turienes nāk mafija.

Būtiska ir F Tibora doma, ka terminoloģijas problēmas nav tikai lingvistikas problēmas. No terminoloģijas atkarīgs, kā cilvēks ko uztver, kā izprot savu piederību (sal. terminus: *sitizenship, country of origin, country of residence, birth country*).

Liela daļa referātu bija veltīta serbu, slovēņu, ungāru un citām tā reģiona valodām. Referātos jūtams gandarījums par iespēju patstāvīgi attīstīt savu valsti un valodu. Katrai valodai raksturīgi aizguvumi, tomēr dominē tendence jaunāko terminoloģiju veidot uz dzimtās valodas bāzes. Piemēram, serbu valodā ir 21 % latīnismu, 16 % ungārismu, 10 % ģermānismu. Turku vārdu agrāk bija vairāk, tagad daudzi no tiem aizstāti ar serbu vārdiem, arī vecvārdiem. Aizgūstot kā svarīga prasība ir nedeformēt savas valodas morfoloģisko sistēmu.

Latvijas terminologu pieredze konferencē tika pārstāvēta 3 referātos. I.Pūtele referēja par latviešu arodnosaukumu veidošanas principiem vēsturiskā skatījumā, R.Kvašīte – par lietvedības terminoloģijas attīstību, V.Skujiņa – par mūsdienu juridiskās un uzņēmējdarbības terminoloģijas attīstību.

Poļu valodnieka Andžeja Kustra referātā piesaistīja atziņas, kas skāra aizguvumu un arī pašu cilvēku adaptācijas problēmas. Parasti vārdus aizgūst vispirms runas līmenī, tāpēc arī pieraksta aizguvumus pēc to izrunas oriģinālvalodā. Taču oriģinālvalodas forma ir tikai viena puse. Bez tam svarīga loma aizguvējvalodas fonētiskajai sistēmai. Tā kā A.Kustra dažus gadus pavadījis ASV, referātā tika skarti arī daži cittautiešu adaptācijas aspekti. Iebraucēji vispirms cenšas amerikanizēties, bet vienā brīdī pārorientējas uz savas identitātes izpratni un vēlmi to saglabāt.

Galvenais konferences devums – citu valstu (cita reģiona valstu) pieredzes apgūšana, informācija par to, kā līdzīgi jautājumi tiek risināti citur.

Valentīna Skujiņa

KĀRTĒJĀ BALTIJAS STUDIJU KONFERENCE ASV

No š. g. 19. līdz 21. jūnijam ASV Indiānas štata Blūmingtonā notika Baltijas studiju attīstības asociācijas AABS (Association for the Advancement of Baltic Studies) rīkota 16. Baltijas studiju konference "Baltijas jautājumi internacionālā skatījumā" Konferences dalībnieku (kopskaitā pāri par 200) vidū bija jūtams lietuviešu pārsvars, bet vismazāk bija igauņu. Pārsvarā dalībnieki bija no ASV Latviju pārstāvēja 7 dalībnieki: Daina Jurika, Regīna Kvašīte, Ilze Lokmane, Ēvalds Mugurēvičs, Valdis Muktupāvels ar kundzi un Valentīna Skujiņa. Konferences darba valodas skaitījās divas – angļu un vācu valoda, bet praktiski viss notika angļu valodā.

Darbs notika 8 sekcijās, 4–5 no tām vienlaicīgi.

Konference tika atklāta ar plenārsēdi, kurā tika teiktas ievadrunas, bet kopēja referāta nebija. Visi referāti tika lasīti sekcijās atbilstoši sekciju tematikai.

Valodniecības sekcijas darbs sākās ar Austrālijas valodnieka prof. Trevora G.Fennela referātu par inovācijām latviešu gramatikās 1685.–1761. g. Kā novērojis T.G.Fennels, pirmās latviešu gramatikas galvenokārt tiek kritizētas par neprecizitātēm materiāla izklāstā, taču mazāka uzmanība tiek pievērsta šo neprecizitāšu cēloņiem. Tiek aizmirsti 2 faktori: 1) šie darbi vispār bija pirmie šāda veida darbi, 2) tas bija ortodoksālās gramatikas periods, kad latīņu valoda tika uzskatīta par universālu lingvistikas un loģiskās struktūras modeli. Par tā laika inovācijām jāatzīst latviešu valodas lietvārdi ar *-is*, ar kuriem, izdalot tos atsevišķā tipā (kategorijā), M.Bihners aizstāja iepriekš P.Einhorna aplūkoto grupu ar *-ns*, kā arī lietvārdi ar *-us*. Tas tādējādi nozīmēja latīņu valodas 5 deklināciju modeļa

robežu pārkāpšanu. Par pirmo soli aiziešanā no latīņu gramatikas diktāta T.G.Fennels atzīst H.Adolfi gramatiku (1685.g.). Savukārt 18. gs. vidū par Vecā Stendera nopelnu minēta lokatīva atzīšana par patstāvīgu locījumu (nevis ablatīva paveidu).

Baiba Metuzāle-Kangere (Stokholmas universitāte) savu referātu veltīja latviešu gramatikas problēmām Valža Zepa antididaktikā, analizējot vēl nepublicēto un publicēšanai neparedzēto Valža Zepa manuskriptu "Runājat latviski?" Pirms 2 gadiem mirušais latviešu valodnieks šajā manuskriptā pauž īpatnēju pieeju valodas mācīšanā, pamatojoties uz teikumu (izteikumu) kā lingvistiskās darbības pamatvienību. V.Zepa pieeja ir pretrunā ar parastajām didaktiskajām normām, toties, analizējot prāta darbības veiklumu, neaizvairo pieaugušo skolēnu (*learner*) intelektu.

Ilze Lokmane (Latvijas Universitāte) runāja par konteksta ietekmi uz teikuma struktūru, meklējot atbildi uz jautājumu, kas ir teikums. Par runātā un lasītā teikuma intonāciju savus vērojumus darīja zināmus Dzintra Bonda (Ohaio universitāte). Rainers Ekerts (Berlīne) pievērsās nominalizācijas tendencei latviešu tautasdziesmu valodā. Regīna Kvašīte (Rīga, Šauļi) aplūkoja internacionalizācijas tendences lietišķo rakstu tulkojumos. Valentīna Skujina analizēja latīņu un grieķu cilmes elementu vietu latviešu valodas vārdu pamatfondā, uzsverot internacionālismu strukturāli semantisko modeļu izpēti starptautiskajā saskarsmē.

No lietuviešu valodniekiem visspilgtāk atmiņā palikušas Egles Ivinskienes (Čikāgas Ilinoisas universitāte) atziņas par valodas nāves polemiskajiem aspektiem īpatnējā traktējumā. Autore secina, ka valodas miršana nav saistīta ar valodas pazīmēm, īpatnībām, bet gan ar valodas lietošanu vai nelietošanu un prestižu.

Tautas garīguma spēka gaisotnē risinājās saruna par diasporas un dzimtenes tautiešu attiecībām Intas Gāles Karpenteres vadītajā atklātajā forumā estētikas, kultūras un saskarsmes sekcijā. Neuzspēlēti, īsti, lietišķi, savstarpējā cieņā un saskaņā. Kā "3X3" noietnēs – ne tikai sarunu satura un

noskaņas ziņā, bet arī paaudžu ziņā, jo forumā piedalījās arī Ilzes Matīsas tikko runāt sākusī meitiņa.

Lejūtīgs, garīguma apdvests un sirsnīgs bija Valdim Zepam veltītais piemiņas brīdis universitātes ēkai līdzās esošajā kapelā. Ar Valža Muktupāvela kokles skaņām un atceres vārdiem, ar AABS izpilddirektora Jāņa Gaigulja, Baibas Metzāles-Kangeres, Valtera Nollendorfa un citu atmiņām.

Konferencē veltītajā grāmatu izstādē dalībnieki varēja iepazīties ar literatūru par Baltijas valstīm – vēsturē, politoloģijā, literatūrā, folklorā, valodniecībā, mūzikā.

Konferences noslēguma funkcija bija kopīgajam svinīgajam banketam, kurā tika godināti AABS vadītāji un konferences rīkotāji. Ar savu sniegumu pasākumu bagātināja Egles Ivinskienes vadītā lietuviešu folkloras ansambļa “Delčia” koncerts. Saistoši bija arī literātes Agates Nesaules stāstījumi un lasījumi literārajā sarīkojumā.

Indiānas universitātes mājīgās telpas, plašais un labi koptais universitātes parks un ēku savdabīgā arhitektūra, konferences organizētāju un dalībnieku allaž gaišie smaidi, laipnība, labsirdība un visu pasākumu korektā organizācija un pārdomātība atstāj paliekošu iespaidu, kas, domājams, ilgi saglabāsies atmiņā līdz ar referātos dzirdēto atziņu rosinājumiem. Interesenti ar referātu tēzēm tuvāk var iepazīties krājumā “Baltic Issues in International Perspective”

Valentīna Skujiņa

LITUĀNISTU IKGADĒJĀ KONFERENCĒ

1998. gada 3.–4. jūlijā Viļņā jau piekto reizi pulcējās Pasaules lituānistu asociācijas biedri. Šī organizācija ar lielu pacēlumu atdzima Lietuvā 1994. gada vasarā kā turpinājums emigrācijā 1951. gadā dibinātajam Lituānistikas institūtam. Asociācija vieno pāri par 100 zinātnieku no dažādām pasaules valstīm. Ikgadējo konferenču mērķis dalīties informācijā humanitārajā jomā, mazināt tā saucamos “baltos plankumus”, kā

arī stiprināt sakarus starp dažādu nozaru lituānistikas pētniekiem.

Šogad šīs asociācijas konferences galvenā tēma bija veltīta starpdisciplinārajiem sakariem. Tika izskatīti trīs lieli problēmu loki: “Starpdisciplīnu kontakti teorētiskā aspektā”, “Interdisciplināritāte vēsturiskos pētījumos” un “Starpdisciplinārās metodes mūsdienu kultūras analīzē”, nolasīti 22 referāti.

Dažādu humanitāro disciplīnu iespējamo mijiedarbi savā referātā oriģināli (demonstrēdams skulptūru un skandēdams dzeju) parādīja literalogs K.Nastopska (Viļņas universitāte). Par kultūrdisciplīnu dialogu runāja arī jaunie zinātnieki kultūrologs A.Samalavičs un vēsturnieks V.Berenis (abi pārstāvēja Kultūras un mākslas institūtu). Lituānistikas un sociālo zinātņu pētniecības kopīgos saskarsmes punktus savā runā skāra sociologs A.Valantiejus no Klaipēdas universitātes. Īpaši valodas un literatūras zinātnes integrācijas procesu ieskicēja valodnieks V.Labutis (Viļņas universitāte). Jauns zinātnieks A.Tereškīns, kas pārstāvēja Harvardas universitāti (ASV) runāja par jaunu vēsturisku skatījumu lietuviešu kultūras studijās (pēc viņa domām, ir jāpievērš uzmanība neparastajam, dīvainajam, līdz šim nepamanītajam).

Daudz jautājumu un asu domu apmaiņu izraisīja vēsturiskās tēmas ziņojumi (P.Batūra – VPI, K.Gudmants – VU, R.Apanavičs – VDU, A.Nepokupnijs – Kijeva).

Par starpkultūru komunikatīvo nozīmību stāstīja kultūrvēsturnieks, orientālists R.Neimants (VDU), par starpkultūru komunikāciju, mācot lietuviešu valodu svešautiešiem, runāja lingvodidaktiķe M.Ramoniene (VU, Helsinku universitāte). Sastatīdams emigrācijas autora J.Meka moderno dzeju un videofilmu mākslu, semiotikas problēmās iedziļinājās VU Semiotikas centra vadītājs S.Žuks.

Atsevišķa sēde konferencē bija veltīta lituānistisko studiju datorizācijas iespējām (V.Černauskis, V.Žilinskiene MII, V.Savonakaite LII, R.Marcinkevičiene VDU). Tika pārrunāti arī aktuālie datorterminu jautājumi.

Informatīva rakstura ziņojumu par jaungatavojamo Lietuviešu vispārīgo enciklopēdiju nolasīja J.Girdzijausks.

Vislielāko konferences klausītāju un dalībnieku interesi izraisīja diskusija par humanitāro zinātņu politiku Lietuvā. Diskusijā piedalījās arī Lietuvas Republikas Izglītības un zinātnes ministrs *K.Platelis*. Galvenokārt tika spriests par iecerētajām zinātnisko iestāžu reformām. Pašlaik Lietuvā ir 15 augstskolas un 29 zinātniskie pētniecības institūti. Runātāji bija vienisprātis, ka reformas, lai padziļinātu un aktualizētu zinātnisko iestāžu darbu, ir nepieciešamas, bet vai vienīgais reformu ceļš ir augstskolu un institūtu integrācija – te domas dalījās. Diskusijas dalībnieki ieklausījās arī kaimiņvalsts Latvijas pieredzē šajā problēmiskajā situācijā. Diskusijās daudz kaislību uzliesmoja, arī runājot par jaunās ekspertu komisijas slēdzienu, vērtējot humanitāros institūtus pēc eksakto institūtu vērtēšanas kritērijiem. Tika apšaubīta citējamības koeficienta lietderība: izskanēja Amerikas un Polijas zinātnieku atziņa, ka lielākoties tiek citēti darbi, kas rada vislielākās šaubas (turklāt – arī šī kritērija sakarā ir vērojams protekcionisms, resp., “draugu būšana”). Daudzi runātāji bija neizpratnē arī par prestižo zinātnisko izdevumu publikācijām (izskatās, ka prestižie humanitārie žurnāli ir tikai ārzemēs...). Interesanti, ka visas problēmas, par kurām runāja lietuviešu zinātnieki šajā diskusijā, kā divas ūdens lāses līdzīgas tām, par kurām tiek lauzītas galvas arī Latvijas zinātnieku aprindās. Varbūt kopīgiem spēkiem tās vieglāk varētu atrisināt?

Vēl dažas aktuālas sentences, izskanējušas šajā konferencē:

- “Šaurs prāts ved uz intelektuālo geto.”
- “Nav lielākas nelaimes kā naidis pret vārdu.”
- “Mūsu valodā jūtama svešas valodas ēna, svešas valodas dvēsele.”
- “Pašreiz mēs dzīvojam tūkstoš un vienas nejēdzības valstī.”
- “Ikvienas konferences galvenā sastāvdaļa ir starpbrīži.”

Laimute Balode

ZIŅAS PAR AUTORĪEM

Andrejs BANKAVS (1945) Dr.habil.philol., LU profesors, Svešvalodu fakultātes Romāņu valodu katedras vadītājs.

Maija BRĒDE (1945) Dr.philol., LU Svešvalodu fakultātes Sastatāmās valodniecības katedras docente.

Brigita BUŠMANE (1939) – Dr.habil. philol., LU Latviešu valodas institūta vadošā pētniece.

Giedrē ČEPAITIENĒ (1953) Dr.human., Šauļu universitātes Humanitārās fakultātes docente.

Inese ĒDELMANE (1936) Dr.philol., LU Latviešu valodas institūta vadošā pētniece.

Juris GRIGORJEVS (1966) – Mg.philol., LU Filoloģijas fakultātes Baltu valodu katedras asistents.

Iлга JANSONE (1958) – Dr.philol. LU Latviešu valodas institūta vadošā pētniece, direktora vietniece.

Genovaitē KAČIUŠKIENĒ (1954) Dr.human., Šauļu universitātes Humanitārās fakultātes dekāne.

Elga KAGAINĒ (1930) Dr.habil.philol., LU Latviešu valodas institūta vadošā pētniece.

Andra KALNAČA (1965) Dr.philol., LU Filoloģijas fakultātes Baltu valodu katedras lektore.

Sarmīte LAGZDIŅA (1944) Dr.philol., LU Latviešu valodas institūta pētniece.

Benita LAUMANE (1937) – Dr.habil.philol., Liepājas PA profesore.

Gunta LOČMELE (1961) Dr.philol. LU Svešvalodu fakultātes Sastatāmās valodniecības katedras docente.

Daina NĪTIŅA (1942) – Dr.habil.philol., RTU profesore.

Olga OZOLIŅA (1944) Dr.philol., LU Svešvalodu fakultātes Romāņu valodu katedras docente.

Anna STAFECKA (1953) Dr.philol., LU Latviešu valodas institūta vadošā pētniece.

Māra ŠNĒ (1970) Mg.philol., LU Latviešu valodas institūta asistente, LU doktorante.

Agris TIMUŠKA (1961) – Dr.philol., LU Latviešu valodas institūta vadošais pētnieks.

Andrejs VEISBERGS (1960) Dr.habil.philol. LU profesors, Svešvalodu fakultātes Sastatāmās valodniecības katedras vadītājs.

Ieva ZAUBERGA (1958) Dr.philol., LU Svešvalodu fakultātes Sastatāmās valodniecības katedras docente.

LINGUISTICA LETTICA 3

Salikts LU Latviešu valodas institūtā
Iespiests Latvijas – Somijas SIA “Madonas poligrāfists”

Metiens 500 eks.

Pasūtījuma Nr. 1817